

EXTRAKT DOKUMENTU
POLICIE DE TUCUEN
NUMERUL DE INREGISTRARE: 171
RECEPUTA
Pierdere a actelor

Almanach
H. G. G. G.
H. G. G. G.

EICHMANN U JERUSALIMU

Hannah Arendt

Biblioteka SAMIZDAT Free B92 nastala je kao odgovor na otimanje Radija B92 koje je 2. aprila 1999. godine izvedeno od strane režima Slobodana Miloševića. Ova edicija je direktan nastavak zaplenjene izdavačke produkcije Radija B92, u kojoj su od 1992. godine objavljivane knjige čija je osnovna ideja bila da podstaknu otvoreni dijalog i suočavanje sa tragičnim događajima na prostorima bivše Jugoslavije.

U okviru biblioteke SAMIZDAT Free B92 objaviće se knjige dragocene za proces spoznavanja istine, odgovornosti i pomirenja.

Beograd, 29. septembar 1999.

Hannah Arendt

**EICHMANN
U JERUSALIMU
- IZVEŠTAJ O
BANALNOSTI ZLA**

S engleskog preveo Ranko Mastilović

SADRŽAJ

7	Napomena čitaocu
9	1. Dom pravde
25	2. Optuženi
38	3. Stručnjak za jevrejsko pitanje
55	4. Prvo rešenje: progon
66	5. Drugo rešenje: koncentracija
79	6. Konačno rešenje: ubijanje
104	7. Konferencija u Vanzeu, ili Pontije Pilat
124	8. Dužnosti poslušnog građanina
138	9. Deportacije iz Rajha – Nemačka, Austrija i Protektorat
148	10. Deportacije iz zapadne Evrope – Francuska, Belgija, Holandija, Danska, Italija
164	11. Deportacije s Balkana – Jugoslavija, Bugarska, Grčka, Rumunija
176	12. Deportacije iz srednje Evrope – Mađarska i Slovačka
187	13. Fabrike smrti na istoku
199	14. Dokazni materijal i svedoci
211	15. Presuda, žalba i pogubljenje
228	Epilog
251	Postskriptum
269	Bibliografija

Napomena čitaocu

Ovo je prerađeno i dopunjeno izdanje knjige koja je prvi put objavljena maja 1963. Tokom 1961. sam u Jerusalimu pratila Eichmannovo suđenje i o tome pisala za *The New Yorker* u kom je ovaj izveštaj, u nešto kraćem obliku, prvobitno objavljen februara i marta 1963. Knjiga je pisana tokom leta i jeseni 1962, a dovršena je novembra te godine dok sam kao profesor predavala na Univerzitetu Wesley.

Izmene u ovom izdanju odnose se na nekih desetak tehničkih grešaka od kojih nijedna ne utiče na analizu i argumentaciju izvornog teksta. Činjenice o periodu o kom se radi još nisu utvrđene, a ima i pitanja o kojima relativno pouzdane pretpostavke nikad neće biti zamenjene potpuno pouzdanim podacima. Tako je ukupan broj jevrejskih žrtava „konačnog rešenja” – između četiri i po i šest miliona – još nepotvrđena pretpostavka, a isto važi i za broj po državama iz kojih su Jevreji odvođeni. Po objavljivanju knjige, na svetlo dana izašlo je nešto novih podataka, naročito o Holandiji, ali to nije imalo nikakvog uticaja na ocenu događaja u celini.

I većina dodatka tehničke je prirode: razjašnjavanje pojedinih zaključaka, navođenje novih činjenica ili, na nekoliko mesta, citati iz drugih izvora. Ti novi izvori navedeni su u Bibliografiji i o njima se raspravlja u Postskriptumu koji se bavi i polemikom koja je usledila posle prvog izdanja knjige. Osim Postskriptuma, jedini netehnički dodatak tiče se nemačke anti-hitlerovske zavere od 20. jula 1944, koju sam u prvoj verziji samo usputno pomenula. U celini, karakter knjige je ostao potpuno isti.

Dužna sam da se zahvalim Richardu i Clari Winston koji su pomogli u pripremi Postskriptuma za ovo izdanje.

Hannah Arendt
jun 1964.

Hörend die Reden, die aus deinem Hause dringen, lacht man.
Aber wer dich sieht, der greift nach dem Messer.

Bertolt Brecht

Poglavlje 1

Dom pravde

„*Beth Hamishpath*“ – Dom pravde: te reči koje sudski službenik gromoglasno izgovara teraju nas da skočimo pošto najavljuju dolazak trojice sudija. Gologlavi, pod crnim ogrtačima, oni prolaze kroz ulaz sa strane i zauzimaju svoja mesta na poslednjem nivou uzdignute plaforme. Na oba kraja njihovog dugačkog stola, koji će uskoro prekriti mnoštvo knjiga i više od hiljadu petsto dokumenata, sede sudski stenografi. Neposredno ispod sudija su prevodioci čije je prisustvo neophodno radi direktne komunikacije između optuženog ili njegovog zastupnika i suda. Inače, optuženi koji govori nemački, kao i skoro svi u publici, prati odvijanje procesa na hebrejskom kroz simultani radio prenos koji je izvrstan na francuskom, podnošljiv na engleskom, i čista smejurija, često potpuno nerazumljiva, na nemačkom. (S obzirom na to da je krajnje savesno urađen tehnički deo važan za odvijanje procesa, ostaje kao mala misterija zašto nova izraelska država uz toliki procenat građana rođenih u Nemačkoj nije uspela da nađe odgovarajućeg prevodioca za jedini jezik koji govore optuženi i njegov zastupnik. Jer, stare predrasude prema nemačkim Jevrejima, nekada vrlo izražene u Izraelu, više nisu toliko jake da bi mogle da posluže kao razlog. Kao objašnjenje preostaje još stariji i još moćan „vitamin P“, kako Izraelci nazivaju protekciju u vladinim krugovima i birokratiji.) Na stepeniku ispod prevodilaca, sučelice jedna prema drugoj, dakle bočnim stranama okrenute prema publici, nalaze se zastakljene kabine za optuženog i svedoke. Najzad, na najnižem stepeniku, leđa okrenutih publici, sede tužilac i njegova četiri zamenika, i zastupnik odbrane, kojeg će tokom prvih nekoliko nedelja pratiti jedan pomoćnik.

U ponašanju sudija nijednog trenutka nema ničeg teatralnog. Hod im je ležeran. Njihova ozbiljna i intenzivna pažnja, koja se vidljivo pojačava pod uticajem tuge dok slušaju priče o stradanjima, prirodna je. Negodovanje zbog tužiočevih pokušaja da saslušanja produži u beskraj spontano je i odiše svežinom. Njihov odnos prema odbrani možda je za nijansu previše ućtiv, kao da im je stalno na umu da je „dr Servatius sta-

jao skoro potpuno sam u toj iscrpljujućoj bici, u njemu nepoznatoj sredini", a ophođenju s optuženim ne može se staviti nijakva zamerka. Toliko je očigledno da se radi o tri dobra i časna čoveka da nikoga ne iznenađuje što ne podležu najvećem iskušenju ove scene – iskušenju da se pretvaraju da oni, sva trojica rođeni i obrazovani u Nemačkoj, moraju da sačekaju prevod na hebrejski. Glavni sudija Moshe Landau jedva se uzdržava da ne odgovori pre nego što prevodilac završi svoj posao, i često se meša u prevodenje ispravkama i pojašnjenjima, očigledno zahvalan za te kratke predahе u ovom mučnom poslu. Nekoliko meseci kasnije, tokom unakrsnog ispitivanja optuženog, on će čak podstaći svoje kolege da koriste maternji, nemački jezik u dijalogu s Eichmannom – kao dokaz, ako je još uopšte bio potreban, njegove potpune nezavisnosti u odnosu na postojeće javno mnjenje u Izraelu.

Od samog početka nema nikakve sumnje da sudija Landau diktira ton i da daje sve od sebe, zaista sve, da spreči da se ovaj proces ne pretvori u predstavu pod uticajem tužiočeve teatračnosti. Jedan od razloga što mu to ne ide uvek od ruke jeste i u jednostavnoj činjenici što se sve to odvija na sceni, pred publikom, gde gromoglasni uzvik na početku svake rasprave ima efekat dizanja zavesе. Ko god da je projektovao ovaj prostor u novoizgrađenoj *Beth Ha'am*, Kući naroda (koja je danas ograđena visokom ogradom, pod stražom teško naoružanih policajaca od krova do podruma, s nizom drvenih baraka u prednjem dvorištu u kojima svi koji ulaze podležu pretresanju), imao je na umu pozorište, zajedno s orkestrom i galerijom, proscenijumom i binom, i s ulazima sa strane odakle se pojavljuju glumci. Očigledno da je ova sudnica bila dobro mesto za predstavu koju je David Ben-Gurion imao na umu kad je odlučio da naredi Eichmannovu otmicu u Argentini i njegovo dovođenje pred Okružni sud u Jerusalemu da bi mu bilo suđeno za ulogu koju je odigrao u „konačnom rešenju jevrejskog pitanja". Doista, Ben-Gurion, s pravom nazvan „arhitektom države", nevidljivi je ređitelj procesa. On neće prisustvovati nijednom zasjedanju suda. U sudnici on govori glasom Gideona Hausnera, državnog tužioca, koji, predstavljajući vlast, daje sve od sebe, zaista sve, da posluša svog gospodara. Ako, na sreću, njegovo „sve" često nije i dovoljno, to je zato što suđenju predsedava neko ko Pravdi služi isto onoliko verno koliko g. Hausner služi državi Izrael.

Pravda zahteva da optuženi bude tužen, branjen i osuđen, a da sva druga, prividno važnija pitanja – „Kako je to moglo da se dogodi?“ i „Zašto se to dogodilo?“, „Zašto Jevreji?“ i „Zašto Nemci?“, „Kakva je bila uloga drugih naroda?“ i „Kolika je bila saodgovornost saveznika?“, „Kako su mogli Jevreji preko svojih vođa da učestvuju u sopstvenom uništenju?“ i „Zašto su u smrt išli kao jaganjci na klanje?“ – ostanu po strani. Pravda insistira na važnosti Adolfa Eichmanna, sina Karla Adolfa Eichmanna, čoveka u staklenoj kabini koja je napravljena da bi bio zaštićen: srednjeg rasta, mršav, srednjih godina, proćelav, s neodgovarajućom zubnom protezom, kratkovid, tokom čitavog procesa će okretati svoj koštunjavi vrat prema sudijama (nijednom neće pogledati publiku), očajnički i uglavnom uspešno će održavati kontrolu nad sobom, uprkos grču koji je počeo da mu krivi usta mnogo pre nego što je ovaj proces započeo. Predmet procesa su njegova dela, a ne patnje Jevreja, nemački narod ili čovečanstvo, čak ne ni antisemitizam i rasizam.

A Pravda, iako je možda samo „apstrakcija“ za one koji misle kao g. Ben-Gurion, ona se pokazuje kao nepokolebljiviji gospodar nego predsednik vlade sa svim njegovim moćima. I kao što g. Hausner ne okleva da pokaže, vlast ovog drugog je tolerantna. Ona dozvoljava tužiocu da održava konferencije za štampu, da tokom procesa daje intervju televiziji (američki program koji sponzorise korporacija Glickman stalno prekidaju reklame za nekretnine – biznis kao i obično), dozvoljava mu čak i „spontana“ obraćanja reporterima u samoj zgradi suda – njemu je muka od unakrsnog ispitivanja Eichmanna koji na sva pitanja odgovara lažima, dozvoljava često osvrtnje prema publici i teatralnost karakterističnu za više nego prosečnu taštinu koja doživljava konačni trijumf posetom Beloj kući uz kompliment predsednika Sjedinjenih Država za „dobro obavljen posao“. Pravda ne dozvoljava ništa od toga. Ona zahteva izolaciju, ona dopušta tugu pre nego bes, i traži potpuno uzdržavanje od zadovoljstava koja pružaju svetlosti reflektora. Poseta sudije Landaua ovoj zemlji (SAD) neposredno posle suđenja nije dobila nikakav publicitet, osim u jevrejskim organizacijama zbog kojih je i bila organizovana.

Ipak, bez obzira na to koliko su sudije izbegavale središte pažnje, oni su tu, na vrhu uzdignute platforme, licem okrenuti publici, kao da se odvija neka predstava. Publika bi trebalo da

predstavlja ceo svet, i zaista, prvih nekoliko nedelja uglavnom se sastojala od novinara i dopisnika koji su se u Jerusalem sjatili sa sve četiri strane sveta. Oni će pratiti spektakl senzacionalan koliko i Nirnberški proces, samo što će ovog puta „glavno pitanje biti tragedija Jevreja u celini“. Jer, „ako (Eichmanna) optužimo i za zločine prema nejevrejima“, to neće biti zbog toga što ih je on počinio, već, iznenađujuće, „zbog toga što mi ne pravimo etničke razlike“. Tu nesumnjivo značajnu rečenicu tužilac je izgovorio u uvodnoj reči, a pokazaće se da je to ključna rečenica optužbe. Jer, optužnica je zasnovana na patnjama koje su doživeli Jevreji, a ne na onome što je učinio Eichmann. Po rečima g. Hausnera ta razlika je nebitna pošto je „postojao samo jedan čovek koji se bavio skoro isključivo Jevrejima, čiji je posao bio njihovo uništenje, čija je uloga u uspostavljanju jednog zločinačkog režima bila ograničena na njih. To je bio Adolf Eichmann“. Zar nije bilo logično pred sud izneti sve činjenice o jevrejskoj patnji (koja, naravno, nikad nije dovedena u pitanje), a zatim tražiti dokaze koji bi na ovaj ili onaj način povezali Eichmanna s onim što se dogodilo? Nirnberški procesi na kojima su optuženi bili „osuđeni za zločine nad pripadnicima raznih naroda“ zaobišli su jevrejsku tragediju iz prostog razloga što na njima nije bilo Eichmanna.

Da li je g. Hausner zaista verovao da bi u Nirnbergu Jevrejima bila posvećena veća pažnja da je među optuženima bio i Eichmann? Teško. Kao gotovo svi u Izraelu, i on je verovao da samo jevrejski sud može doneti pravdu Jevrejima, i da je na Jevrejima da sude svojim neprijateljima. Otuda skoro opšta odbojnost u Izraelu i na samo pominjanje nekog internacionalnog suda koji bi sudio Eichmannu, ne za zločine „protiv jevrejskog naroda“, već za zločine protiv čovečnosti počinjene nad Jevrejima. Otuda ta čudnovata izjava: „Mi ne pravimo etničke razlike“, koja nije zvučala tako čudno u Izraelu gde rabinski zakon odlučuje o ličnom statusu jevrejskih građana, i čija je posledica da nijedan Jevrej ne sme da se oženi nejevrejkom; brakovi sklopljeni u inostranstvu se priznaju, ali deca iz mešovitih brakova po zakonu su kopilad (deca jevrejskih roditelja rođena van braka su legitimna), a ako se nekome desi da mu majka nije Jevrejka, on ne može ni da se oženi ni da bude sahranjen po jevrejskim običajima. Protest protiv takvog stanja stvari postao je naročito akutan posle 1953, kada je veliki deo

porodičnog zakonodavstva bio prenet na svetovno sudstvo. Danas žene mogu da naslede imovinu i uglavnom su pred zakonom jednake s muškarcima. Zato ni uvažavanje religije, ni moć fanatične verske manjine nije razlog koji izraelsku vlast sprečava da, kad se radi o braku i razvodu, rabinski zakon zameni svetovnom jurisdikcijom. Izgleda da su izraelski građani, bez obzira na to da li su religiozni, složni u tome da treba da postoji zakon koji zabranjuje mešovite brakove. To je glavni razlog – kao što izraelski zvaničnici van sudnice spremno potvrđuju – što su složni i u tome da nije poželjno postojanje pisanog ustava u kom bi takav, po njih nepriličan propis morao biti preciziran. ("Argument protiv građanskog braka je da će on podeliti izraelski narod i da će odvojiti izraelske Jevreje od Jevreja iz dijaspe", kako je to nedavno rekao Philip Gillon u časopisu *Jewish Frontier*.) Koji god bio razlog, bilo je svakako nečeg zapanjujućeg u naivnosti s kojom je tužilac osudio besramne Nirnberške zakone iz 1935. godine kojima su zabranjeni brakovi i seksualni odnosi između Jevreja i Nemaca. Bolje informisani dopisnici bili su svesni ironije, ali je nisu pominjali u svojim izveštajima. Po njihovom mišljenju, to nije bio trenutak da se Jevrejima kaže šta nije u redu sa zakonima i institucijama njihove zemlje.

Ako je publika na suđenju trebalo da bude ceo svet, a predstava ogromna panorama jevrejske patnje, onda je stvarnost izneverila i očekivanja i svrhu. Novinari su bili zainteresovani tek dve nedelje, a zatim se publika drastično promenila. Sada je trebalo da je čine Izraelci, oni koji su bili suviše mladi da bi znali za ovu priču, ili, u slučaju orijentalnih Jevreja, oni kojima priča nikad nije ni bila ispričana. Suđenje je trebalo da im pokaže šta je značilo živeti među nejevrejima, i da ih ubedi da Jevrej samo u Izraelu može da bude bezbedan i da vodi častan život. (Dopisnicima je ta lekcija ispričana u brošuri o izraelskom pravnom sistemu. Njena autorka Doris Lankin navodi odluku Vrhovnog suda kojom se dvojici očeva, koji su „oteli svoju decu i doveli ih u Izrael“, naređuje da decu vrate majkama koje, iako žive u inostranstvu, imaju zakonsko pravo starateljstva. I to, kaže autorka – ništa manje ponosna na ovaj striktni legalizam nego što je g. Hausner spreman da istražuje ubistvo čak i kad su žrtve nejevreji – „uprkos činjenici da poslati tu decu na staranje i brigu majkama znači prepustiti ih neravnopravnoj borbi s nepri-

jateljskim elementima u dijaspori".) Ali, u ovoj publici niti je bilo mladih ljudi, niti je bilo Izraelaca koji bi se razlikovali od Jevreja. Sudnicu su ispunili „preživeli”, sredovečni i stari ljudi, emigranti iz Evrope, kao što sam i ja, koji su napamet znali sve što ima da se zna, kojima nisu bile potrebne nikakve nove lekcije i kojima ovo suđenje svakako nije trebalo da bi stvorili sopstvene zaključke. Dok je jedan svedok izlazio za drugim, dok se jedan užas nastavljao na drugi, sedeli su i u javnosti slušali priče koje privatno jedva da bi mogli da podnesu jer bi morali da se nađu licem u lice s onim koji priča. Što se dalje odmotavala priča o „tragediji jevrejskog naroda ove generacije”, i što je grandioznija postajala retorika g. Hausnera, figura u staklenoj kabini bivala je sve bleđa i sablasnija, i nikakvo upiranje prstom – „Eno čudovišta koje je odgovorno za sve to” – nije moglo da je povрати u život.

Upravo se taj dramski aspekt procesa srušio pod težinom užasnih zločina. Suđenje liči na dramu utoliko što i jedno i drugo počinju i okončavaju se sa zločincem, a ne sa žrtvom. Za sudski spektakl, još više nego za obično suđenje, potrebna je kratka i čvrsto definisana skica onoga šta je učinjeno i kako je to učinjeno. U središtu procesa može biti samo onaj ko je nešto učinio – u tom smislu on je nešto poput glavne ličnosti komada – i ako pati, on mora da pati zbog onoga što je sam učinio, a ne zbog toga što je naterao druge da pate. To niko nije znao bolje od glavnog sudije pred čijim je očima proces počeo da se izopačuje u krvav spektakl, u „lađu bez krme koju talasi bacaju tamo-amo”. Ali, to što su njegovi naponi da ovo spreči često bivali osujećeni bilo je, koliko god to bilo čudno, bar delom greška branioca koji skoro nijednom nije osporio nijedno svedočenje, ma koliko nevažno ili sporedno bilo. Doktor Servatius, kako su ga svi bez razlike oslovljavali, bio je nešto smeliji kad su predlagani dokumenti. Od njegovih retkih intervencija najimpresivnija se dogodila kad je optužba kao dokazni materijal predložila dnevnike Hansa Franka, nekadašnjeg generalnog guvernera Poljske, jednog od najvećih ratnih zločinaca među onima koji su bili obešeni u Nirnbergu. „Imam samo jedno pitanje. Da li se ime Adolfa Eichmanna, ime optuženog, pominje u tih dvadeset devet svezaka (zapravo, bilo ih je trideset osam)? ...Ime Adolfa Eichmanna ne spominje se ni u jednoj. ...Hvala, nemam više pitanja.”

Tako suđenje nikad nije postalo pozorišni komad, ali spektakl koji je Ben-Gurion od samog početka imao na umu bio je izveden ili, tačnije, održane su „lekcije“ za koje je on mislio da treba da ih čuju Jevreji i nejevreji, Izraelci i Arapi, ukratko, ceo svet. Ben-Gurion ih je skicirao pre početka procesa u seriji napisa kojima je trebalo objasniti zašto je Izrael kidnapovao optuženog. Lekcija za nejevrejski svet: „Pred svim narodima sveta želimo da dokažemo da su nacisti ubili milione odraslih i milion dece samo zato što su se rodili kao Jevreji.“ Ili, kako je objavljeno u *Davaru*, organu Ben-Gurionove stranke Mapai: „Neka svetsko javno mnjenje zna i to da nacistička Nemačka nije jedina odgovorna za uništenje šest miliona evropskih Jevreja.“ Zato, opet rečima samog Ben-Guriona, „Želimo da to znaju svi narodi sveta... i da treba da se stide.“ Jevreji iz dijaspore treba da upamte kako je judaizam, „star četiri hiljade godina, sa svojim duhovnim dostignućima i moralnim ciljevima, sa svojim mesijanskim aspiracijama“, uvek bio sučeljen s jednim „neprijateljskim svetom“, kako su se Jevreji izrodili dok nisu došli dotle da u smrt idu kao ovce, i kako je samo stvaranje jevrejske države omogućilo Jevrejima da uzvrate, kao što su Izraelci učinili u Ratu za nezavisnost, u sueckoj avanturi, i kao što čine skoro svakodnevno na nesrećnim izraelskim granicama. I ako je Jevrejima van Izraela trebalo pokazati razliku između izraelskog junaštva i jevrejske krotkosti, bila je tu jedna lekcija i za one koji žive u Izraelu: „generacijama Izraelaca koje su odrasle posle holokausta“ preti opasnost da izgube veze s jevrejskim narodom, pa samim tim i sa sopstvenom istorijom. „Naša omladina mora da zapamti šta se desilo jevrejskom narodu. Želimo da znaju sve najtragičnije činjenice naše istorije.“ Najzad, jedan od motiva za izvođenje Eichmanna pred sud bio je „isterivanje iz jazbina drugih nacista – na primer, otkrivanje veza između nacista i nekih arapskih vlastodržaca“.

Da su to bila jedina opravdanja za izvođenje Adolfa Eichmanna pred Okružni sud u Jerusalimu, sam proces bi u skoro svakom pogledu bio propala stvar. U jednom smislu lekcije su bile suvišne, a u drugom sasvim pogrešne. Antisemitizam je bio diskreditovan zahvaljujući Hitleru, možda ne zauvek, ali sigurno za neko vreme, i to ne zato što su Jevreji postali iznenada popularni, već zato što je, po rečima samog Ben-Guriona, većina ljudi „shvatila da su u naše vreme gasne komore i fabrike sapuna

ono do čega može da dovede antisemitizam". Podjednako suvišna bila je i lekcija Jevrejima iz dijasporu kojima nije bila potrebna ogromna katastrofa u kojoj je nestala trećina njihovog naroda da postanu uvereni u neprijateljstvo sveta. Njihovo uverenje u večnu i sveprisutnu prirodu antisemitizma ne samo što je bilo najmoćniji ideološki faktor cionističkog pokreta još od Dreifusove afere, ono je bilo i razlog za spremnost nemačke jevrejske zajednice da pregovara s nacističkim vlastima u ranoj fazi njihove vladavine, za spremnost koju bi inače bilo nemoguće objasniti. (Nepotrebno je reći da postoji čitav ambis između tih pregovora i kasnije kolaboracije *Jevrejskih saveta*. Tada još nije bilo reči o moralnim pitanjima, radilo se samo o političkoj odluci čiji je politički „realizam“ bio sporan: „konkretna“ pomoć, kako je obrazlagano, bolja je od „aspraktnih“ osuda. Bila je to *Realpolitik* bez makijavelističkih primesa, a njene opasnosti izaći će na svetlo dana mnogo kasnije, posle izbijanja rata, kada su ti svakodnevni kontakti između jevrejskih organizacija i nacističke birokratije uveliko olakšali jevrejskim funkcionerima da pređu ambis između pomaganja Jevrejima da pobegnu i pomaganja nacistima da ih deportuju.) Upravo je to uverenje stvorilo kod Jevreja opasnu nesposobnost da razlikuju prijatelje od neprijatelja, a nemački Jevreji nisu bili jedini koji su potcenili svoje neprijatelje jer su mislili da su svi nejevreji manje-više slični. Ako je predsednik vlade Ben-Gurion, praktično šef jevrejske države, mislio da osnaži tu vrstu „jevrejske svesti“, onda ga je neko pogrešno posavetovao. Jer, promena tog mentaliteta je zapravo jedan od nužnih preduslova izraelske državnosti koja je, po definiciji, od Jevreja napravila narod među narodima, naciju među nacijama, državu među državama, koja danas zavisi od pluralnosti koja više ne dozvoljava vekovnu i, nažalost, verski utemeljenu podelu na Jevreje i nejevreje.

Kontrast između izraelskog heroizma i ponizne krotkosti s kojom su Jevreji odlazili u smrt – dolazeći na vreme na mesta za transport, hodajući do mesta egzekucije, kopajući sopstvene grobove, svlačeći se i uredno slažući odeću, ležući jedni do drugih da bi bili ubijeni – činilo se da predstavlja efektanu poentu, i tužilac ju je elaborirao koliko god je mogao, pitajući svedoka za svedokom, „Zašto niste protestovali?“, „Zašto ste se ukrcali u voz?“, „Tamo je stajalo hiljadu petsto ljudi i stotinak stražara – zašto se niste pobunili, jurnuli, napali ih?“. Ali tužna

istina je da je poenta bila pogrešna, jer se nijedna nejevrejska grupa ili narod nisu ponašali drukčije. Pre šesnaest godina, još pod neposrednim uticajem događaja, David Rousset, nekadašnji zatočenik Buhenvalda, opisao je ono što znamo da se događalo u svim koncentracionim logorima: „Trijumf SS-a zahteva da izmučena žrtva dozvoli da joj bez protesta bude namaknuta omča, da se prepusti i odrekne sebe do tačke kad njen identitet više ne postoji. I to nije slučajno. SS-ovci ne žele njen poraz bez ikakvog razloga, iz pukog sadizma. Oni znaju da je sistem koji uspe da uništi žrtvu pre nego što se ona popne na gubilište... najbolji za držanje čitavog naroda u ropstvu. U pokornosti. Nema ništa strašnije od tih kolona ljudskih bića koja u smrt odlaze kao lutke” (*Les Jours de notre mort*, 1947). Sud nije dobio odgovor na to surovo i glupavo pitanje, ali do njega je lako mogao doći svako ko je svojoj uobrazilji dozvolio da se pozabavi sudbinom onih holandskih Jevreja koji su se 1941. u starom jevrejskom kvartu Amsterdama odvažili da napadnu jedinicu nemačke policije. Za odmazdu je uhapšeno 430 Jevreja koji su bukvalno mučeni do smrti, prvo u Buhenvaldu, a kasnije u austrijskom logoru Mauthauzen. Umirali su nekoliko beskrajnih meseci i svaki od njih je mogao da pozavidi svojoj sabrači iz Aušvica, pa čak i iz Rige i Minska. Ima toliko stvari koje su mnogo gore od smrti, i SS se potrudio da one nikad ne budu daleko od misli i uobrazilje njihovih žrtava. U tom pogledu, možda više nego i u jednom drugom, namera da se na suđenju ispriča samo jevrejska strana priče izobličila je istinu, čak i jevrejsku istinu. Slava ustanka u varšavskom getu i junaštvo malog broja drugih koji su se pobunili leži upravo u tome što su odbili srazmerno laku smrt koju su im nacisti ponudili – pred streljačkim vodom ili u gasnim komorama. Svedoci u Jerusalimu koji su govorili o otporu i pobuni, o „skromnom mestu koje zauzimaju u istoriji holokausta”, samo su još jednom potvrdili činjenicu da su samo vrlo mladi bili sposobni da donesu „odluku da ne možemo ići da nas kolju kao ovce”.

Ipak, u jednom pogledu Ben-Gurionova očekivanja nisu bila potpuno izneverena. Sudenje je zaista postalo važan instrument raskrinkavanja drugih nacista i zločinaca, ali ne u arapskim državama, koje su otvoreno dale utočište stotinama takvih. Povezanost (jerusalimskog) velikog muftije s nacistima nije bila nikakva tajna. On se nadao da će mu oni pomoći u sprovođenju

svojevrsnog „konačnog rešenja” na Bliskom istoku. Zato novine u Damasku i Bejrutu, Kairu i Jordanu nisu krile svoje simpatije za Eichmanna ili žaljenje što „posao nije doveo do kraja”. U komentar kairskog radija na dan početka procesa ubačena je čak i blaga antinemačka nota kroz zamerku da ne postoji „nijedan” incident u kom je jedan nemački avion nadleteo jedno jevrejsko naselje i bacio jednu jedinu bombu tokom čitavog poslednjeg rata”. Da su arapski nacionalisti bili u dosluhu s nacistima dobro je poznato, njihovi razlozi su očigledni, tako da ni Ben-Gurion ni ovo suđenje nisu bili potrebni da „budu isterani iz jazbina”, jer se oni nikad nisu krili. Suđenje je otkrilo samo to da su sve glasine o Eichmannovoj povezanosti s Hadži Aminom el Huseinijem, bivšim velikim muftijom Jerusalima, bile neosnovane. (Eichmann je bio predstavljen muftiji tokom jednog zvaničnog prijema, zajedno sa šefovima drugih odeljenja.) Muftija je bio u bliskom kontaktu s nemačkim ministarstvom inostranih poslova i s Himmlerom, ali to nije bila nikakva novost.

Ako je Ben-Gurionova napomena o „vezi između nacista i nekih arapskih vlastodržaca” bila besmislena, onda je nepominjanje današnje Zapadne Nemačke u ovom kontekstu bilo iznenađujuće. Naravno, bilo je ohrabrujuće čuti da Izrael „ne smatra Adenauera odgovornim za Hitlera”, i da je „za nas pristojan Nemač, iako pripada istom narodu koji je pre dvadeset godina pomogao u ubijanju miliona Jevreja, pristojno ljudsko biće” (Pristojni Arapi se ne pominju.) Savezna Republika Nemačka, iako još nije priznala Izrael – navodno zbog straha da bi arapske države mogle priznati Ulbrichtovu Nemačku – platila je Izraelu kroz reparacije tokom poslednjih deset godina sedamsto trideset devet miliona dolara. Te isplate uskoro treba da se završe i Izrael sada sa Zapadnom Nemačkom pregovara o dugoročnom zajmu. Stoga su odnosi između dve države, a posebno lični odnosi između Ben-Guriona i Adenauera, vrlo dobri. Ako se, kao posledica suđenja, dogodi da neki poslanici u Knesetu, izraelskom parlamentu, uspeju da ograniče program kulturne saradnje sa Zapadnom Nemačkom, to će biti nešto što Ben-Gurion nije ni predvideo ni želeo. Značajnije je to što on nije predvideo, ili nije hteo da pomene, da će hvatanje Eichmanna podstaći prvi ozbiljniji nemački pokušaj da se na sud izvedu bar oni koji su bili direktno umešani u ubijanje. Centralna sužba za istraživanje nacističkih zločina, koju je Zapadna Nemačka osnovala tek 1958,

na čijem je čelu tužilac Erwin Schüle, zapala je u najraznovrsnije teškoće, delom zbog nespremnosti nemačkih svedoka da sarađuju, a delom zbog nespremnosti lokalnih sudova da podižu optužnice na temelju materijala upućenog iz Centralne službe. Suđenje u Jerusalimu nije obelodanilo nikakve nove i važne dokaze koji bi pomogli u otkrivanju Eichmannovih saradnika. Ali, senzacionalna vest o Eichmannovom hvatanju i predstojećem procesu dovoljno je uticala na lokalne sudove da počnu da koriste Schüleove nalaze, i da oglašavanjem nagrada za hvatanje dobro poznatih zločinaca utiču na domaću nespremnost da se najzad nešto učini „s ubicima koje su među nama“.

Rezultati su bili zapanjujući. Sedam meseci posle Eichmannovog dolaska u Jerusolim, i četiri meseca pre početka suđenja, najzad je bio uhapšen Richard Baer, naslednik Rudolfa Hössa na mestu komandanta Aušvica. Ubrzo posle toga, redom je pohapšena većina članova tzv. Eichmannove specijalne jedinice – Franz Novak, koji je živio kao štampar u Austriji; dr Otto Hunsche, koji se nastanio kao advokat u Zapadnoj Nemačkoj; Hermann Krumej, koji je postao apotekar; Gustav Richter, bivši „jevrejski savetnik“ u Rumuniji; i Willi Zopf, koji je obavljao istu funkciju u Amsterdamu. Iako su dokazi o njima bili godinama ranije objavljivani u nemačkim knjigama i časopisima, nijedan nije smatrao za potrebno da živi pod lažnim imenom. Prvi put od završetka rata nemačke novine su bile pune izveštaja sa suđenja nacističkim zločincima, i sve su to bile masovne ubice (posle maja 1960, meseca u kom je uhvaćen Eichmann, optužnica je mogla da se podigne samo za ubistvo s predumišljajem; svi drugi prekršaji bili su izbrisani zakonom o zastari, koja za ubistvo iznosi dvadeset godina), a nespremnost lokalnih sudova da gone takve zločince pokazala se tek u fantastično blagim kaznama koje su izricane optuženima. (Tako je dr Otto Bradfisch, pripadnik Ajnzac grupa, esesovskih mobilnih jedinica za egzekucije na istoku, osuđen na deset godina robije za ubistvo petnaest hiljada Jevreja; dr Otto Hunsche, Eichmannov pravni stručnjak, koji je bio lično odgovoran za deportaciju, u poslednjem trenutku, nekih hiljadu dvesta mađarskih Jevreja od kojih je bar polovina ubijena, dobio je kaznu od pet godina robije; a Joseph Lechthaler, koji je „likvidirao“ jevrejsko stanovništvo Slucka i Smoljeviča u Rusiji, osuđen je na tri godine i šest meseci.) Među novouhapšenima bilo je ljudi koji su zauzi-

mali vrlo važne položaje među nacistima, i većina njih je na nemačkim sudovima već bila denacifikovana. Jedan od njih je bio general SS-a Karl Wolff, bivši šef Himmlerovog ličnog štaba, koji je, prema jednom dokumentu predanom u Nirnbergu 1946, „s posebom radošću” primio vest da „vozovi svakodnevno već dve nedelje prevoze po pet hiljada pripadnika 'izabranog naroda' iz Varšave u Treblinku, jedan od centara smrti na istoku. Takav je bio i Wilhelm Koppe, koji je prvo rukovodio gasnim komorama u Helmnu, a zatim nasledio Friedrich-Wilhelma Krugera u Poljskoj. Jedan od najistaknutijih među višim vođama SS-a, čiji je zadatak bio da Poljsku učini *judenrein* (ocišćenom od Jevreja), Koppe je u posleratnoj Nemačkoj bio direktor fabrike čokolade. Ponekad su izricane i teške kazne ali su one bile još manje ohrabrujuće kad su ih dobijali zločinci kakav je bio Erich von dem Bach-Zelewski, bivši general SS-a i policije. Njemu je 1961. suđeno za učešće u Römovoj pobuni iz 1934, i tada je osuđen na tri i po godine; zatim je ponovo optužen, 1962, za ubistvo šest nemačkih komunista 1933, suđeno mu je u Nirnbergu, i dobio je doživotnu kaznu. Ni u jednoj optužnici se ne pominje da je Bach-Zelewski bio zapovednik antipartizanskih jedinica na Istočnom frontu, ili da je učestvovao u masakrima Jevreja u Minsku i Mogiljevu u Belorusiji. Da li nemački sudovi, pod izgovorom da ratni zločini i nisu zločini, treba da povlače „etničke razlike”? Da li je moguće da je ta neuobičajeno oštra presuda, neuobičajena bar za nemačke posleratne sudove, done-ta zato što je Bach-Zelewski pripadao malom broju onih koji su zaista doživeli nervni slom posle masovnih ubistava, zato što je pokušao da zaštititi Jevreje od Ajnzac grupa, i zato što je bio svedok optužbe u Nirnbergu? On je takođe bio jedini iz te kategorije koji se 1952. sam javno raskrinkao kao masovni ubica, ali zbog toga nikad nije bio optužen.

Slabe su nade da će se sada nešto promeniti, iako je Adenaureova administracija bila primorana da iz pravosuđa izbaci više od sto pedeset sudija i tužilaca, zajedno s mnogim policijskim funkcionerima više nego kompromitovane prošlosti, kao i da otpusti Wolfganga Immerwahr Fränkela, glavnog tužioca Vrhovnog saveznog suda, zato što je, uprkos srednjem imenu, bio sve pre nego iskren kad je bio ispitivan o svojoj nacističkoj prošlosti. Procenjuje se da je od jedanaest i po hiljada sudija u *Bundesrepublik* pet hiljada bilo aktivno za vreme Hitlerovog

režima. Novembra 1962, neposredno posle čišćenja sudstva i šest meseci pošto je Eichmannovo ime nestalo iz vesti, u Flensburgu, u skoro praznoj sudnici, započelo je dugo očekivano suđenje Martinu Fellenzu. Taj nekadašnji viši SS i policijski vođa, koji je postao istaknuti član Slobodne demokratske partije u Adenauerovoj Nemačkoj, bio je uhapšen juna 1960, nekoliko nedelja posle Eichmannove otmice. Optužen je za učešće i delimičnu odgovornost u uništenju četrdeset hiljada Jevreja u Poljskoj. Posle više od šest nedelja detaljnih svedočenja tužilac je zatražio najtežu kaznu – doživotnu robiju. Sud je Fellenza osudio na četiri godine, od kojih je dve i po već odslužio čekajući na početak suđenja. Bilo kako bilo, nema nikakve sumnje da su se najdalekosežnije posledice Eichmannovog suđenja osetile u Nemačkoj. Odnos nemačkog naroda prema sopstvenoj prošlosti, odnos koji već petnaest godina zbunjuje sve stručnjake za nemačko pitanje, jedva da je mogao biti jasnije demonstriran: Nemci se uglavnom nisu preterano uzbuđivali, niti im je posebno smetalo što se u njihovoj zemlji slobodno šetaju ubice, pošto je malo verovatno da bi ijedan od njih svojevolumno počinio ubistvo. Međutim, ako svetsko javno mnjenje – tačnije, ono što Nemci nazivaju *das Ausland*, smeštajući sve države van Nemačke u jednu jedinu imenicu – zaista tvrdoglavo zahteva da ti ljudi budu kažnjeni, onda su oni više nego spremni da tome izadu u susret, bar donekle.

Kancelar Adenauer predvideo je neprilike i iskazao zabrinutost da će suđenje „ponovo uzburkat i sve strahote” i prouzrokovati novi talas antinemačkih osećanja u celom svetu, što se zaista i dogodilo. Tokom deset meseci, koliko je Izraelcima bilo potrebno za pripremu procesa, Nemačka se užurbano pripremala za njegove predvidljive posledice pokazujući do tada neviđenu revnost u nalaženju i gonjenju nacističkih zločinaca u samoj zemlji. Ali, ni nemačke vlasti ni bilo koji važniji segment javnog mnjenja nijednog trenutka nisu zatražili Eichmannovu ekstradiciju, što je trebalo da bude logičan potez, pošto svaka suverena država ljubomorno čuva pravo da sudi sopstvenim zločincima. (Zvanična pozicija Adenauerove vlade da je to nemoguće zato što između Izraela i Nemačke ne postoji ugovor o izručenju neosnovana je; to samo znači da Izrael nije mogao da bude primoran da izruči Eichmanna. Fritz Bauer, javni tužilac Hesena, uočio je tu činjenicu i zatražio od savezne vlade u Bonu da

pokrene proces ekstradicije. Ali, osećanja g. Bauera o ovoj stvari bila su osećanja nemačkog Jevrejina, a ne osećanja nemačkog javnog mnjenja. Ne samo što je njegov zahtev u Bonu bio odbijen već je ostao skoro potpuno nezapažen i nije dobio nikakvu podršku. Još jedan argument protiv ekstradicije, koji su istakli posmatrači koje je zapadnonemačka vlada poslala u Jerusalem, bio je da je Nemačka ukinula smrtnu kaznu, tako da ne bi mogla da izrekne presudu koju Eichmann zaslužuje. S obzirom na popustljivost koju su nemački sudovi pokazali prema nacističkim masovnim ubicama, teško je ne posumnjati u iskrenost ove primedbe. Najveći politički hazard suđenja Eichmannu u Nemačkoj svakako bi bio oslobađajuća presuda zbog nedostatka *mens rea*, kao što je istakao J. J. Jansen u listu *Rheinischer Merkur* (11.8.1961.).

Postoji još jedna, delikatnija i politički važnija strana ovog problema. Jedno je zločince i ubice isterati iz njihovih skrovišta, a nešto drugo pronaći ih uvažene i uticajne u javnosti – naići u saveznoj i drugim administracijama, uopšte u *javnim* službama, na bezbroj ljudi čije su karijere cvetale pod Hitlerovim režimom. Istina, da je Adenauerova administracija bila preosetljiva prilikom zapošljavanja službenika s kompromitujućom nacističkom prošlošću, možda nikakve administracije ne bi ni bilo. Jer istina je upravo suprotna tvrdnji dr Adenauera da je samo „relativno mali procenat“ Nemaca pristupio nacistima, i da je „velika većina bila srećna da pomogne svojim jevrejskim sugrađanima kad god je mogla“. (Bar jedne nemačke novine, *Frankfurter Rundschau*, postavile su pitanje – zašto je ćutalo toliko ljudi koji su morali znati, na primer, za prošlost glavnog tužioca – a zatim dale još očigledniji odgovor: „Zato što su se i sami osećali krivima.“) Logika Eichmannovog suđenja, onako kako ju je zamislio Ben-Gurion, s naglaskom na opštim pitanjima na uštrb pravnih pojedinosti, zahtevala bi raskrinkavanje saučesništva svih nemačkih službi u „konačnom rešenju“ – svih civilnih službenika u državnim ministarstvima, regularne vojske i njenog Generalštaba, pravosuđa i poslovnog sveta. Ali, mada je optužba kako ju je vodio g. Hausner išla toliko široko da je dovodila jednog za drugim svedoke koji su govorili o stvarima koje, iako mučne i istinite, nisu imale nikakve ili su imale tek sporedne veze s radnjama optuženog, pažljivo je izbegavala da dotakne to visokoeksplozivno pitanje – skoro sveopšte saučesništvo koje se

protezalo daleko izvan redova partijskog članstva. (Pre suđenja su naširoko kolale glasine da je Eichmann naveo imena „neko-liko stotina istaknutih ličnosti Savezne Republike kao svoje saučesnike“, ali one nisu bile istinite. U svojoj uvodnoj reči g. Hausner je pomenio Eichmannove „saučesnike u zločinu, koji nisu bili ni gangsteri ni ljudi iz podzemlja“, i obećao da „ćemo ih sresti – doktore i advokate, naučnike, bankare i ekonomiste – u onim savetima koji su odlučili da iskorene Jevreje“ To obećanje nije održano, niti je moglo biti održano u obliku u kom je izrečeno. Jer, nikad nije postojao „savet koji je odlučio“ bilo šta, a „dostojanstvenici u službenim odorama i s akademskim titulama“ nikad nisu doneli odluku o iskorenjivanju Jevreja. Oni su se samo sakupili da isplaniraju korake nužne za sprovođenje naredjenja koje je izdao Hitler.) Ipak, jedan takav slučaj spomenut je na sudu, slučaj dr Hansa Globkea, jednog od Adenauerovih najbližih savetnika. On je pre više od dvadeset pet godina bio koautor jednog besramnog komentara Nirnberških zakona, a nešto kasnije autor briljantne ideje o primoravanju svih Jevreja i Jevrejki da za srednje ime uzmu imena „Israel“ i „Sara“. Ali, ime g. Globkea – samo ime – uneto je u sudske spise na predlog odbrane, i to verovatno samo s nadom da se Adenauerova vlada „ubedi“ da započne proces ekstradicije. U svakom slučaju, bivši *Ministerialrat* u ministarstvu unutrašnjih poslova i sadašnji *Staatssekretar* u Adenauerovoj vladi svakako je imao više prava od bivšeg jerusalimskog muftije da se pojavi u istoriji onoga što su Jevreji stvarno prepatili od nacista.

Jer, koliko je to bilo do optužbe, u središtu suđenja je bila istorija. „Na ovom istorijskom suđenju, na optuženičkoj klupi se ne nalazi pojedinac, pa čak ni nacistički režim, već antisemitizam kroz istoriju.“ To je bio ton koji je nametnuo Ben-Gurion, ton kog se g. Hausner verno držao. On je svoj uvodni govor (koji je potrajao tri sudske sednice) započeo s egipatskim faraonom i Amanovom odlukom da „potru, pobiju i istrijebe sve Judejce“. Zatim je naveo Jezekilja: „I idući mimo tebe i vidjevši te gdje se valjaš u svojoj krvi, rekoh ti: da si živa u svojoj krvi“, i objasnio da te reči moraju da se shvate kao „imperativ s kojim se ova nacija suočava od prvog pojavljivanja na pozornici istorije“. Bila je to loša istorija i jevtina retorika. Još i gore, bilo je to u očiglednoj suprotnosti s izvođenjem Eichmanna na sud, jer se time sugerise da je on možda samo nevini izvršilac neke miste-

riozno predodređene sudbine, ili, što se toga tiče, čak i anti-semitizma, koji je možda bio nužan da trasira pravac „krvavog puta kojim je prošao ovaj narod” da bi ostvario svoju sudbinu. Nekoliko sedmica kasnije, kada je profesor Salo W. Baron s Univerziteta Kolumbija svedočio o nešto skorijoj istoriji istočnoevropskih Jevreja, dr Servatius više nije mogao da se odupire iskušenju i postavio je logična pitanja: „Zašto je sva ta nesreća zadesila jevrejski narod?”, i „Zar vam se ne čini da se u osnovi sudbine ovog naroda nalaze neki iracionalni motivi, nešto izvan poimanja ljudskih bića?”. Da li možda postoji nešto poput „duha istorije, što istoriju gura napred ... mimo uticaja ljudi?” Zar g. Hausner nije u suštinskoj saglasnosti sa „školom istorijskog zakona” – aluzija na Hegela – i zar nije pokazao da ono što „rade vođe ne vodi uvek cilju i odredištu koje su poželeli? Ovde je namera bila da se uništi jevrejski narod, cilj nije ostvaren i nastala je nova napredna država”. Argumentacija odbrane sada se opasno približila najnovijoj antisemitskoj ideji o Sionskim mudracima koju je nekoliko nedelja ranije s punom ozbiljnošću izneo u egipatskoj Narodnoj skupštini zamenik ministra inostranih poslova Husein Zulfikar Sabri: Hitler nije kriv za pokolj Jevreja; on je žrtva cionista koji su ga „naterali da poćini zloćine koji će im na kraju omogućiti da ostvare svoj cilj – stvaranje izraelske države”. A dr Servatius, sledeći filosofiju istorije koju je izložio tužilac, samo je Istoriju stavio pna mesto koje je obićno rezervisano za Sionske mudrace.

Uprkos namerama Ben-Guriona i svim nastojanjima optužbe, na optuženićkoj klupi je i dalje ostao pojedinac, biće od krvi i mesa, a ako Ben-Gurion i nije „mario kakva će presuda biti izrećena Eichmannu”, nesumnjivo jedini zadatak suda u Jerusalimu bio je da presudu donese.

Poglavlje 2

Optuženi

Otto Adolf, sin Karla Adolfa Eichmanna i Marije rođene Schefferling, otet u predgrađu Buenos Ajresa uveče 11. maja 1960, devet dana kasnije prebačen avionom u Izrael, izveden pred Okružni sud u Jerusalimu 11. aprila 1961, optužen po petnaest tačaka: „zajedno s drugima” vršio je zločine protiv jevrejskog naroda, zločine protiv čovečnosti i ratne zločine tokom čitavog perioda nacističke vlasti a posebno za vreme Drugog svetskog rata. Zakon o kažnjavanju nacista i nacističkih saradnika iz 1950. godine, po kom mu je suđeno, predviđa da „lice koje je počinilo jedan od tih... zločina... može biti osuđeno na smrt”. Po svakoj od tačaka optužnice Eichmann je izjavio: „Ne osećam se krivim u smislu optužnice.”

U kom se onda smislu osećao krivim? U dugotrajnom unakrsnom ispitivanju optuženog, po njegovim rečima „najdužem ikad poznatom”, ni odbrana, ni optužba, najzad nijedan od trojice sudija nisu našli za shodno da mu postave to pitanje. Njegov advokat iz Kelna Robert Servatius, advokat kojeg je on izabrao a platila izraelska vlada (sledeći presedan s Nirnberškog procesa na kom je sve branioca platio Tribunal pobedničkih sila), odgovorio je na to pitanje u jednom novinskom intervjuu: „Eichmann se oseća krivim pred Bogom a ne pred zakonom”, ali taj odgovor sâm optuženi nikad nije potvrdio. Jasno je da bi odbrana više volela da se on izjasnio kao nevin na osnovu činjenice da po tada postojećim zakonima on nije učinio nikakav prestup, da ono za šta je optužen nisu nikakvi zločini već „dela države” nad kojima nijedna druga nema jurisdikciju (*par in parem imperium non habet*), da je njegova dužnost bila da se pokorava i da je on, po Servatiusovim rečima, počinio dela „za koja dobijate odlikovanje ako pobedite, a idete na vešala ako izgubite”. (To je rekao Goebbels, 1943: „Istorija će nas zapamtiti kao najveće državnike ili kao najveće zločince svih vremena.”) Van Izraela (na sednici bavarske Katoličke akademije posvećenoj, kako je to rečeno u listu *Rheinischer Merkur*, „škakljivom problemu mogućnosti i granica u suočavanju s istorijskom i političkom krivicom kroz krivični proces”), Servatius je otišao korak dalje i izjavio da je

„jedini legitimni krivični problem Eichmannovog suđenja izricanje kazne njegovim izraelskim otmičarima, što do sada nije učinjeno“. Uzgred, tu izjavu je prilično teško pomiriti s njegovim brojnim i na mnogo mesta objavljenim izjavama datim u Izraelu u kojima je vođenje procesa nazvao „velikim duhovnim dostignućem“, i hvaleći ga uporedio s Nirnberškim suđenjima.

Sam Eichmann je o tome mislio drugačije. Pre svega, optužba za ubistva bila je pogrešna: „Ja nisam imao nikakve veze s ubijanjem Jevreja. Nikad nisam ubio nijednog Jevreja, ili nejevreja, uostalom – ja nikad nisam ubio nijednog čoveka. Nikad nisam izdao naređenje za ubistvo Jevreja ili nejevreja. To jednostavno nikad nisam učinio.“ Ili, kako će kasnije dopuniti tu izjavu: „Tako se steklo... da to nijednom nisam morao da učinim“ – čime nije ostavio nikakvu sumnju da bi ubio i sopstvenog oca da mu je neko izdao takvo naređenje. Zato je stalno ponavljao (ono što je već bio rekao u tzv. Sassenovom dokumentu, intervjuu koji je u Argentini dao 1955. holandskom novinaru Sassenu, bivšem pripadniku SS-a, koji se takode krio, a koji je posle Eichmannove otmice bio delimično objavljen u američkom magazinu *Life* i nemačkom *Der Stern*) da on može biti optužen samo za „pomaganje i podstrekivanje“ u istrebljenju Jevreja, za koje je u Jerusalimu rekao da predstavlja „jedan od najvećih zločina u istoriji čovečanstva“. Eichmannovoj teoriji odbrana nije poklonila nikakvu pažnju, ali je zato optužba potrošila mnogo vremena u neuspešnom pokušaju da dokaže da je Eichmann bar jednom ubio sopstvenim rukama (jednog jevrejskog dečaka u Mađarskoj), a potrošila je još više vremena, i to uspešnije, baveći se beleškom koju je Franz Rademacher, stručnjak za jevrejska pitanja u nemačkom ministarstvu inostranih poslova, napisao tokom jednog telefonskog razgovora na dokumentu koji se odnosi na Jugoslaviju, koja glasi: „Eichmann predlaže streljanje.“ Ispostaviće se da je to jedino „naređenje za ubistvo“, ako se uopšte radilo o tome, za koje je postojala i trunka dokaza.

Dokazni materijal je bio sumnjiviji nego što je to izgledalo na suđenju, kada su sudije prihvatile verziju tužioca uprkos kategoričnom Eichmannovom poricanju – poricanju koje je bilo vrlo nedelotvorno pošto je zaboravio na jedan „mali događaj (samo osam hiljada ljudi) koji nije bio ništa posebno“, kako je to rekao Servatius. Događaj se zbio u jesen 1941, šest meseci pošto je Nemačka okupirala srpski deo Jugoslavije. Nemačka vojska je od

samog početka bila izložena stalnim partizanskim napadima, pa su vojne vlasti odlučile da jednim potezom reše dva problema tako što će streljati po sto jevrejskih i ciganskih talaca za svakog ubijenog nemačkog vojnika. Naravno, ni Jevreji ni Cigani nisu bili partizani, ali, kako je rekao civilni službenik vojne uprave odgovoran za njih, izvesni staatsrat (državni savetnik) Harald Turner, „Jevreje smo (i inače) imali u logorima; uostalom, i oni su srpske nacionalnosti, a, pored toga, oni treba da nestanu” (citirao Raul Hilberg u *The Destruction of the European Jews*, 1961). Logore je osnovao general Franz Böhme, vojni zapovednik tog područja, i u njima su držani samo muškarci. Ni general Böhme ni staatsrat Turner nisu čekali Eichmannovu dozvolu pre nego što su počeli sa streljanjem hiljada Jevreja i Cigana. Nevolje su počele kad je Böhme, ne konsultujući se s nadležnim policijskim i SS organima, odlučio da *deportuje* sve svoje Jevreje, verovatno da bi pokazao da nikakve posebne jedinice, koje bi operisale pod nekim drugim zapovednikom, nisu neophodne da bi Srbija postala *judenrein*. Pošto se radilo o deportaciji, obavešten je Eichmann koji je to zabranio jer bi takav potez poremetio druge planove. Ali, nije Eichmann već Martin Luther, funkcioner Ministarstva inostranih poslova, podsetio generala Böhmea da su se „na drugim teritorijama (misleć na Rusiju) drugi vojni zapovednici pobrinuli za daleko veći broj Jevreja ne tražeći nikakve dozvole”. U svakom slučaju, ako je Eichmann zaista „predložio streljanje”, on je vojnim vlastima rekao da treba da rade samo ono što su i inače radile, i da je pitanje talaca u potpunosti stvar njihove odluke. Pošto se radilo samo o odraslim muškarcima, sve je očigledno bila stvar vojske. U Srbiji je sprovođenje „konačnog rešenja” počelo oko šest meseci kasnije kada su pohapšeni žene i deca, i usmrćeni u mobilnim gasnim komorama. U unakrsnom ispitivanju Eichmann je po običaju izabrao najkomplikovanije i najmanje uverljivo objašnjenje: Rademacheru je za njegovu odluku i poziciju u Ministarstvu inostranih poslova bila potrebna podrška Glavne službe bezbednosti Rajha, Eichmannove službe, pa je zato falsifikovao taj dokument. (Sam Rademacher je taj slučaj objasnio mnogo razumnije na sopstvenom suđenju pred zapadnonemačkim sudom 1952: „Za red u Srbiji bila je zadužena vojska i morala je da postrelja buntovne Jevreje”. To je zvučalo mnogo verovatnije, ali je i to bila laž, pošto znamo – iz nacističkih izvora – da Jevreji nisu bili „bun-

tovni".) Ako je bilo teško protumačiti napomenu, izrečenu u telefonskom razgovoru, kao naređenje, još je teže bilo poverovati da je Eichmann bio u poziciji da izdaje naređenja generalima Vermahta.

Da li bi se onda izjasnio krivim da je bio optužen kao saučesnik u ubistvu? Možda, ali uz ozbiljna ograničenja. To što je on radio zločin je samo retrospektivno gledano, a on je uvek bio samo građanin koji poštuje zakone, pošto su u Trećem rajhu Hitlerova naređenja, koja je on svakako izvršavao najbolje što je mogao, imala „zakonsku moć“. (Kao podršku Eichmannovoj tezi odbrana je mogla da navede svedočanstvo jednog od najpoznatijih stručnjaka za ustavno pravo u Trećem rajhu Theodora Maunza, sada bavarškog ministra za obrazovanje i kulturu, koji je 1943. (u *Gestalt und Recht der Polizei*) napisao: „Firerovo naređenje je... apsolutni centar današnjeg pravnog poretka.“) Oni koji mu danas kažu da je mogao da se ponaša drukčije jednostavno ne znaju, ili su zaboravili, kako su stajale stvari. On ne želi da bude jedan od onih koji se danas prave „da su uvek bili protiv“, kad su, zapravo, vrlo revnosno izvršavali sve što im je bilo rečeno. Međutim, vremena se menjaju pa je i on, poput profesora Maunza, „došao do drukčijih spoznaja“. Učinio je ono što je učinio i to ne želi da porekne. Zato predlaže „da se javno obesi(m) kao primer i upozorenje za sve antisemite na svetu“. Time nije hteo da kaže da zbog bilo čega žali: „Kažanje je za malu decu.“ (Sic!)

Svoje stajalište nije hteo da promeni čak ni na uporno navaljivanje svog advokata. Tokom rasprave o Himmlerovoj ponudi iz 1944. godine o razmeni milion Jevreja za deset hiljada kamiona i njegovoj ulozi u tome, Eichmannu je bilo upućeno sledeće pitanje: „G. svedoče, da li ste u razgovorima sa nadređenima izrazili bilo kakvo sažaljenje za Jevreje i da li ste rekli da postoji mogućnost da im se pomogne?“ On je odgovorio: „Ovde sam pod zakletvom i moram da govorim istinu. Tu transakciju nisam pokrenuo ni iz kakvog milosrđa“ – što bi bilo u redu, osim što transakciju i nije „pokrenuo“ Eichmann. Zatim je nastavio, sasvim iskreno: „Svoje razloge sam objasnio danas pre podne“, a oni su bili: Himmler je u Budimpeštu poslao svog čoveka da se pozabavi pitanjem emigracije Jevreja. (Koja je, uzgred budi rečeno, postala unosan posao. Jevreji su za ogromne sume novca mogli da kupe svoj odlazak. Eichmann to, međutim, nije spomenuo.) Radilo se o tome da se „ovde pitanjem emi-

gracije bavio čovek koji nije pripadao policijskim jedinicama" i da ga je to ogorčilo, „zato što sam morao da pomognem i da započnem deportaciju, dok je pitanje emigracije, za šta sam sebe smatrao stručnjakom, dodeljeno čoveku koji je bio nov. ...Prekipelo mi je. ...Odlučio sam da je krajnje vreme da nešto učinim i posao oko emigracije preuzmem u sopstvene ruke."

Eichmann je tokom čitavog suđenja pokušavao da razjasni, uglavnom bezuspešno, tu drugu tačku svog izjašnjavanja da „nije kriv u smislu optužnice". Prema optužnici, on ne samo što je delovao s namerom, što i nije poricao, već i iz niskih pobuda i potpuno svestan kriminalne prirode svojih dela. Što se niskih pobuda tiče, tvrdio je da nije, kako je rekao, *innerer Schweinehund*, pokvareno kopile u dubini duše. A što se tiče savesti, savršeno se sećao da bi ga ona pekla samo da nije učinio ono što mu je bilo naređeno – da s velikom revnošću i najpomnijom pedanterijom u smrt šalje milione muškaraca, žena i dece. To je doista bilo teško podneti. Pola tuceta psihijatara proglasilo ga je „normalnim" – „Svakako normalnijim nego što sam ja pošto sam ga ispitao", navodno je rekao jedan od njih, dok je drugi utvrdio da je njegovo ukupno psihološko stanje – njegov odnos prema supruzi i deci, majci i ocu, braći, sestrama i prijateljima – „ne samo normalno, već i da se on pokazuje kao vrlo uzoran". Najzad i sveštenik, koji ga je redovno posećivao u zatvoru posle razmatranja Eichmannove žalbe na Vrhovnom sudu, sve umirio izjavom da je on „čovek vrlo pozitivnih ideja". Iza komedije stručnjaka za dušu krila se gruba činjenica da njegov slučaj nije bio ni slučaj moralne, a još manje pravne neuračunljivosti. (Skorašnje izjave g. Hausnera u listu *Saturday Evening Post* u kojima otkriva stvari „koje nije mogao da iznese na suđenju" u opreci su s informacijom koja je bila neformalno data u Jerusalimu. Sada saznajemo da su psihijatri proglasili Eichmanna „čovekom opsednutim opasnim i neutaživim nagonom za ubijanjem" i „izopačenom, sadističkom ličnošću". U tom slučaju, njegovo mesto bi bilo u ludnici.) Još gore od toga, ovde se nije radilo ni o ludačkoj mržnji prema Jevrejima, ni o fanatičnom antisemitizmu ili bilo kakvoj indoktrinaciji. On „lično" nikad ništa nije imao protiv Jevreja; naprotiv, on je imao obilje „privatnih razloga" da ne mrzi Jevreje. Naravno, među njegovim najbližim prijateljima bilo je fanatičnih antisemita, na primer Lászlo Endre, državni sekretar zadužen za političke (jevre-

jske) poslove u Mađarskoj, koji je bio obešen u Budimpešti 1946. Ali, to je, prema Eichmannu, bilo manje-više u duhu izreke „neki od mojih najboljih prijatelja su antisemiti”.

Avaj, niko mu nije poverovao. Tužilac mu nije verovao zato što to i nije bio njegov posao. Branilac nije poklanjao nikakvu pažnju zato što on, za razliku od Eichmanna, po svemu sudeći nije bio zainteresovan za pitanja savesti. A sudije mu nisu verovalе zato što su bili suviše dobri, a možda i previše svesni samih temelja svoje profesije da bi prihvatili da jedna prosečna, „normalna” osoba, koja nije ni maloumna, ni indoktrinirana, ni cinična, može biti potpuno nesposobna da razluči dobro od zla. Bili su skloniji tome da zbog povremenih laži zaključе da je on lažov – i tako su propustili najveći moralni, pa čak i pravni izazov čitavog slučaja. Njihov slučaj se zasnivao na pretpostavci da je optuženi, kao sve „normalne osobe”, morao biti svestan zločinačke prirode svojih dela, a Eichmann je doista bio normalan utoliko što „nije predstavljao izuzetak u nacističkom režimu”. Međutim, u uslovima Trećeg rajha samo se od „izuzetaka” moglo očekivati da će reagovati „normalno”. Ta prosta istina kod sudija je proizvela dilemu koju nisu mogli ni da reše ni da zaobiđu.

Eichmann se rodio 19. marta 1906, u Solingenu, nemačkom gradu u Rajnskoj oblasti poznatom po proizvodnji noževa, makaza i hirurških instrumenata. Pedeset četiri godine kasnije, baveći se svojim omiljenim poslom, zapisivanjem uspomena, opisaće taj znameniti događaj na sledeći način: „Danas, petnaest godina i jedan dan posle 8. maja 1945, počinjem da usmeravam svoje misli na onaj devetnaesti mart godine 1906, kada sam u pet sati ujutro došao na ovaj svet u obličju ljudskog bića.” (Izraelske vlasti ne dozvoljavaju pristup tom rukopisu. Harry Mulisch je uspeo da „samo pola sata” pregleda autobiografiju, dok je nemačko-jevrejski nedeljnik *Der Aufbau* mogao da objavi jedino kratke izvode.) U skladu s njegovim verskim uverenjima, koja se nisu promenila od nacističkog perioda (Eichmann se u Jerusalmu izjasnio kao *Gottgläubiger*, što je nacistički termin za one koji su raskinuli s hrišćanstvom, i odbio je da se zakune na Bibliju), taj događaj je trebalo pripisati nekom „višem Nosiocu smisla”, entitetu koji je na neki način identičan „kretanju univerzuma” kojem je ljudski život, po sebi lišen „višeg smisla”, podređen. (Terminologija je vrlo sugestivna. Nazvati Boga *Hoheren Sinestrager* jezički je značilo dati mu neko mesto u

vojnoj hijerarhiji, kao što su nacisti naziv za „primaoca naređenja” u vojsci, *Befehlsempfänger*, promenili u „nosioca naređenja”, *Befehlsträger*, ukazujući, kao kod drevnog „nosioca loših vesti”, na teret odgovornosti i važnosti koji navodno pritiskaju one koji moraju da izvršavaju naređenja. Štaviše, kao i svi koji su bili povezani s „konačnim rešenjem”, i Eichmann je službeno bio „nosilac tajni”, *Geheimnisträger*, a to, kada je u pitanju osećanje vlastite važnosti, sigurno nije bila stvar za podsmeh.) Ali, pošto nije bio preterano zainteresovan za metafiziku, Eichmann neće prozboriti ni reč o nekom intimnijem odnosu između nosioca smisla i nosioca naređenja, i preći će na razmatranje drugog mogućeg uzroka svoje egzistencije, na svoje roditelje: „Teško da bi bili toliko ushićeni zbog dolaska svog prvorodenog deteta da su mogli da vide kako već u trenutku mog rođenja sudaja nesreće, da bi napakostila sudaji sreće, upliće niti bola i tuge u moj život. Ali, dobri, neprozirni veo sprečio je moje roditelje da vide budućnost.”

Nesreće su počele uskoro. Počele su u školi. Eichmannov otac, računovođa u Tramvajskoj i elektrodistributivnoj kompaniji u Solingenu, a posle 1913. službenik iste korporacije u Lincu, u Austriji, imao je petoro dece, četiri sina i ćerku, od kojih je izgleda samo Adolf, najstariji, bio nesposoban da završi gimnaziju, pa čak i tehničku školu u koju je potom bio upisan. Čitavog života Eichmann je obmanjivao ljude pravdajući svoje rane „nesreće” finansijskim neprilikama svog oca iza kojih će krio. U Izraelu, međutim, tokom prvih razgovora s kapetanom Avnerom Lessom, policijskim islednikom koji je s njim proveo skoro 35 dana i koji je predao 3.564 kucane strane teksta skinutog sa 76 magnetofonskih traka, Eichmann je bio razdragan, pun entuzijazma zbog te jedinstvene prilike da „iz sebe izruči sve što zna”, i da, samim tim, postane najkooperativniji optuženik koji je ikad postojao. (Njegov entuzijazam će uskoro splasnuti, iako nikad neće potpuno nestati; kad bude suočen s konkretnim pitanjima zasnovanim na neosporivim dokumentima.) Najbolji dokaz njegovog početnog neograničenog poverenja, očigledno straćenog na kapetana Lessa (koji će Harryju Mulischu reći: „Ja sam bio ispovednik g. Eichmanna”), bilo je to što je prvi put u životu priznao svoje rane nevolje, iako je morao biti svestan da je time opovrgao nekoliko važnih podataka zavedenih u svim zvaničnim nacističkim dosijetima.

Nažalost, njegove nevolje su bile sasvim obične: pošto „nije spadao baš u najmarljivije đake” – ili, moglo bi se dodati, u najdarovitije – otac ga je ispisao prvo iz gimnazije, a zatim i iz tehničke škole mnogo pre maturiranja. Stoga je ono što se u svim njegovim zvaničnim dokumentima pojavljuje pod profesijom: konstrukcioni inženjer – imalo onoliko veze sa stvarnošću koliko i tvrdnja da je njegovo mesto rođenja Palestina i da tečno govori hebrejski i jidiš – još jedna gola laž koju je voleo da priča i svojim drugovima iz SS-a i svojim jevrejskim žrtvama. U istom maniru je uvek lagao da je bio otpušten s posla prodavca u austrijskoj petrolejskoj kompaniji „Vacuum” zato što je bio član Nationalsocijalističke partije. Verzija koju je poverio kapetanu Lessu nije bila tako dramatična, iako verovatno ni ona nije bila istinita: bio je otpušten zato što je to bio period nezaposlenosti kada su neoženjeni službenici prvi gubili posao. (To objašnjenje, koje je u početku izgledalo prihvatljivo, nije i zadovoljavajuće, zato što je posao izgubio u proleće 1933, kada je već pune dve godine bio veren sa Veronikom, ili Verom, Liebl, koja će kasnije postati njegova žena. Zašto se nije oženio ranije, kad je imao dobar posao? Na kraju se oženio, marta 1935, verovatno zato što ni u SS-u, kao ni u kompaniji „Vacuum”, neženje nisu bile sigurne da će sačuvati zaposlenje i nisu mogle da budu unapredene.) Hvalisanje je očigledno bio jedan od njegovih smrtnih grehova.

U vreme dok se mladi Eichmann mučio u školi, njegov otac je napustio tramvajsku kompaniju i pokrenuo sopstveni posao. Kupio je jedan mali rudnik i svog besperspektivnog naslednika zaposlio kao običnog rudara, ali samo dok mu nije našao posao u prodajnom odeljenju kompanije „Oberösterreichischen Elektrobau”, gde je Eichmann ostao duže od dve godine. Imao je dvadeset dve godine a izgledi da će ostvariti neku karijeru bili su nikakvi. Možda je jedina stvar koju je naučio bila kako da prodaje. Tada se desilo nešto što je on sam nazvao svojom prvom srećnom prilikom, o čemu, ponovo, imamo dve prilično različite verzije. U rukom pisanoj autobiografskoj belešci koju je podneo 1939, tražeći unapređenje u SS-u, opisao ju je ovako: „Od 1925. do 1927. radio sam kao trgovački putnik 'Austrijske elektrodistributivne kompanije'. Taj posao sam napustio po sopstvenoj volji pošto mi je bilo ponuđeno da postanem predstavnik bečke petrolejske kompanije 'Vacuum' za gornju Austriju.” Ovde je ključna reč „ponuđeno”, pošto mu, prema priči koju je u Izraelu

ispričao kapetanu Lessu, niko ništa nije ponudio. Njegova majka je bila umrla kad mu je bilo deset godina i njegov otac se ponovo oženio. Bratanac njegove maćehe – čovek kog je zvao „ujakom“ – koji je bio predsednik Austrijskog automobilskog kluba i oženjen ćerkom jednog Jevreja, poslovnog čoveka iz Čehoslovačke, upotrebio je svoje veze s generalnim direktorom kompanije „Vacuum“, Jevrejem, g. Weissom, da za svog nesrećnog rođaka obezbedi posao trgovačkog putnika. Eichmann je s razlogom bio zahvalan; Jevreji u njegovoj porodici spadali su u njegove „privatne razloge“ što nije mrzeo Jevreje. Čak ni 1943. i 1944, kada je sprovođenje „konačnog rešenja“ bilo na vrhuncu, on to nije zaboravljao: „Ćerka iz tog braka, prema Nirnberškim zakonima polujevrejka... došla je kod mene da bi dobila dozvolu da emigrira u Švajcarsku. Naravno, odobrio sam njen zahtev, a isti taj ujak je došao da od mene traži da intervenišem za jedan jevrejski bračni par iz Beča. To spominjem samo zato da bih pokazao da ja nisam mrzeo Jevreje, pošto je moje celokupno vaspitanje, koje sam dobio od majke i oca, bilo strogo hrišćansko. Moja majka je zbog svojih jevrejskih rođaka gajila osećanja drugačija od onih koja su vladala u krugovima SS-a.“

Išao je vrlo daleko da bi to dokazao: nikada prema svojim žrtvama nije gajio rdava osećanja, štaviše, to nikad nije ni krio. „To sam objasnio dr Lowenherzu (prvaku jevrejske zajednice u Beču) kao i dr Kastneru (potpredsedniku cionističke organizacije u Budimpešti); mislim da sam to svima rekao, svi moji ljudi su to znali, svi su imali prilike da to od mene čuju. Čak sam i u osnovnoj školi imao druga iz razreda s kojim sam provodio slobodno vreme, dolazio je i u našu kuću, bio je iz jedne porodice u Lincu, po imenu Sebba. Kad smo se poslednji put sreli prošetali smo zajedno ulicama Linca, ja sam već nosio partijsku značku N.S.D.A.P. (Nacističke partije) u reveru, i njemu to uopšte nije smetalo.“ Da je Eichmann bio malo manje uštogljen, ili da je policija (koja je odustala od unakrsnog ispitivanja, verovatno zato da bi obezbedila njegovu saradnju) bila manje diskretna, njegov „nedostatak predrasuda“ mogao se pokazati u još jednom vidu. Izgleda da je u Beču, gde je bio tako izuzetno uspešan u organizovanju „prinudne emigracije“ Jevreja, Eichmann imao ljubavnicu Jevrejku, „staru ljubav“ iz Linca. *Rassenschande*, polno opštenje s Jevrejkom, predstavljalo je verovatno najteži zločin koji je mogao da poćini pripadnik SS-a, i mada je tokom

rata silovanje jevrejskih devojaka postalo omiljena razonoda na frontu, za jednog višeg oficira SS-a uopšte nije bilo uobičajeno da se upusti u ljubavnu vezu s Jevrejkom. Otuda su Eichmannove česte i žestoke osude Juliusa Streichera, suludog i bestidnog urednika *Der Stürmera*, i njegovog pornografskog antisemitizma možda imale lični motiv, i bile izraz više nego rutinskog prezira jednog „prosvetljenog” pripadnika SS-a prema vulgarnim strastima nižih stranačkih glavešina.

Pet i po godina koje je proveo u kompaniji „Vacuum” mora da su bile među srećnijim godinama Eichmannovog života. Dobro je zaradivao u vreme teške nezaposlenosti, i još uvek je živio s roditeljima, osim kad je bio na putovanjima. Dan kad se ta idila završila – Trojice, 1933. godine – jedan je od retkih kojeg će se sećati celog života. Stvari su zapravo pošle nagore nešto ranije. Krajem 1932. neočekivano je premešten iz Linca u Salzburg, i to mu se nije ni najmanje svidelo: „Izgubio sam svako zadovoljstvo u poslu, više mi nije prijalo da budem prodavac, da idem naokolo.” Od tih iznenadnih gubitaka *Arbeitsfreude* Eichmann će patiti celog života. Najgori će se dogoditi kad bude saznao za firerovo naređenje o „fizičkom istrebljenju Jevreja”, u kom će on odigrati tako značajnu ulogu. I taj je došao iznenada. On sam „nikad nije ni pomislio... na takvo rešenje putem sile”, a svoju reakciju je opisao istim rečima: „Sve sam izgubio, svaku radost u poslu, inicijativu, interes. Bio sam, da tako kažem, ispumpan.” Nešto slično mora da mu se dogodilo 1932. u Salzburgu, i mada je iz njegove priče jasno da nije mogao biti preterano iznenađen kad je bio otpušten, ipak ne treba verovati njegovim rečima da je zbog toga bio „vrlo srećan”.

Kakvi god bili razlozi, 1932. godina će predstavljati prekretnicu u njegovom životu. Aprila te godine pristupio je Nacionalsocijalističkoj partiji i ušao u SS na poziv Ernsta Kaltenbrunnera, mladog advokata iz Linca, koji je kasnije postao šef Glavne službe bezbednosti Rajha (*Reichssicherheitshauptamt*, ili R.S.H.A., kako ću je dalje zvati). U jednom od njenih šest glavnih odeljenja – Birou IV, pod komandom Heinricha Müllera, Eichmann će na kraju postati šef sekcije B-4. Eichmann je na sudu odavao utisak tipičnog pripadnika niže srednje klase, i taj utisak je više nego potvrđivala svaka rečenica koju je izgovorio ili napisao dok je bio u zatvoru. Ali to nije bilo tačno. On je zapravo bio *déclassé* sin jedne solidne porodice srednje klase i za

pad njegovog društvenog statusa indikativno je da je njegov otac bio dobar prijatelj Kaltenbrunnerovog oca, takođe advokata u Lincu, dok je odnos dvojice sinova bio prilično hladan: Kaltenbrunner je Eichmanna nesumnjivo tretirao kao društveno inferiornog. I pre nego što je stupio u partiju i SS, Eichmann je već bio dokazao da želi da im pristupi, a 8. maj 1945, zvanični datum nemačkog poraza, za njega je bio važan pre svega zato što mu je postalo jasno da će ubuće morati da živi a da ne bude član ove ili one organizacije. „Osetio sam da ću morati da vodim život bez vode, težak individualni život. Više neću ni od koga dobijati direktive, niko mi neće izdavati naređenja ili zapovesti, više neće biti odgovarajućih naloga kojih treba da se držim – ukratko, preda mnom je ležao potpuno nepoznat život.” Dok je bio dečak, njegovi roditelji, nezainteresovani za politiku, učlanili su ga u Udruženje mladih hrišćana odakle je kasnije prešao u Nemački omladinski pokret, *Wandervogel*. Tokom četiri neuspešne gimnazijske godine pristupio je *Jungfrontkämpfverbandu*, omladinskoj sekciji nemačko-austrijske organizacije ratnih veterana, koju je austrijska vlast tolerisala iako je bila žestoko pronemačka i anti-republikanska. Kada mu je Kaltenbrunner predložio da uđe u SS, on je upravo bio na pragu da postane član jednog potpuno drugačijeg društva, slobodnozidarske lože „Schlaraffia”, „udruženja poslovnih ljudi, lekara, glumaca, državnih službenika itd., koji su se okupljali da bi uživali u veselju i provodu. ...Svaki član je povremeno morao da održi predavanje u kom je naglasak trebalo da bude na humoru, rafiniranom humoru”. Kaltenbrunner mu je objasnio da će morati da se odrekne svog veselog društva pošto, kao nacista, ne može biti mason – ova reč mu je u to vreme bila nepoznata. Izbor između SS-a i masonske lože (ime potiče od *Schlaraffenland*, zemlje Dembelije iz nemačkih bajki) možda bi bio težak da ga iz lože nisu „šutnuli”; počinio je greh zbog kojeg će i sada, dok je o tome pričao u izraelskom zatvoru, pocrveneti od sramote: „Suprotno mom vaspitanju pokušao sam, iako sam bio najmlađi, da pozovem svoje drugare na čašu vina.”

Samo jedan list u vihoru vremena, bio je oduvan iz zemlje Dembelije, čarobne zemlje u kojoj se stolovi sami postavljaju a pečeni pilići vam uleću u usta – tačnije iz društva uvaženih malograđana s titulama, sigurnim karijerama i „rafiniranim humorom”, čiji je najteži greh verovatno bila neodoljiva potreba da izvode praktične šale – u marševske kolone Hiljadugodišnjeg

rajha, koji je potrajao tačno dvanaest godina i tri meseca. U svakom slučaju, u partiju nije ušao zbog uverenja, niti ih je ona u njega ikad usadila – kad god su ga pitali za razloge, ponavljao bi uvek iste klišeje o Versajskom miru i nezaposlenosti. Tačnije, kao što je rekao na sudu, „to je bilo kao da me je Partija progutala mimo svih mojih očekivanja i bez prethodne odluke. Sve se dogodilo brzo i iznenadno“. Nije imao ni vremena ni želje da se na pravi način informiše, nije poznavao ni stranački program, nikad nije pročitao *Mein Kampf*. Kaltenbrunner mu je rekao: što ne pristupiš SS-u? A on je odgovorio: što da ne. Eto kako se to dogodilo, i to je otprilike bilo sve.

Naravno, to nije bilo sve. Tokom unakrsnog ispitivanja Eichmann nije rekao da je bio ambiciozan mlad čovek kome je posao trgovačkog putnika dosadio pre nego što je on sam dosadio kompaniji „Vacuum“. Iz jednoličnog, beznačajnog života, vihor ga je oduvao u Istoriju, onako kako ju je on razumeo, naime u Pokret koji je stalno bio u kretanju i u kom je neko poput njega – gubitnika u očima njegove društvene klase, njegove porodice, pa stoga i sopstvenim – mogao da krene od nule i ipak ostvari neku karijeru. A ako mu se nije uvek svidalo to što je morao da radi (na primer da pune vozove ljudi šalje u smrt umesto da ih natera da emigriraju), ako je naslutio, prilično rano, da će čitav posao loše da se završi i da će Nemačka izgubiti rat, ako su svi njemu dragi planovi propali (evakuacija evropskih Jevreja na Madagaskar, uspostavljanje jevrejske teritorije u oblasti Niska u Poljskoj, eksperiment s pažljivo građenim odbrambenim instalacijama oko njegove berlinske kancelarije za odbijanje ruskih tenkova), i ako, na njegov najveći „bol i tugu“, nikad nije uznapredovao dalje od ranga SS *Obersturmbannfuhrera* (čin potpukovnika) – ukratko, ako je, izuzimajući jednu godinu u Beču, njegov život bio prepun frustracija, on nikad nije zaboravio kakva je mogla da bude alternativa. Ne samo u Argentini, gde je živeo tužnim životom izbeglice, već i u jerusalimskoj sudnici, gde mu je život visio o koncu, još uvek bi radije izabrao – da ga je iko pitao – da bude obešen kao *Obersturmbannfuhrer a.D.* (van službe), nego da mirno i normalno proživi svoj život kao trgovački putnik kompanije „Vacuum“.

Početak Eichmannove nove karijere nije mnogo obećavao. U proleće 1933, dok je bio nezaposlen, u Austriji su zbog Hitlerovog dolaska na vlast suspendovane i nacistička stranka i

sva njena udruženja. Ali, i bez te nove nevolje karijera u austrijskoj stranci bila bi nemoguća: čak i oni koji su pristupili SS-u i dalje su radili na svojim regularnim poslovima; Kaltenbrunner je i dalje bio partner u očevoj advokatskoj kancelariji. Stoga je Eichmann odlučio da ode u Nemačku, što je bilo sasvim normalno pošto se njegova porodica nikad nije odrekla nemačkog državljanstva. (Ta činjenica je tokom suđenja bila od izvesnog značaja. Dr Servatius je od zapadnonemačke vlade tražio da zahteva ekstradiciju optuženog, a ako to ne uspe, da plati troškove odbrane. Bon je odbio na temelju toga da Eichmann nije nemački građanin, što je bila očigledna neistina.) U Pasauu, na nemačkoj granici, iznenada je ponovo postao trgovački putnik, i kad se prijavio oblasnom vodi, odmah ga je upitao „da li možda ima neke veze u bavarskoj petrolejskoj kompaniji 'Vacuum'". Bio je to jedan od njegovih ne tako retkih skokova iz jednog perioda života u drugi. Kad god bi zbog sopstvene brbljivosti bio suočen s dokazima nepopravljive nacističke prošlosti, tokom života u Argentini, pa čak i u jerusalimskom zatvoru, pravdao bi se rečima, „Opet ja počinjem svoju staru pesmu (*die alte Tour*)". Ali, greška u Pasauu bila je brzo ispravljena. Rečeno mu je da bi bilo dobro da se prijavi za vojnu obuku – „Pomislio sam, u redu, što se mene tiče, što ne bih postao vojnik?” – tako da je ubrzo prošao kroz dva bavorska SS logora, u Lehfeldu i Dahauu (nije imao nikakve veze s tamošnjim koncentracionim logorom), gde je obuku prolazila „Austrijska legija u egzilu”. Tako je, uprkos nemačkom pasošu, postao na neki način Austrijanac. U tim vojnim logorima ostao je od avgusta 1933. do septembra 1934, napredovao do čina šarfirera (kaplara) i imao dovoljno vremena da razmišlja o tome da li je spreman da započne vojničku karijeru. Po sopstvenom priznanju, tokom tih četrnaest meseci isticao se samo u jednoj stvari, a to je bio kazneni egzercir koji je izvodio s velikom upornošću, u ljutitom duhu – „Tako i treba mom ocu, ako mi se smrznu ruke, kad neće da mi kupi rukavice”. Ali, osim tih sumnjivih zadovoljstava koja su mu donela prvo unapređenje, osećao se vrlo loše: „Jednoličnost vojničke službe, to je bilo nešto što nisam mogao da podnesem. Iz dana u dan stalno jedno isto, neprekidno jedno te isto.” Tako je, dosađujući se do ludila, čuo da služba bezbednosti rajhsfirera SS-a (Himmlerova *Sicherheitsdienst*, ili SD, kako ću je dalje zvati) prima nove ljude, i odmah se prijavio.

Poglavlje 3

Stručnjak za jevrejsko pitanje

Kada se 1934. prijavio i dobio posao, SD je bio relativno nov aparat u okviru SS-a. Osnovao ga je dve godine ranije Heinrich Himmler s ciljem da služi kao obaveštajna služba Partije. Na njegovom čelu bio je Reinhardt Heydrich, bivši mornarički obaveštajni oficir, koji će, po rečima Geralda Reitlingera, postati „pravi inženjer 'Konačnog rešenja'” (*The Final Solution*, 1961). Inicijalni zadatak je bio špijuniranje članova Stranke, čime bi SS-u bila omogućena kontrola regularnog partijskog aparata. SD je u međuvremenu preuzeo neke dodatne dužnosti i postao informacijski i istražni centar Tajne državne policije, Gestapoa. Bili su to prvi koraci u pravcu stapanja SS-a i policije, što se, međutim, desilo tek 1939, iako je Himmler još od 1936. zauzimao dvostruki položaj, rajhsfirera SS-a i šefa nemačke policije. Naravno, Eichmann nije mogao znati za te buduće događaje, ali izgleda da nije znao ništa ni o prirodi SD-a kad se u njemu zaposlio, što je bilo sasvim moguće, pošto je delovanje SD-a uvek bilo vrhunska tajna. Što se njega ticalo, sve je to bio nesporazum i u početku „jedno veliko razočaranje”. „Mislio sam da je to ono o čemu sam čitao u *Munchener Illustrierten Zeitungu*; kad su se partijski funkcioneri vozili bili su okruženi telesnom gardom, ljudima koji su stajali na papučicama kola. ...Ukratko, pobrkao sam bezbednosnu službu rajhsfirera SS-a s bezbednosnom službom Rajha... i niko me nije ispravio, niko mi nije ništa rekao. Nisam prethodno imao nikakvu ideju o onome što sam tad otkrio.” Pitanje istinitosti te izjave bilo je od izvesnog značaja na sudenju kada je trebalo odrediti da li se za taj posao prijavio dobrovoljno ili je bio regrutovan. Njegovo nerazumevanje, ako se o tome radilo, nije neobjašnjivo pošto su SS jedinice, ili *Schutzstaffeln*, prvobitno bile osnovane kao specijalne jedinice za zaštitu partijskih vođa.

Međutim, njegovo razočaranje je pre svega bilo izazvano time što je ponovo morao da počne iz početka, što se ponovo našao na dnu, a jedina uteha mu je bila što je bilo i drugih koji su napravili istu grešku. Bio je raspoređen u informativno odeljenje gde je njegov prvi posao bio zavođenje svih podataka o slobodnom zidarstvu (koje se tokom rane nacističke ideološke zbrke iz nekog

razloga tu našlo zajedno s judaizmom, katolicizmom i komunizmom) i pomaganje u osnivanju muzeja slobodnog zidarstva. Tada mu se pružila prilika da nauči šta znači ta čudna reč kojom mu je zapretio Kaltenbrunner u njihovim razgovorima o zemlji Dembeliji. (Uzgred rečeno, za naciste je bila vrlo karakteristična težnja da osnivaju muzeje koji su čuvali uspomenu na njihove neprijatelje. Tokom rata, nekoliko službi se ogorčeno nadmetalo za čast da osnuju antijevrejske muzeje i biblioteke. Toj čudnovatoj pomami dugujemo što su spaseni mnogi značajni kulturni spomenici evropskih Jevreja.) Nevolja je bila to što mu je opet bilo vrlo, vrlo dosadno, tako da je osetio veliko olakšanje kad je posle četiri ili pet meseci „slobodnog zidarstva“ premešten u potpuno novo odeljenje koje se bavilo Jevrejima. To je bio pravi početak karijere koja će se okončati u jerusalimskom sudu.

Bila je to godina 1935, kada je Nemačka, suprotno odredbama Versajskog ugovora, uvela opštu vojnu obavezu i objavila planove o ponovnom naoružavanju, uključujući stvaranje ratnog vazduhoplovstva i mornarice. To je bila i godina kad se Nemačka, pošto je 1933. napustila Ligu naroda, ni tiho ni potajno pripremala da okupira demilitarizovanu Rajnsku oblast. Bilo je to vreme Hitlerovih mirovnjačkih govora – „Nemačkoj treba mir i ona želi mir“, „Mi priznajemo Poljsku kao dom velikog i nacionalno svesnog naroda“, „Nemačka niti smeri niti želi da se meša u unutrašnje poslove Austrije, da pripoji Austriju, ili da zaključi *Anschluss*“ – a iznad svega, to je bila godina kad je nacistički režim zadobio opšte i, nažalost, iskreno priznanje i u Nemačkoj i u svetu, kad su se Hitleru svuda divili kao velikom nacionalnom državniku. U samoj Nemačkoj to je bio prelazni period. Zahvaljujući ogromnom programu ponovnog naoružavanja, nezaposlenost je bila iskorenjena, početni otpor radničke klase bio je slomljen, a režim, koji je u početku bio prvenstveno neprijateljski usmeren prema „antifašistima“ – komunistima, socijalistima, levim intelektualcima i Jevrejima na istaknutim položajima – još se nije u potpunosti okrenuo proganjanju Jevreja kao Jevreja.

Treba reći da je jedan od prvih koraka koji je nacistička vlada preduzela još 1933. bilo isključivanje Jevreja iz državne službe (što je u Nemačkoj uključivalo sve položaje u nastavi, od osnovne škole do univerziteta, kao i najveći deo industrije zabave, uključujući radio, pozorište, operu i koncerte) i, generalno, njihovo uklanjanje iz svih javnih službi. Ali privatni biznis ostao je

skoro netaknut sve do 1938, pa su čak i pravne i medicinske profesije bile samo postupno ukidane, iako su jevrejski studenti bili isključeni s većine univerziteta i nigde im nije bilo dozvoljeno da diplomiraju. Emigriranje Jevreja se tih godina odvijalo ne preterano ubrzano i uglavnom mirno, a novčane restrikcije koje su Jevrejima otežavale ali ne i onemogućavale da iz zemlje iznesu sav, ili bar veći deo svog novca važile su i za nejevreje, i datirale su iz dana Vajmarske Republike. Sproveden je izvestan broj *Einzelaktionen*, pojedinačnih akcija kojima su Jevreji naterivani da prodaju svoju imovinu, često po smešno niskim cenama, ali one su se obično događale po manjim mestima i mogle su se dovesti u vezu sa spontanom, „individualnom” inicijativom nekog preduzimljivog pripadnika Žurišnih jedinica, tzv. SA trupa, čije je ljudstvo, s izuzetkom oficirskog kadra, bilo pretežno regrutovano iz nižih slojeva. Tačno je da policija nikad nije sprečavala te „ekscese”, ali nacistička vlast zbog njih nije bila preterano srećna zato što su uticali na vrednost nekretnina u čitavoj zemlji. Emigranti su, osim ako se nije radilo o političkim izbeglicama, bili mladi ljudi koji su shvatili da za njih u Nemačkoj nema budućnosti. Ali, pošto su uskoro otkrili da za njih nema skoro nikakve budućnosti ni u drugim evropskim zemljama, neki jevrejski emigranti su se tokom tog perioda čak i vratili. Kad je Eichmann bio upitan kako je pomirio svoja lična osećanja prema Jevrejima s otvorenim i neobuzdanim antisemitizmom stranke kojoj je pristupio, odgovorio je poslovičom: „Ništa nije tako vrelo kad se jede kao što je vrelo kad se kuva” – poslovičom koja je tada bila i na usnama mnogih Jevreja. Oni su živeli u ludačkom raj, u kom je tokom nekoliko godina čak i Streicher govorio o „legalnom rešenju” jevrejskog problema. Da iz njega budu izbačeni bili su potrebni organizovani pogromi iz novembra 1938, tzv. *Kristalna noć*, kad su porazbijani izlozi na 7.500 jevrejskih radnji, kad su sve sinagoge nestale u plamenu, i kad je 20.000 jevrejskih muškaraca odvedeno u koncentracione logore.

Često se zaboravlja važna činjenica da poznati Nirnberški zakoni, objavljeni u jesen 1935, nisu postigli svrhu. Svedočenje trojice svedoka, nekadašnjih visokih funkcionera cionističke organizacije koji su Nemačku napustili neposredno pred izbijanje rata, dalo je samo površan uvid u pravo stanje stvari za prvih pet godina nacističkog režima. Nirnberški zakoni su Jevreje lišili njihovih političkih ali ne i građanskih prava. Više nisu bili građani

(*Reichsbürger*), ali su i dalje ostali pripadnici nemačke države (*Staatsangehörige*). Čak i kad bi emigrirali, nisu automatski ostajali bez državljanstva. Zabranjeni su bili polno opštenje između Jevreja i Nemaca i sklapanje mešovitih brakova. Takođe, nijedna Nemica ispod četrdeset pet godina nije smela da bude zaposlena u jevrejskom domaćinstvu. Od svih tih odredbi samo je poslednja imala praktičnu vrednost; ostale su samo ožakonile faktičku situaciju. Stoga se smatralo da su Nirnberški zakoni stabilizovali novi položaj Jevreja u nemačkom Rajhu. Oni su postali građani drugog reda, mada je i to blag izraz, još 30. januara 1933. Njihovo skoro potpuno odvajanje od ostatka stanovništva ostvareno je za nekoliko nedelja ili meseci – terorom, ali i skoro sveopštim prećutnim pristankom njihovih sugrađana. „Između nejevreja i Jevreja postojao je zid“, posvedočio je dr Benno Cohn iz Berlina. „Ne sećam se da sam tokom svih svojih putovanja po Nemačkoj razgovarao i s jednim hrišćaninom.“ Jevreji su sada mislili da su dobili sopstvene zakone, tako da više neće biti van zakona. Ako se budu držali jedni drugih, na šta su i inače bili primorani, moći će da žive bez uznemiravanja. Po tvrdnjama *Reichsvertretunga* nemačkih Jevreja (nacionalne asocijacije svih zajednica i organizacija koja je bila osnovana septembra 1933. na inicijativu berlinske zajednice, bez ikakvog nacističkog uplitanja), svrha Nirnberških zakona bila je „uspostavljanje osnove na kojoj su podnošljivi odnosi između Nemaca i jevrejskog naroda (postali) mogući“, na šta je jedan član berlinske zajednice, radikalni cionista, dodao: „Živeti se može pod svakim zakonom. Međutim, ne može se živeti u potpunom neznanju o tome šta je dozvoljeno a šta ne. I pripadnik manjine usred jednog velikog naroda može biti koristan i uvažen građanin“ (Hans Lamm, *Über die Entwicklung des deutschen Judentums*, 1951). I pošto je Hitler u Röhmovoj čistki, 1934. godine, slomio moć SA, Jurišnih odreda mrkokošuljaša koji su bili skoro isključivo odgovorni za rane pogrome i zverstva, i pošto su Jevreji živeli u blaženom neznanju o narastajućoj moći esesovskih crnokošuljaša koji su se uglavnom uzdržavali od onoga što je Eichmann s prezirom nazivao „jurišničkim metodima“, većina ih je poverovala da je *modus vivendi* moguć. Čak su ponudili i saradnju na „rešavanju jevrejskog pitanja“. Ukratko, kad je Eichmann započeo svoje šegrtovanje na jevrejskim problemima, za koje će, četiri godine kasnije, postati priznati „stručnjak“, i kad je ostvario prve kontakte s jevrejskim funkcionerima, i cionisti i asi-

milacionisti govorili su o velikoj „jevrejskoj obnovi“, o „velikom i konstruktivnom pokretu nemačkih Jevreja“, i još su se međusobno ideološki sponili o poželjnosti emigriranja, kao da je to zavisilo od njihove sopstvene odluke.

Eichmannov iskaz dat tokom policijskog saslušanja o tome kako je uveden u novi posao – naravno iskrivljen, ali ne i potpuno neistinit – na čudan način priziva u sećanje taj ludački raj. Kao prvo, njegov novi šef, izvesni Von Mildenstein, koji će ubrzo potom biti premešten u *Organizaciju Todt* Alberta Speera, gde će biti nadležan za izgradnju autoputeva (on je po profesiji bio ono što se Eichmann pretvarao da jeste, inženjer), naredio mu je da pročita *Der Judenstaat* Theodora Herzla, poznato klasično delo cionizma, i to ga je odmah i zauvek preobratilo na cionizam. Izgleda da je to bila prva ozbiljna knjiga koju je ikad pročitao, i ona je na njega ostavila trajan utisak. Od tada, kao što će neprekidno ponavljati, nije mislio ni o čemu drugom do o „političkom rešenju“ (suprotno kasnijem „fizičkom rešenju“, gde je prvo podrazumevalo proterivanje, a drugo istrebljenje), i o tome kako „Jevrejima obezbediti neko čvrsto tlo pod nogama“. (Treba pomenuti da je, po svemu sudeći, i to 1939, protestovao protiv sknavljenja Herzlovog groba u Beču, a postoje izveštaji da je u civilnom odelu prisustvovao komemoraciji povodom trideset pete godišnjice Herzlove smrti. Čudno je da o tome nije govorio u Jerusalimu, gde se neprekidno hvalio dobrim odnosima s jevrejskim funkcionerima.) Da bi pomogao u tom naumu počeo je da o tome govori svojim esesovskim drugovima, da drži predavanja i piše pamflete. Potom je naučio i nešto malo hebrejskog što mu je omogućilo da površno čita novine na jidišu – to i nije bilo neko veliko dostignuće, pošto jidiš, u osnovi jedan stari nemački dijalekat pisan hebrejskim pismom, može da razume svako ko govori nemački i zna nekoliko desetina hebrejskih reči. Čak je pročitao i još jednu knjigu, *Istoriju cionizma* Adolfa Böhma (koju će tokom suđenja stalno brkati s Herzlovom *Judenstaat*), i to je izgleda bilo značajno dostignuće za čoveka koji je, po sopstvenom priznanju, oduvek bio potpuno nesklon čitanju bilo čega osim novina, i koji se, na očaj svog oca, nikad nije koristio nijednom knjigom iz porodične biblioteke. Posle Böhma, prešao je na proučavanje organizacione strukture cionističkog pokreta sa svim njegovim strankama, omladinskim grupama i različitim programima. To ga još nije činilo „autoritetom“, ali je bilo dovoljno da mu

obezbedi zadatak zvaničnog špijuna po njihovim kancelarijama i skupovima. Vredi zapaziti da se njegovo obaveštavanje o jevrejskim poslovima skoro isključivo ograničilo na cionizam.

Njegovi prvi kontakti s jevrejskim funkcionerima, sve dobro poznatim i davnašnjim cionistima, bili su potpuno zadovoljavajući. Razlog što je postao toliko fasciniran „jevrejskim pitanjem“, kako je sam objasnio, bio je njegov sopstveni „idealizam“. Ti Jevreji, za razliku od asimilacionista koje je oduvek prezirao i ortodoksnih Jevreja koji su mu bili dosadni, bili su „idealisti“ poput njega. „Idealista“, po Eichmannovom shvatanju, nije samo čovek koji veruje u neku „ideju“, ili neko ko ne krade ili ne prima mito, iako su te odlike nužne. „Idealista“ je čovek koji živi za svoju ideju – stoga ne može biti poslovni čovek – i koji je spreman da za svoju ideju žrtvuje sve, a naročito svakog. Kad je tokom policijskog ispitivanja rekao da bi u smrt poslao i sopstvenog oca da mu je to bilo naređeno, on nije hteo da naglasi samo koliko je uvažavao naređenja i bio spreman da im se pokorava, već i koliki je „idealista“ oduvek bio. Naravno, i savršen „idealista“ ima emocije kao i svako drugi, ali, ako dođu u sukob s njegovom „idejom“, on im nikad neće dozvoliti da utiču na njegove postupke. Najveći „idealista“ kog je Eichmann ikad sreo među Jevrejima bio je dr Rudolf Kastner, s kojim je pregovarao tokom deportacije Jevreja iz Mađarske i s kojim se sporazumeo da će dozvoliti „ilegalni“ odlazak nekoliko hiljada Jevreja u Palestinu (vozovi su zapravo bili pod stražom nemačke policije), u zamenu za „red i mir“ u logorima iz kojih su stotine hiljada odvožene u Aušvic. Nekoliko hiljada spasenih tim sporazumom, uglednih Jevreja i članova cionističkih omladinskih organizacija, bili su, po Eichmannovim rečima, „najbolji biološki materijal“. Kako je to Eichmann razumeo, dr Kastner je za svoju „ideju“ žrtvovao svoju sabraću, i to je bilo sasvim na svom mestu. Sudija Benjamin Halevi, jedan od trojice sudija na Eichmannovom sudenju, vodio je Kastnerov proces u Izraelu kada je Kastner odgovarao za saradnju s Eichmannom i drugim istaknutim nacistima. Po Halevijevom mišljenju Kastner je „prodao svoju dušu đavolu“. Sada, kad se sam đavo našao na optuženičkoj klupi, ispostavilo se da je on „idealista“, i ma koliko to bilo teško poverovati, sasvim je moguće da je „idealista“ bio i onaj koji je prodao svoju dušu.

Mnogo pre tih događaja Eichmann je dobio prvu priliku da u praksi primeni ono što je naučio tokom šegrtovanja. Posle Anšlusa

(pripojenja Austrije Rajhu), marta 1938, bio je poslat u Beč da organizuje tip emigracije koja je bila potpuno nepoznata u Nemačkoj, gde je sve do jeseni 1938. održavan privid da je Jevrejima, ako to žele, dozvoljeno da napuste zemlju, a ne da su na to primorani. Jedan od razloga što su nemački Jevreji verovali u taj privid bio je program NSDAP-a (Nemačke nacionalsocijalističke radničke partije), formulisan 1920, koji je s Vajmarskim ustavom delio čudnovatu sudbinu da nikad nije bio zvanično ukinut. Hitler je, zapravo, njegovih dvadeset pet tačaka proglasio „nepromenljivim“. Viđene u svetlu kasnijih događaja, njegove antisemitske odredbe bile su doista bezopasne: Jevreji ne mogu biti punopravni građani, ne mogu raditi u državnim službama, moraju biti isključeni iz medija, a svi koji su stekli nemačko državljanstvo posle 2. avgusta 1914 – datuma izbijanja Prvog svetskog rata – trebalo je da budu denaturalizovani, što znači da su mogli biti proterani. (Karakteristično je da je denaturalizacija sprovedena odmah, dok se masovno proterivanje nekih petnaest hiljada Jevreja, koji su tokom jednog dana prognani preko poljske granice kod Zbaćina, gde su odmah odvedeni u logore, desilo tek pet godina kasnije, kad to više niko nije očekivao.) Nacistički funkcioneri nikad nisu za ozbiljno uzimali partijski program. Oni su se ponosili pripadništvom pokretu koji nije bio isto što i partija, a pokret ne može biti ograničen programom. Još pre uspona nacista na vlast tih dvadeset pet tačaka nisu bile ništa drugo do ustupak stranačkom sistemu i perspektivnim glasačima koji bi mogli biti dovoljno staromodni da pitaju za program stranke kojoj su nameravali da pridruže. Kao što smo videli, Eichmann nije patio od takvih žalosnih navika, i kad je jerusalimskom sudu rekao da nije poznavao Hitlerov program najverovatnije je govorio istinu: „Partijski program nije bio važan, znali ste čemu pristupate.“ S druge strane, Jevreji su bili dovoljno staromodni da tih dvadeset pet tačaka znaju napamet i da u njih veruju. Sve ono što je bilo u suprotnosti sa zakonskom implementacijom partijskog programa težili su da pripišu privremenim, „revolucionarnim ekscesima“ nedisciplinovanih pojedinaca ili grupa.

Ali, ono što se dogodilo u Beču marta 1938. bilo je nešto potpuno drugačije. Eichmannov zadatak je bio definisan kao „prisilna emigracija“, i te reči su značile upravo to: sve Jevreje, bez obzira na njihove želje, bez obzira na njihovo državljanstvo, trebalo je prisiliti da emigriraju – što je postupak koji se običnim

jezikom zove proterivanje. Kad god se Eichmann prisećao tih dvanaest godina koje su činile njegov život, izdvajao je tu godinu u Beču koju je proveo na čelu Centra za emigraciju austrijskih Jevreja kao svoj najsrećniji i najuspešniji period. Neposredno pre toga bio je unapređen u oficirski čin, postao je untersturmfirer, ili poručnik, i bio je pohvaljen za „sveobuhvatno poznavanje organizacionih metoda i ideologije našeg neprijatelja, jevrejstva”. Zadatak u Beču je predstavljao njegov prvi značajan posao i čitava njegova karijera, koja je prilično sporo napredovala, našla se na kocki. Mora da se mahnito trudio da to nadoknadi, i njegov uspeh je bio spektakularan: za osam meseci Austriju je napustilo 45.000 Jevreja, dok je u istom periodu Nemačku napustilo ne više od 19.000. Za manje od osamnaest meseci Austrija je bila „očišćena” od skoro 150.000 ljudi, približno šezdeset procenata svoje jevrejske populacije, i svi su zemlju napustili „legalno”. Čak i posle početka rata nekih 60.000 Jevreja uspeo je da pobegne. Kako je to postigao? Osnovna ideja koja je sve to učinila mogućim svakako nije bila njegova, već se, skoro sigurno, radilo o specijalnoj Heydrichovoj direktivi. Ovaj ga je, uostalom, i poslao u Beč. (Eichmann je povodom autorstva bio neodređen, ali ga je implicitno prisvajao. S druge strane, izraelske vlasti, držeći se /kako je to rečeno u *Biltenu* Jad Vašema/ fantastične „teze o sveobuhvatnoj odgovornosti Adolfa Eichmanna” i još fantastičnije „pretpostavke da je jedan /tj. njegov/ um stajao iza svega”, znatno su pomogle njegovim nastojanjima da se okiti tuđim perjem, čemu je i inače bio vrlo sklon.) Ta ideja, kako ju je Heydrich objasnio na sastanku s Goringom uoči *Kristalne noci*, bila je jednostavna i ingeniozna: „Preko jevrejske zajednice izvukli smo jednu sumu novca od bogatih Jevreja koji su hteli da emigriraju. Plaćanjem te sume i dodatnog iznosa u stranoj valuti oni su omogućili i odlazak siromašnih Jevreja. Problem nije bio kako naterati bogate Jevreje da odu, nego kako se rešiti jevrejske rulje.” A taj „problem” nije rešio Eichmann. Tek posle završetka suđenja saznalo se od holandskog Državnog instituta za ratnu dokumentaciju da je na ideju o „emigracionim fondovima” došao Erich Rajakowitsch, „briljantan advokat” kojeg je Eichmann, po sopstvenom svedočenju, „zaposlio na rešavanju pravnih pitanja u centralnim kancelarijama za jevrejsku emigraciju u Beču, Pragu i Berlinu”. Nešto kasnije, aprila 1941, Rajakowitscha je Heydrich poslao u Holandiju „da tamo uspostavi centralnu kancelariju koja će poslužiti kao model za

'rešavanje jevrejskog pitanja' u svim okupiranim zemljama Evrope".

Ipak, ostalo je dovoljno problema koji su mogli da se rešavaju samo za vreme same operacije, i nema nikakve sumnje da je tu, prvi put u svom životu, Eichmann u sebi otkrio neke posebne kvalitete. Dve stvari je umeo da radi dobro, bolje od drugih: umeo je da organizuje i umeo je da pregovara. Odmah po dolasku u Beč započeo je pregovore s predstavnicima jevrejske zajednice koje je prvo morao da oslobodi iz zatvora i koncentracionih logora, pošto su zbog „revolucionarnog zanosa” u Austriji, koji je daleko prevazišao rane „ekscese” u Nemačkoj, praktično svi ugledni Jevreji bili zatvoreni. Posle tog iskustva, jevrejskim funkcionerima nije bio potreban Eichmann da ih ubedi u prednosti emigriranja. U stvari, oni su obavestili njega o ogromnim teškoćama koje im predstoje. Pored finansijskog problema, koji je već bio „rešen”, glavna teškoća je ležala u broju dokumenata koje je svaki emigrant morao da prikupi pre nego što bi mogao da izađe iz zemlje. Svaki dokument je imao ograničeno vreme važnosti, tako da bi valjanost prvog istekla davno pre nego što je mogao da se dobije i poslednji. Kad je Eichmann shvatio kako cela stvar funkcioniše, tačnije ne funkcioniše, „seo je i razmislio” i „tako se rodila ideja za koju je mislio da će zadovoljiti obe strane”. Zamislio je jednu „tekuću traku na čiji se početak stavlja prvi dokument, zatim ostali, a na kraju bi, kao konačni proizvod, morao da se pojavi pasoš”. To je moglo da se realizuje ako bi se svi nadležni službenici – iz Ministarstva finansija, poreske službe, policije, jevrejske zajednice, itd. – našli pod jednim krovom i bili primorani da obave svoj deo posla na licu mesta, u prisustvu stranke koja više ne bi morala da trči od kancelarije do kancelarije i koja bi time, navodno, bila pošteđena i ponižavajućeg šikaniranja i troškova podmićivanja. Kad je sve bilo spremno i kad je tekuća traka počela da radi uredno i brzo, Eichmann je „pozvao” jevrejske funkcionere iz Berlina da izvrše inspekciju. Oni su bili užasnuti: „To je kao neka automatizovana fabrika, kao mlin povezan s pekarom. Na jednom kraju stavite Jevreja koji još raspolaže nekom imovinom, fabrikom, radnjom ili računom u banci, on ide zgradom od šaltera do šaltera, od kancelarije do kancelarije, i na kraju izlazi bez imalo novca, bez ikakvih prava, samo s pasošem na kojem piše: 'Za dve nedelje morate da napustite zemlju. U protivnom idete u koncentracioni logor.’”

Što se procedure tiče, to je naravno bila istina, ali ne i cela istina. Jer ti Jevreji nisu mogli biti ostavljeni „bez imalo novca“, iz prostog razloga što ih tada ne bi prihvatila nijedna zemlja. Njima je bio potreban, i dobijali su, *Vorzeigegeld*, iznos koji su morali da pokažu da bi dobili vize i prošli imigracionu kontrolu, zemlje koja ih je primala. Za tu svrhu potrebna im je bila strana valuta koju Rajh nije nameravao da traći na svoje Jevreje. Te potrebe nisu mogle biti zadovoljene jevrejskim računima u stranim zemljama do kojih je, u svakom slučaju, bilo teško doći zato što su već mnogo godina bili nezakoniti. Stoga je Eichmann poslao jevrejske funkcionere u inostranstvo da od velikih jevrejskih organizacija izvuku novac. Tu gotovinu je zatim jevrejska zajednica prodavala budućim emigrantima uz priličan profit – dolar je, na primer, prodavan za 10 ili 20 maraka, kada je na tržištu njegova vrednost bila 4.20 maraka. To je bio glavni način na koji je zajednica obezbedila ne samo gotovinu za siromašne Jevreje i one koji nisu imali strane račune, već i novac za svoje sve šire aktivnosti. Da bi omogućio ovu trgovinu, Eichmann je morao da savlada priličan otpor nemačkih finansijskih vlasti, kojima, uostalom, nije mogla promaći činjenica da su takve transakcije vodile devalvaciji marke.

Hvalisanje je bilo onaj porok koji je Eichmanna odveo u propast. Bilo je to najobičnije razmetanje kad je tokom poslednjih dana rata rekao svojim ljudima: „Skoćiću u grob smejući se, zato što mi činjenica da na savesti nosim smrt pet miliona Jevreja (ili „neprijatelja Rajha“, kako je tvrdio da je rekao) pruža neizmerno zadovoljstvo.“ Skočio nije, a ako mu je išta pritiskalo savest, to nije bilo ubistvo nego, kako će se ispostaviti, to što je jednom ošamario dr Josefa Löwenherza, predsednika bečke jevrejske zajednice, koji je kasnije postao jedan od njegovih omiljenih Jevreja. (Eichmann mu se tom prilikom pred svojim osobljem izvinio, ali ga je taj događaj i dalje mučio.) Prisvojiti smrt pet miliona Jevreja, koliko je približno stradalo zahvaljujući zajedničkom trudu svih nacističkih organa i službi, bilo je, kao što je i sam znao, besmisleno, ali je on nastavio da ponavlja tu optužujuću rečenicu *ad nauseam* svakome ko je hteo da ga sluša, čak i dvanaest godina kasnije u Argentini, zato što ga je „beskrajno ushićivala pomisao da na takav način silazi s pozornice“. (Svedok odbrane Horst Grell, bivši diplomatski službenik koji je Eichmanna upoznao u Mađarskoj, izjavio je da je po njegovom mišljenju Eichmann hvalisavac. To je moralo biti očigledno svakome ko je čuo tu njegovu

apsurdnu tvrdnju.) Ništa drugo do puko hvalisanje nije bila ni njegova izmišljotina da je on „smislio” sistem geta, ili da se „kod njega rodila ideja” o prebacivanju svih evropskih Jevreja na Madagaskar. Geto u Terezijenštat, čije „očinstvo” je Eichmann pripisivao sebi, osnovan je nekoliko godina pošto je sistem geta bio uveden na okupiranim istočnim teritorijama, a „ideja” o osnivanju posebnih geta za neke privilegovane kategorije bila je, kao i čitav sistem, Heydrichova. Madagaskarski plan se po svemu sudeći „rodio” u kancelarijama nemačkog Ministarstva inostranih poslova, a pokazaće se da je Eichmannov doprinos u priličnoj meri delo njegovog omiljenog dr Löwenherza kojeg je zadužio da na papir stavi „nekoliko osnovnih misli” o tome kako bi posle rata moglo da se transportuje nekih četiri miliona Jevreja – navodno u Palestinu, pošto je madagaskarski projekat bio državna tajna. (Kad mu je na suđenju pokazan Lowenherzov izveštaj, Eichmann nije porekao njegovo autorstvo. To je bio jedan od retkih trenutaka kada je izgledao iskreno zbunjen.) Ono što će na kraju dovesti do njegovog hvatanja bilo je opsesivno hvalisanje – bio je „sit toga da bude anonimni lutalica između svetova” – i ta opsesija mora da je vremenom postajala sve jača, ne samo zato što nije imao da radi ništa što bi sam smatrao vrednim, već i zato što ga je posleratno doba nagradilo s toliko neočekivane „slave”.

Ali, razmetanje je uobičajen porok. Specifičnija, a takođe i izrazitija mana Eichmannovog karaktera bila je skoro potpuna nesposobnost da bilo šta pogleda iz tuđe perspektive. Nigde taj nedostatak nije uočljiviji nego u njegovom prikazu bečke epizode. On, njegovi ljudi, Jevreji, svi su oni „teglili zajedno”, i kad god bi se pojavila neka teškoća, jevrejski funkcioneri bi dotrčali do njega „da olakšaju dušu”, da pred njim izliju „sav svoj bol i jad” i da zatraže njegovu pomoć. Jevreji su „poželeli” da emigriraju, a on, Eichmann, bio je tu da im pomogne jer se desilo da je baš u to vreme i nacistička vlast izrazila želju da svoj Rajh učini *judenrein*. Te dve želje su se poklopile, a on, Eichmann, mogao je „da zadovolji obe strane”. Na suđenju, kada se došlo do tog dela priče, nije hteo da uzmakne ni milimetar, iako se složio da danas, kad su se „vremena toliko promenila”, Jevreji možda ne bi bili suviše srećni da se prisete kako su „teglili zajedno”, a on ne bi želeo da „povređi njihova osećanja”.

Nemački tekst snimljenog policijskog ispitivanja koje je bilo vođeno od 29. maja 1960. do 17. januara 1961, čiju je svaku

stranicu Eichmann korigovao i parafirao, sadrži pravi zlatni rudnik za psihologa – pod uslovom da je dovoljno mudar da shvati da užasno može biti ne samo smešno već i direktno zabavno. Deo te komedije ne može se preneti na engleski zato što leži u Eichmannovoj herojskoj borbi s nemačkim jezikom koji ga stalno pobeđuje. Smešno je kad on govori, *passim*, o „krilatim rečima“ (*geflügelte Worte*, nemački kolokvijalni termin za poznate citate iz klasičnih autora) onda kad misli na izreke, *Redensarten*, ili slogane, *Schlagworte*. Bilo je smešno kad je u unakrsnom ispitivanju o Sassenovom dokumentu, koje je na nemačkom vodio glavni sudija, upotrebio frazu „*kontra geben*“ (dati kontru) da kaže kako se odupro Sassenovim zahtevima da začini svoje priče. Sudija Landau, očigledno ne znajući misterije kartaških igara, nije ga razumeo, a Eichmann nije bio sposoban da smisli neki drugi izraz. Nejasno svestan defekta – blagog oblika afazije – koji mora da ga je mučio još u školi, izvinjavao se rečima, „Službeni (*Amtssprache*) je moj jedini jezik“. Međutim, radi se o tome da je službeni jezik postao njegov jezik zato što on zaista nije bio sposoban da izgovori bilo šta osim klišea. (Da li su ti klišeji bili ono što su psihijatri smatrali tako „normalnim“ i „uzornim“? Da li su to „pozitivne ideje“ koje sveštenik očekuje od onih o čijim dušama brine? Najbolja prilika koja se Eichmannu pružila da u Jerusalimu pokaže tu bolju stranu svog karaktera desila se kad mu je jedan mladi policajac zadužen za njegovo mentalno i psihičko stanje dao na čitanje *Lolitu*. Dva dana kasnije, vidno uzbuđen, Eichmann ju je vratio čuvaru: „Ovo je zaista jedna bolesna knjiga“ – „*Das ist aber ein sehr unerfreuliches Buch*“.) Sasvim je sigurno da su sudije bile u pravu kad su optuženom najzad rekle da je sve što je ispričao bila „prazna priča“ – osim što su mislili da je praznina bila simulirana i da je on skrivao druge misli koje, mada su bile užasne, nisu bile prazne. Tu pretpostavku pobija upadljiva doslednost s kojom je Eichmann, uprkos prilično slabom pamćenju, od reči do reči ponavljao iste fraze i sopstvene klišee (kad god bi uspeo da sam konstruiše rečenicu ponavljao bi je dok ne postane kliše) svaki put kada je govorio o nekom događaju koji je za njega bio važan. Bez obzira na to da li je pisao svoja sećanja, u Argentini ili Jerusalimu, ili odgovarao policijskom isledniku ili sudiji, uvek je govorio jedno isto, uvek je koristio iste reči. Što je više pričao očiglednije je postajalo da je njegova nesposobnost da govori usko povezana s nesposobnošću da *misli*, naime da misli s tačke gledišta nekog

drugog. S njim nije bila moguća nikakva komunikacija, ne zato što je lagao, već zato što je bio okružen tom najsigurnijom zaštitom od reči i prisustva drugih, a time i od same realnosti.

Tako je, suočen s realnošću osmomesječnog isledivanja, jevrejskom policajcu bez ustručavanja, nadugačko i naširoko objašnjavao zašto nije uspeo da stekne viši čin u SS-u, i da to nije bila njegova greška. On je uradio sve, čak je tražio i aktivnu vojnu službu – „Rekao sam sebi – na front, tako će čin štandartenfirera (pukovnika) doći brže“. Naprotiv, na sudu je lagao da je tražio premeštaj zato što je hteo da pobegne od svojih zločinačkih dužnosti. Nije na tome preterano insistirao i, začudo, nije bio suočen s iskazom datim kapetanu Lessu, kom je rekao i to da se nadao da će biti prekomandovan u Ajnzac grupe (*Einsatzgruppen*), mobilne jedinice za likvidacije na istoku, jer kad su one bile formirane, marta 1941, njegova služba je bila „mrtva“ – emigriranje je prestalo, a deportacije još nisu započele. Najzad, tu je i njegova najveća ambicija – da bude unapređen u šefa policije u nekom nemačkom gradu. I opet – ništa. Te stranice njegovog saslušanja smešnim čini to što je sve rečeno tonom čoveka koji je siguran da će naići na „normalnu, ljudsku“ simpatiju za svoju tegobnu sudbinu. „Ništa od onoga što sam pripremao i planirao nije išlo kako treba, ni moji lični poslovi, ni moji dugogodišnji naponi da obezbedim zemlju za Jevreje. Ne znam, kao da je sve bilo ukleto. Sve ono za čim sam žudeo, sve što sam želeo i planirao da uradim, sudbina je nekako osujetila. Sve mi se izjalovilo, baš sve.“ Kad je kapetan Less zatražio njegovo mišljenje o nekim otežavajućim i verovatno lažnim dokazima koje je izneo jedan bivši pukovnik SS-a, uzviknuo je, zamuckujući od besa: „Zapanjen sam što je takav čovek ikad mogao da bude SS štandartenfirer, stvarno sam zapanjen. To je zaista, zaista nezamislivo. Prosto ne znam šta da kažem.“ Takve stvari nikad nije govorio iz osećanja prkosa, kao da je čak i tada hteo da brani standarde po kojima je živio u prošlosti. I same reči „SS“, „karijera“ ili „Himmler“ (koga je uvek pominjao navodeći njegovu podužu zvaničnu titulu: rajhsfirer SS i šef nemačke policije, iako mu se uopšte nije divio) u njemu su pokretale mehanizam koji je postao potpuno nepromenljiv. Prisustvo kapetana Lessa, nemačkog Jevreja, koji ni u kom slučaju nije mogao misliti da su pripadnici SS-a unapređivani zbog svojih visokih moralnih kvaliteta, ni za trenutak nije poremetilo rad tog mehanizma.

S vremena na vreme komedija se pretvara u pravi užas i rezultira pričama, najverovatnije istinitim, čiji crni humor prevazilazi sve nadrealističke izume. Takva je priča koju je tokom policijskog saslušanja Eichmann ispričao o nesrećnom trgovačkom savetniku Storferu iz Beča, jednom od predstavnika jevrejske zajednice. Eichmann je od Rudolfa Hossa, zapovednika Aušvica, dobio telegram u kom se kaže da je stigao Storfer i da je zatražio da hitno vidi Eichmanna. „Rekao sam sebi: u redu, taj čovek se uvek dobro ponašao, zaslužuje da se potrudim... otići ću tamo i videću šta je to s njim. Onda odem kod Ebnera (šef Gestapoa u Beču), a Ebner kaže – otprilike – 'Samo da nije bio tako trapav. Krio se i pokušao da pobjegne', nešto u tom smislu. Onda ga je policija uhapsila i poslala u koncentracioni logor, a prema narednjima rajhsfirera (Himmlera), ko jednom uđe više ne može da izađe. Ništa nije moglo da se uradi, ni dr Ebner, ni ja, više niko nije mogao bilo šta da uradi. Otišao sam u Aušvic i od Hossa zatražio da vidim Storfera. 'A da (rekao je Hoss), on je u jednoj od radnih grupa.' Kasnije sam sa Storferom, pa, bilo je to normalno i ljudski, popričao normalno i ljudski. Izneo mi je svoj bol i tugu, a ja sam mu rekao: 'E, da, dragi moj stari prijatelju (*Ja, mein lieber guter Storfer*), baš smo nastradali! Kakav prokleti maler!' I ovo sam mu rekao: 'Pazite, ja stvarno ne mogu da vam pomognem, jer po naređenju rajhsfirera odavde niko ne može da izađe. Ja ne mogu da vas izvučem. Dr Ebner ne može. Čujem da ste napravili grešku, da ste se krili ili da ste pokušali da pobjegnete, ali *vama* to nije trebalo.' (Eichmann misli da je Storfer kao jevrejski funkcioner bio izuzet od deportacija.) Zaboravio sam šta je on na to odgovorio. Onda sam ga pitao kako je. A on je pitao može li da bude oslobođen rada, rad je bio vrlo težak. A ja onda kažem Hossu: 'Rad – Storfer više neće raditi.' A Hoss će meni: 'Pa ovde svi rade.' A ja sam mu rekao: 'U redu, napisaću jednu cedulju i reću ću da Storfer ima da metlom održava pošljunčane staze', bile su tu neke pošljunčane stazice, 'i da ima pravo da sedne tamo na jednu klupu.' A Storferu sam rekao: 'Je li to u redu, g. Storfer? Da li vam to odgovara?' On je bio vrlo zadovoljan, rukovali smo se, onda su mu dali metlu i on je otišao na svoju klupu. Baš mi je bilo drago što sam mogao bar da vidim čoveka s kojim sam radio tolike godine, i što smo mogli da porazgovaramo." Šest nedelja posle tog normalnog ljudskog susreta Storfer je bio mrtav – izgleda ne od gasa, već od metka.

Da li je ovo školski primer neiskrenosti, lažljivog samoobmanjivanja spojenog s neverovatnom glupošću? Ili se prosto radi o zločincu koji se nikad nije pokajao (u svojim sibirskim zapisima Dostojevski kaže da među ubicama, silovateljima i lopovima nijednom nije naišao na čoveka koji bi priznao da je nešto zgrešio), i koji ne može da se suoči s realnošću zato što je zločin postao njen neodvojivi deo? Međutim, Eichmann se razlikuje od običnog kriminalca koji od realnosti nekriminalnog sveta može da se zaštititi samo u uskim okvirima svoje bande. Da bi bio siguran da ne laže i da ne obmanjuje samog sebe, Eichmannu je bilo dovoljno da se priseti prošlosti, zato što su on i svet u kom je živio tada bili savršeno usklađeni. Ali i toga da je osamdeset miliona pripadnika nemačkog društva bilo zaštićeno od realnosti i istine istovetnim sredstvima, istim samoobmanjivanjem, lažima i glupošću koji su postali neizbrisiv deo njegovog mentalnog sklopa. Te laži su se iz godine u godinu menjale i često potirale jedna drugu. Pored toga, one nisu nužno bile iste za različite delove partijske hijerarhije ili za narod uopšte. Ali, praksa samoobmanjivanja bila je toliko raširena, i skoro da je postala moralni preduslov preživljavanja, da je čak i sada, osamnaest godina posle propasti nacističkog režima, kada je najveći deo specifičnih sadržaja njegovih laži otišao u zaborav, teško ne pomisliti da je laž postala integralni deo nemačkog nacionalnog karaktera. Za vreme rata, laž koja je imala najveći efekat na ceo nemački narod bio je slogan o „sudbonosnoj borbi nemačkog naroda“ (*der Schicksalskampf des deutschen Volkes*), koji je skovao ili Hitler ili Goebbels, i to je bila laž koja je samoobmanjivanje olakšala na tri načina: kao prvo, sugerisala je da rat zapravo nije rat; drugo, da je rat izazvala sudbina a ne Nemačka; i treće, da je rat za Nemce pitanje života ili smrti i da stoga svoje neprijatelje moraju da unište ili da budu uništeni.

Eichmannova zapanjujuća spremnost, i u Argentini i u Jerusalimu, da prizna svoje zločine nije bila toliko posledica njegove zločinačke sposobnosti za samoobmanjivanje, koliko duha sistematskog laganja koji je činio opštu i opšteprihvaćenu atmosferu Trećeg rajha. „Naravno“, on je imao ulogu u istrebljenju Jevreja; naravno, da ih on „nije transportovao, oni ne bi bili isporučeni dželatu“. Pitao je: „Pa šta tu ima da se 'prizna'?" On bi sada „hteo da sklopi mir sa (svojim) nekadašnjim neprijateljima“ – i to osećanje nije delio samo s Himmlerom, koji je to rekao poslednje godine rata, ili s vodom Radničkog fronta Robertom

Leyom (koji je pre nego što je izvršio samoubistvo u Nirnbergu predložio stvaranje „komiteta za pomirenje” koji bi sačinjavali nacisti odgovorni za pokolje i preživeli Jevreji), već i s mnogim običnim Nemcima koji su tu istu stvar ponavljali posle rata. Taj odvratni kliše više im nije bio serviran odozgo, postao je njihova sopstvena fraza, isto onoliko lišena realnosti koliko i fraze s kojima su živeli tokom dvanaest godina, i skoro da se moglo videti da je Eichmann „beskrajno ushićen” kad god bi je izrekao.

Eichmannov um je bio prepun takvih rečenica. Pokazaće se da je njegovo sećanje prilično nepouzdanu u pogledu onoga što se zaista dogodilo. U jednom od retkih trenutaka razdraženosti sudija Landau ga je upitao: „Da li se *ičega* sećate?” (ako se ne sećate rasprava sa tzv. savetovanja u Vanzeu koje se bavilo različitim metodima ubijanja), a odgovor je, naravno, bio da se Eichmann dosta dobro seća prekretnica u svojoj karijeri, ali da se one ne poklapaju nužno s prekretnicama u priči o istrebljenju Jevreja, pa čak ni s prekretnicama u istoriji. (Uvek je imao problema da se seti datuma izbijanja rata ili početka invazije na Rusiju.) Ali, suština je u tome da nije zaboravio ni jednu jedinu svoju rečenicu koja je u nekom trenutku poslužila da kod njega izazove „osećanje ushićenosti”. Kad god bi tokom unakrsnog ispitivanja sudije pokušale da apeluju na njegovu savest, nailazile su na „ushićenje”. Bili su i užasnuti i zbunjeni kad su shvatili da optuženi raspolaže različitim ushićujućim klišeom za svaki period svog života i za svaku svoju aktivnost. U njegovom umu nije postojala kontradikcija između rečenice „skočiću smejući se u grob”, primerene kraju rata, i „sam ću se javno obesiti kao upozorenje za sve antisemite na svetu”, koja je, mada izrečena u bitno drukčijim okolnostima, obavljala istu funkciju ushićivanja.

Te Eichmannove navike prouzrokovale su na suđenju priličan problem – ne toliko za Eichmanna, koliko za one koji su došli da ga optuže, da ga brane, da mu presude, i da o njemu izveštavaju. Uprkos svemu, svi su oni morali da ga shvate ozbiljno, a to je zaista bilo teško, osim za one koji su našli najlakši izlaz iz dileme između neizrecivog užasa dela i neporecivo komičnog čoveka koji ih je počinio tako što su ga proglasili pametnim, prepredenim lažovom – što on očigledno nije bio. Njegova uverenja o tome odražavala su sve samo ne skromnost: „Jedan od retkih darova koji mi je sudbina dodelila jeste sposobnost za istinu, onoliko koliko to zavisi od mene.” Taj dar je potvrdio još pre nego što je

tužilac pokušao da mu pripiše zločine koje nije počinio. U nabačanim, smušenim beleškama koje je napisao u Argentini pripremajući se za razgovor sa Sassenom, kad je još bio, kako je sam tada istakao, „u punom posedu fizičke i psihološke slobode“, izrekao je jedno neverovatno upozorenje „budućim istoričarima da budu objektivni i da ne skrenu sa staze istine koja je ovde zabeležena“ – neverovatno, zato što svaka od tih nesuvislih rečenica pokazuje njegovo potpuno nepoznavanje svega što nije bilo direktno, tehnički i birokratski povezano s njegovim poslom, istovremeno pokazujući i jednu izuzetno nesigurnu memoriju.

Uprkos svim nastojanjima optužbe, svako je mogao da vidi da taj čovek nije „čudovište“, ali je bilo zaista teško ne pomisliti da je klovn. Pošto bi takva pomisao bila fatalna za čitav poduhvat, i pošto bi je bilo teško održati u svetlu patnji koje su on i njemu slični naneli milionima ljudi, njegove najgore budalaštine jedva da su bile zapažene, i o njima skoro niko nije pisao. Jer, šta učiniti s čovekom koji prvo izjavljuje da ako je išta naučio u svom straćenom životu onda je to da ne treba polagati zakletvu ("Niko me danas, nijedan sudija, ne može ubediti da dam izjavu pod zakletvom, da kao svedok nešto kažem pod zakletvom. Odbijam to, odbijam iz moralnih razloga. Pošto mi iskustvo govori da čovek koji je veran zakletvi jednog dana mora da snosi posledice, odlučio sam jednom zauvek da nijedan sudija na svetu ili bilo koja druga vlast neće od mene moći da izvuku zakletvu ili svedočenje pod zakletvom. Neću to učiniti dobrovoljno, niti me na to iko može naterati"), a zatim, kad mu je eksplicitno rečeno da može svedočiti u svoju korist „pod zakletvom ili bez nje“, kaže bez ikakvog predomišljanja da će radije svedočiti pod zakletvom? S čovekom koji bezbroj puta vrlo emotivno uverava sud, kao što je uverio i policijskog islednika, da bi najgora stvar koju bi mogao da učini bio pokušaj izbegavanja sopstvene odgovornosti, borba za sopstvenu glavu ili traženje milosti – a zatim, po savetu braćoča, podnosi rukom pisani dokument u kom moli za milost?

Što se Eichmanna tiče to su bila samo pitanja promene raspoloženja, i sve dok je bio sposoban da pronađe, bilo u sećanju bilo u trenutnom nadahnuću, neku ushićujuću frazu koja bi se slagala s raspoloženjem, bio je potpuno zadovoljan i nijednom nije pokazao da je svestan bilo kakve „nedoslednosti“. Kao što ćemo videti, taj užasavajući dar da samog sebe teši klišeima nije ga napustio ni u času smrti.

Poglavlje 4

Prvo rešenje: progon

Da je ovo bilo neko obično suđenje, s uobičajenim nadmetanjem optužbe i odbrane u iznošenju činjenica i obostranom traženju pravde, sada bi bilo moguće okrenuti se verziji odbrane i utvrditi ima li u Eichmannovom grotesknom prikazu njegovih aktivnosti u Beču još nešto što se ne vidi na prvi pogled, tj. da li se njegovo izopačavanje realnosti može pripisati nečem drugom, a ne samo lažima jednog čoveka. Činjenice zbog kojih će Eichmann biti obešen bile su utvrđene „izvan svake razumne sumnje” mnogo pre početka suđenja, i bile su poznate svim proučavaocima nacističkog režima. Tačno je da su neke dodatne činjenice koje je optužba pokušala da utvrdi bile delimično prihvaćene u presudi, ali one se nikad ne bi pokazale kao činjenice „izvan svake razumne sumnje” da je i odbrana izvela sopstvene dokaze. Stoga nijedan izveštaj o Eichmannovom slučaju, možda za razliku od Eichmannovog suđenja, ne može biti potpun bez ukazivanja na jedan broj dobro poznatih činjenica koje je dr Servatius iz nekog razloga ignorisao.

To se pre svega odnosi na Eichmannova zbrkana shvatanja i ideologiju u pogledu „jevrejskog pitanja”. Tokom unakrsnog ispitivanja on je predsedavajućem sudiji rekao da je u Beču „Jevreje smatrao protivnicima u odnosu na koje mora da se nađe neko obostrano prihvatljivo i obostrano pošteno rešenje. ...To rešenje sam zamislio kao nalaženje nekog mesta za njih, tako da i oni imaju čvrsto tlo pod nogama, sopstveno tlo. Ja sam u pravcu tog rešenja radio sa zadovoljstvom. Saradivao sam u postizanju tog rešenja rado i sa zadovoljstvom zato što su takvo rešenje odobraval i pokreti u samom jevrejskom narodu, i ja sam smatrao da je to najprimerenije rešenje za ovu stvar.” To je bio pravi razlog što su svi oni „teglili zajedno”, razlog što se njihov rad „zasnivao na zajedništvu”. Iako to možda svi oni nisu razumevali, u interesu Jevreja je bilo da napuste zemlju. „Trebalo im je pomoći, trebalo je pomoći tim funkcionerima da deluju, i ja sam to uradio.” Ako su jevrejski funkcioneri bili „idealisti”, tj. cionisti, on ih je poštovao, „prema njima se ophodio kao prema jednakima”, slušao sve njihove „zahteve, pritužbe,

molbe za pomoć", ispunjavao svoja „obećanja" onoliko koliko je mogao – a „ljudi su danas skloni da to zaborave" Ko je ako nije on, Eichmann, spasao stotine hiljada Jevreja? Šta im je omogućilo da pobjegnu na vreme ako ne njegov veliki trud i talentat za organizaciju? Istina, u to vreme nije mogao da predvidi nadolazeće „konačno rešenje", ali on ih je spasao, i to je „činjenica". (U jednom intervjuu datom u Americi za vreme suđenja, Eichmannov sin je američkim novinarima ispričao istu priču. To mora da je bila porodična legenda.)

U izvesnom smislu može se razumeti zašto branilac nije učinio ništa da potkrepi Eichmannovu verziju odnosa s cionistima. Eichmann je priznao, kao što je već bio učinio u Sassenovom intervjuu, da svoj „zadatak nije prihvatio s apatijom vola kojeg vode u staju", da se veoma razlikovao od onih kolega „koji nikad nisu pročitali onu temeljnu knjigu (tj. Herzlov *Judenstaat*), proučili je, progutali je, progutali je sa zanimanjem", i kojima je stoga nedostajala „unutrašnja usklađenost s poslom". Oni su bili „obični kancelarijski moljci" za koje se sve odlučivalo „paragrafima, naredbama, i koje ništa drugo nije interesovalo", koji su, ukratko, bili upravo onakvi „šrafovi" kakav je, prema braniocu, bio sam Eichmann. Ako to nije značilo ništa drugo osim neograničenog pokoravanja Hitlerovim naređenjima, onda su svi oni bili šrafovi – čak ni Himmler, kako nam kaže njegov maser Felix Karsten, nije prihvatio „konačno rešenje" s velikim entuzijazmom, a Eichmann je uveravao policijskog islednika da njegov šef Heinrich Müller nikad ne bi predložio nešto tako „surovo" kao „fizičko istrebljenje". U Eichmannovim očima teorija šrafova je očigledno bila nebitna. On svakako nije bio onoliko značajan kakvim je pokušavao da ga predstavi g. Hausner. Na kraju krajeva, on nije bio Hitler, niti je, uostalom, bar kad se radi o „rešenju" jevrejskog pitanja, mogao po značaju da se poredi s Müllerom, Heydrichom ili Himmlerom. On nije bio megaloman. Ali, nije bio ni tako beznačajan koliko je to želela odbrana.

Eichmannovo izopačavanje realnosti bilo je užasno zbog užasa na koje se odnosilo, ali u načelu nije bilo mnogo drukčije od onoga što se dešava u posthitlerovskoj Nemačkoj. Tu je, na primer, Franz-Josef Strauss, bivši ministar odbrane, nedavno vodio izbornu kampanju protiv Willyja Brandta, gradonačelnika Berlina, koji je u vreme Hitlera bio izbeglica u Norveškoj. Strauss

je uputio naširoko publikovano i očigledno vrlo ubojito pitanje g. Brandtu – „Šta ste vi radili tih dvanaest godina van Nemačke? Mi znamo šta smo radili ovde u Nemačkoj” – potpuno nekažnjeno, bez i najmanje reakcije s bilo koje strane, bez podsećanja tog člana bonske vlade da je to što su Nemci radili u Nemačkoj tokom tih godina postalo zaista dobro poznato. Slična „nevinost” može se naći i u nedavno izrečenoj ležernoj napomeni jednog uvaženog i uglednog nemačkog književnog kritičara koji verovatno nikad nije bio član Nacističke partije. Prikazujući jedno istraživanje književnosti iz perioda Trećeg rajha rekao je da autor pripada „onim intelektualcima koji su nas u trenutku provale varvarizma svi bez izuzetka napustili”. Naravno, autor je Jevrej kojeg su proterali nacisti i napustili nejevreji, ljudi poput g. Heinza Beckmanna iz *Rheinischer Merkur*. Uzgred, i sama reč „varvarizam” koju Nemci danas često primenjuju na Hitlerovo vreme predstavlja izopačenje realnosti; kao da su jevrejski i nejevrejski intelektualci pobešli iz zemlje koja za njih više nije bila dovoljno „rafinirana”.

S druge strane, da mu pamćenje nije bilo tako loše i da mu je branilac pomogao, Eichmann je, iako daleko manje rafiniran od državnika i književnih kritičara, mogao navesti neke neosporne činjenice koje bi poduprle njegovu priču. Jer „neosporno je da su u prvim fazama svoje jevrejske politike nacionalsocijalisti usvojili procionističko stanovište” (Hans Lamm), a upravo je tada Eichmann naučio svoje lekcije o Jevrejima. On svakako nije bio usamljen u ozbiljnom shvatanju tog „procionizma”. I sami nemački Jevreji su mislili da će biti dovoljno poništiti „asimilaciju” novim procesom „disimilacije”, pa su masovno pristupali cionističkom pokretu. (O tome ne postoje pouzdani statistički podaci, ali se procenjuje da je tiraž cionističkog nedeljnika *Die Jüdische Rundschau* tokom prvih meseci Hitlerovog režima porastao sa pet do sedam na skoro četrdeset hiljada, a zna se da su cionističke organizacije za prikupljanje novčanih sredstava dobile 1935/6, od populacije koja je u tom trenutku bila daleko malobrojnija i siromašnija nego ranije, tri puta više novca nego 1931-2.) To ne mora da znači da su Jevreji želeli da emigriraju u Palestinu; više je to bila stvar ponosa. „Nosite žutu zvezdu s ponosom!”, najpopularniji slogan tih godina, koji je skovao glavni urednik *Jüdische Rundschau* Robert Weltsch, bio je izraz opšte emotivne atmo-

sfere. Polemička poenta tog slogana, formulisanog kao odgovor na „Dan bojkota“, 1. aprila 1933 – punih šest godina pre nego što su nacisti zaista primorali Jevreje da nose tu oznaku, šestokraku žutu zvezdu na beloј podlozi – bila je usmerena protiv „asimilacionista“ i svih onih koji su odbijali da se pomire s novim „revolucionarnim razvojem“, protiv onih koji su „stalno kaskali za vremenom“ (*die ewig Gestrigen*). Svedoci iz Nemačke su taj slogan na suđenju pominjali s puno emocija. Zaboravili su da pomenu da je sam Robert Weltsch, vrlo uvaženi novinar, ne tako davno rekao da to nikada ne bi napisao da je bio sposoban da predvidi razvoj događaja.

Ali, ako sve slogane i ideološke prepirke ostavimo po strani, tokom tih godina činjenica svakodnevnog života je bila da su samo cionisti imali mogućnost da pregovaraju s nemačkim vlastima, iz prostog razloga što je njihov glavni jevrejski suparnik, Centralni savez nemačkih građana jevrejske vere, kojem je tada pripadalo devedeset pet procenata organizovanih Jevreja, kao svoj glavni zadatak proklamovao „borbu protiv antisemitizma“. Odjednom je po definiciji postao „u odnosu na Državu neprijateljska“ organizacija, i sigurno bi bio progonjen – što nije bio – da se ikada usudio da radi to što je trebalo da radi. Za vreme prvih nekoliko godina cionistima je Hitlerov uspon na vlast uglavnom izgledao kao „konačni poraz asimilacionizma“. Stoga su, bar neko vreme, mogli da se u izvesnoj meri angažuju u nekriminalnoj saradnji s nacističkom vlašću. I oni su mislili da će „disimilacija“, kombinovana s emigracijom jevrejske mladeži, a nadali su se i jevrejskih kapitalista, u Palestinu predstavljati „obostrano pravedno rešenje“. U to vreme su mnogi nemački funkcioneri zastupali takvo stanovište, i čini se da je ta vrsta razmišljanja bila uobičajena sve do samog kraja. U pismu jednog nemačkog Jevreja koji je preživeo Terezijenštat kaže se da su cionisti držali sve vodeće pozicije u *Reichsvereinigung* i da su ih imenovali nacisti (dok su autentično jevrejski *Reichsvertretung* sačinjavali i cionisti i necionisti), zato što su po njihovom mišljenju cionisti bili „pristojni“ Jevreji pošto su i oni mislili u 'nacionalnim' okvirima“. Naravno, nijedan istaknuti nacista nikad nije javno govorio u tom tonu. Od početka do kraja nacistička propaganda je bila žestoko, nedvosmisleno i beskompromisno antisemitska, i na kraju više nije bilo važno ništa osim onoga što su ljudi, koji još nisu imali iskustva s tajnama totali-

tarne vlasti, odbacivali kao „puku propagandu“. Tokom tih prvih godina, između nacističke vlasti i Jevrejske agencije za Palestinu postojao je obostrano vrlo zadovoljavajući sporazum – *Ha'avarah*, ili Sporazum o transferu, koji je predviđao da emigrant može u Palestinu preneti svoj novac u nemačkoj robi, i po dolasku ga zameniti u funte. Ubrzo je to postao jedini legalni način na koji je Jevrej mogao da ponese svoj novac (alternativa je bila uspostavljanje blokiranog računa koji je u inostranstvu mogao biti likvidiran samo po cenu gubitka između pedeset i devedeset pet procenata vrednosti). Rezultat je bio da je tokom tridesetih godina, kada su američki Jevreji svim silama pokušavali da organizuju bojkot nemačkih proizvoda, Palestina, od svih mesta, bila preplavljena robom „made in Germany“.

Za Eichmanna su od veće važnosti bili emisari iz Palestine koji su se Gestapou i SS-u obraćali samoinicijativno, ne primajući naređenja ni od nemačkih cionista ni od Jevrejske agencije za Palestinu. Oni su dolazili da bi obezbedili pomoć za ilegalnu emigraciju Jevreja u Palestinu koja se nalazila pod britanskom upravom, i Gestapo i SS su im izlazili u susret. S Eichmannom su pregovarali u Beču i izvestili da je bio „učtiv“, da „nije bio od onih koji urlaju“, i da im je čak obezbedio gazdinstva i sredstva za osnivanje logora za profesionalnu obuku potencijalnih emigranata. („U jednoj prilici isterao je grupu kaluđerica iz jednog manastira da obezbedi farmu za obuku mladih Jevreja“, a u drugoj je obezbedio „specijalni voz u kom su nacistički funkcioneri“ pratili grupu emigranata, koji su prividno krenuli na cionističke farme u Jugoslaviji, da bi ih bezbedno preveli preko granice.) Prema priči koju su ispričali Jon i David Kimsche uz „punu i velikodušnu saradnju svih glavnih aktera“ (*The Secret Roads: The „Illegal“ Migration of a People, 1938-1948*, London, 1954), ti Jevreji iz Palestine govorili su jezikom koji se nije mnogo razlikovao od onog kojim je govorio Eichmann. Njih su u Evropu stali iz komunalnih naseobina u Palestini, i operacije spasavanja ih nisu zanimale: „To nije bio njihov posao.“ Oni su želeli da izaberu „odgovarajući materijal“, a njihov glavni neprijatelj, pre započinjanja programa istrebljenja, nisu bili oni koji su Jevrejima učinili život nemogućim u njihovim starijim zemljama, Nemačkoj i Austriji, već oni koji su sprečavali pristup novoj domovini. Taj neprijatelj je definitivno bila Britanija, a ne Nemačka. Pošto su uživali zaštitu mandatne sile, oni su doista

bili u poziciji da s nacistima pregovaraju skoro na ravnoj nozi, što domaći Jevreji nisu mogli. Verovatno su spadali među prve Jevreje koji su otvoreno govorili o obostranim interesima, a svakako su bili prvi kojima je bilo dozvoljeno da među Jevrejima u koncentracionim logorima „biraju jevrejske pionire”. Naravno, oni nisu bili svesni zloslutnih implikacija tog dogovora, implikacija koje su još bile stvar budućnosti, ali su i oni u izvesnom smislu verovali da ako se radi o selekciji Jevreja koji treba da prežive, onda to treba da rade sami Jevreji. Ta fundamentalna greška u proceni na kraju će dovesti do situacije u kojoj se neodabrana većina Jevreja neizbežno našla suočena s dva neprijatelja – nacističkim i jevrejskim vlastima. Što se tiče bečke epizode, Eichmannova besmislena tvrdnja o spasavanju stotina hiljada jevrejskih života koja je bila ismejana na sudu, nalazi čudnovatu potvrdu u promišljenom zaključku dvojice jevrejskih istoričara, Jona i Davida Kimsche: „Tako je započela jedna od verovatno najparadoksalnijih epizoda čitave nacističke vladavine: čovek koji će u istoriji ostati zabeležen kao jedan od najvećih ubica jevrejskog naroda došao je na taj spisak kao neko ko je aktivno radio na spasavanju Jevreja iz Evrope.”

Eichmannova nevolja je bila što se nije setio nijedne činjenice koja bi mogla bar donekle da potvrdi njegovu neverovatnu priču, dok učenik zastupnik odbrane verovatno nije ni znao da postoji nešto čega se treba setiti. (Dr Servatius je za svedoke odbrane mogao da pozove bivše agente „Aliyah Beth”, kako se zvala organizacija za ilegalnu emigraciju u Palestinu; oni su se sigurno još sećali Eichmanna, i živeli su u Izraelu.) Eichman se sećao samo stvari koje su neposredno uticale na njegovu karijeru, recimo kako ga je u Berlinu posetio jedan funkcioner iz Palestine koji mu je pričao o životu u kolektivnim naseobinama, i kojeg je dva puta izveo na ručak, zato što se ta poseta završila zvaničnim pozivom u Palestinu gde će mu Jevreji pokazati zemlju. Bio je oduševljen. Nijedan nacistički funkcioner nije mogao da ide u tu „daleku nepoznatu zemlju”, a on je dobio dozvolu da otputuje. U presudi je zaključeno da je on bio poslat na „špijunski zadatak”, što je bez sumnje bilo tačno, ali to nije bilo protivrečno priči koju je Eichmann ispričao policiji. (Od celog posla praktično nije ispalo ništa. Eichmann i jedan novinar iz njegove službe, izvesni Herbert Hagen, imali su tek toliko vremena da se popnu na brdo Karmel u Haifi pre nego što su ih britanske vlasti deportovale u Egipat i

uskratile im dozvolu za ulazak u Palestinu. Po Eichmannovoj priči, „čovjek iz Hagane” – jevrejske vojne organizacije koja će postati nukleus izraelske armije – posetio ih je u Kairu, i to što im je ispričao postaće sadržaj „krajnje negativnog izveštaja” koji su po naređenju pretpostavljenih Eichmann i Hagen napisali iz propagandnih razloga. Izveštaj je kasnije bio objavljen.)

Osim takvih malih trijumfa, Eichmann se sećao samo raznih raspoloženja i fraza koje je smislio da idu uz njih. Put u Egipat je bio 1937, pre njegovog rada u Beču, a iz Beča se sećao samo opšte atmosfere i toga da je bio „ushićen”. S obzirom na njegov zapanjujući virtuoзитet u tome što nikad nije odbacio neko raspoloženje i njemu pripadajuću frazu kad bi postali nespojivi s novim vremenom koje je zahtevalo drukčije raspoloženje i drukčiju „ushićujuću” frazu – virtuoзитet koji je više puta demonstrirao tokom policijskog isleđivanja – u iskušenju smo da poverujemo u njegovu iskrenost kad o vremenu provedenom u Beču govori kao o idili. Zbog potpunog nedostatka doslednosti u njegovim mislima i osećanjima, tu iskrenost ne podriva čak ni činjenica da njegova godina u Beču, od proleća 1938. do marta 1939, pada u vreme kad je nacistički režim napustio svoj procionistički stav. U prirodi je nacističkog pokreta da se neprekidno menjao, da je svakog meseca postajao sve radikalniji, ali jedna od istaknutih karakteristika njegovih pripadnika bila je da su psihološki uvek zaostajali jedan korak iza pokreta – da je za njih najteže bilo da održe korak, ili, kako je to Hitler imao običaj da kaže, da nisu bili sposobni da „preskoče sopstvenu senku”.

Međutim, više od bilo koje objektivne činjenice, Eichmannovo prokletstvo je bila njegovo loše pamćenje. Bilo je nekih bečkih Jevreja kojih se vrlo živo sećao – dr Löwenherza i savetnika Storfera – ali to nisu bili oni emisari iz Palestine koji bi mogli da potvrde njegovu priču. Josef Löwenherz, koji je posle rata napisao jedan vrlo zanimljiv memorandum o svojim pregovorima s Eichmannom (jedan od malobrojnih novih dokumenata predstavljenih na suđenju, delimično je pokazan Eichmannu koji se u potpunosti složio s njegovim glavnim stavovima), bio je prvi jevrejski funkcioner koji je organizovao jednu čitavu jevrejsku zajednicu u instituciju koja će biti na usluzi nacističkoj vlasti. On je bio jedan od vrlo, vrlo retkih takvih funkcionera koji je za svoje usluge bio nagrađen – dozvoljeno mu je da ostane u Beču do kraja rata, kada je emigrirao u Englesku, a zatim u Sjedinjene

Države. Umro je 1960, neposredno posle Eichmannove otmice. Kao što smo videli, Storferova sudbina nije bila tako dobra, ali to svakako nije bila Eichmannova greška. Storfer je zamenio emisare iz Palestine koji su postali suviše nezavisni, i njegov zadatak, koji mu je poverio Eichmann, bio je da organizuje ilegalno prebacivanje Jevreja u Palestinu bez pomoći cionista. Storfer nije bio cionista, i pre dolaska nacista u Austriju nije pokazivao nikakav interes za jevrejska pitanja. Ipak, uz Eichmannovu pomoć uspeo je da iz Evrope izbavi tri i po hiljade Jevreja, i to 1940, kada je pola Evrope bilo pod nacističkom okupacijom, a čini se da je dao sve od sebe da raščisti stvari s palestinskim Jevrejima. (Eichmann je verovatno to imao na umu kad je svojoj priči o Storferu u Aušvicu dodao ovu zagonetnu opasku: „Storfer nikad nije izdao judaizam, ni jednom jedinom rečju.”) Najzad, treći Jevrej kojeg je Eichmann uvek pominjao u vezi sa svojim predratnim aktivnostima bio je dr Paul Eppstein iz Berlina, zadužen za emigraciju tokom poslednjih godina postojanja *Reichsvereinigunga* – što je centralna jevrejska organizacija koju su ustanovili nacisti i koju ne treba mešati s autentično jevrejskom *Reichsvertretung*, ukinutom jula 1939. Eichmann je dr Eppsteina naimenovao da služi kao *Judenältester* (jevrejski starešina) u Terezijenštat, gde je bio streljan 1944.

Drugim rečima, jedini Jevreji kojih se Eichmann sećao bili su oni koji su bili potpuno u njegovoj moći. Zaboravio je ne samo emisare iz Palestine već i svoje ranije berlinske poznanike koje je dobro upoznao još dok je radio na obaveštajnim zadacima bez ikakvih izvršnih ovlašćenja. Nikad nije pomenuo, na primer, dr Franza Meyera, nekadašnjeg člana Izvršnog odbora nemačke cionističke organizacije, koji je došao da svedoči u korist optužbe o svojim kontaktima s optuženim od 1936. do 1939. U izvesnoj meri dr Meyer je potvrdio Eichmannovu priču: u Berlinu, jevrejski funkcioneri su mogli da „iznesu žalbe i molbe”, postojala je neka vrsta saradnje. „Ponekad”, rekao je Meyer, „mi smo dolazili da nešto zatražimo, a ponekad je on nešto tražio od nas.” U to vreme Eichmann je „zaista slušao i iskreno se trudio da shvati situaciju”. Njegovo ophođenje je bilo „sasvim korektno” – „uvek me je oslovljavao s 'gospodine' i ponudio bi mi da sednem”. Ali, sve se promenilo februara 1939. Eichmann je u Beč pozvao vođe nemačkih Jevreja da im objasni svoje nove metode „prisilne emigracije”. Nalazimo ga u velikoj prostoriji u prizemlju

Rotšildove palate, prepoznatljivog, naravno, ali potpuno izmenjenog: „Odmah sam rekao mojim prijateljima da ne znam susrećem li istog čoveka. Tako je užasna bila promena. ...Tu sam sreo čoveka koji se držao kao gospodar života i smrti. Primio nas je drsko i arogantno. Nije dozvolio da priđemo njegovom stolu. Sve vreme smo ostali na nogama.” Tužilac i sudije su bili saglasni u tome da se kod Eichmanna desila stvarna i trajna promena ličnosti kada je bio unapređen na položaj s izvršnim moćima. Ali, suđenje je pokazalo da je i tu bilo „povratka na staro”, i da sve to nije bilo baš tako jednostavno. Jedan od svedoka pričao je o razgovoru s njim u Terezijenštat, marta 1945, kada je Eichmann ponovo pokazao veliko interesovanje za pitanja cionizma – svedok je bio član cionističkog podmlatka i imao je dozvolu za ulazak u Palestinu. Razgovor je „vođen vrlo uljudnim jezikom, a njegov odnos je bio ljubazan i uvidavan.” (Čudno je što zastupnik odbrane u svom pleoajeu nije ni pomenuo ovo svedočenje.)

Kakve god bile sumnje u vezi s promenom Eichmannove ličnosti u Beču, nema nikakve sumnje da je to postavljenje obeležilo stvarni početak njegove karijere. Između 1937. i 1941. bio je četiri puta unapređen. Za četrnaest meseci napredovao je od *Untersturmführera* do *Hauptsturmführera* (tj. od potporučnika do kapetana), a za još godinu i po postao je *Obersturmbahnführer*, potpukovnik. To se desilo oktobra 1941, kratko vreme pošto mu je dodeljena uloga u „konačnom rešenju” koja će ga dovesti do Okružnog suda u Jerusalimu. I tu se, na svoju veliku žalost, „zaglavio”. Koliko je on mogao da vidi, viši čin nije mogao da se stekne u odeljenju u kom je on radio. Ali to nije mogao da zna tokom te četiri godine kad se uspinjao brže i više nego što je ikad mogao da pretpostavi. U Beču je pokazao svoju odvažnost, i sada je bio priznat ne samo kao stručnjak za „jevrejsko pitanje”, zamršene pojedinosti jevrejskih organizacija i cionističkih stranaka, već i kao „autoritet” za emigraciju i evakuaciju, kao „majstor” koji zna kako da natera ljude u pokret. Njegov najveći trijumf došao je neposredno posle *Kristalne noći*, novembra 1938, kada je nemačke Jevreje zahvatila pomamna želja za bekstvom. Göring je, verovatno na Heydrichovu inicijativu, odlučio da u Berlinu osnuje Centar Rajha za jevrejsku emigraciju. U pismu koje sadrži njegove direktive Eichmannova bečka služba se specifično pominje kao model koji treba iskoristiti u uspostavljanju te centralne organizacije. Međutim,

načelnik berlinske službe neće biti Eichmann, već njegov kasniji, obožavani šef Heinrich Muller, još jedno Heydrichovo otkriće. Heydrich je upravo tada preuzeo Müllera s posla regularnog bavarskog policijskog starešine (on nije bio čak ni član Nacističke partije, a sve do 1933. bio je njen protivnik). Heydrich ga je pozvao u Berlin, u Gestapo, zato što je bio poznat kao autoritet za policijski sistem sovjetske Rusije. I za Müllera je to bio početak karijere, iako je morao da počne s relativno nevažnim zadatkom. (Uzgred, nesklon hvalisanju poput Eichmanna i poznat po držanju „nalik sfinji“, Muller je uspeo da nestane. Niko ne zna gde se sada nalazi, mada postoje glasine da su prvo Istočna Nemačka, a danas Albanija koristile usluge ovog stručnjaka za rusku policiju.)

Marta 1939. Hitler je krenuo na Čehoslovačku i uspostavio nemački protektorat nad Češkom i Moravskom. Odmah potom, Eichmann je bio naimenovan da organizuje sledeći centar za emigraciju Jevreja u Pragu: „U početku nisam baš bio srećan da napustim Beč, jer kad organizujete jednu takvu službu i kad vidite da sve ide glatko i uredno, nije vam lako da to ostavite.“ Doista, Prag je bio prilično razočaranje, iako je sistem bio isti kao u Beču, jer: „Funkcioneri čeških jevrejskih organizacija su išli u Beč, a ljudi iz Beča su išli u Prag, tako da ja nisam uopšte morao da intervenišem. Bečki model je prosto bio kopiran i prenet u Prag. I tako, cela stvar je automatski započela.“ Ali, praški centar je bio mnogo manji, i „nažalost, moram da kažem da tu nije bilo ljudi kalibra i energije dr Lowenherza“. Ali ti tako-reći personalni razlozi nezadovoljstva nisu bili ništa u poređenju sa sve većim i potpuno objektivnim problemima. Stotine hiljada Jevreja su tokom samo nekoliko godina napustile svoje domovine, a milioni drugih su čekali iza njih, jer vlade Poljske i Rumunije u svojim zvaničnim izjavama nisu ostavljale ni najmanju sumnju da i one žele da se otarase svojih Jevreja. Nisu mogle da shvate zašto bi se svet uzbuđivao ako bi i one krenule stopama jedne „velike i kulturne nacije“. (Taj ogromni arsenal potencijalnih izbeglica bio je razotkriven na Evijanskoj konferenciji, sazvanoj tokom leta 1938. radi rešavanja problema nemačkih Jevreja u međuvladinoj akciji. Bio je to užasan fijasko koji je naneo veliku štetu nemačkim Jevrejima.) Prekookeanski emigrantski putevi postali su zakrčeni kao što se to ranije desilo s mogućnostima bekstva unutar Evrope, pa čak i pod najboljim

moćnim uslovima, da se u taj program nije umešao rat, Eichmann ne bi mogao da u Pragu ponovi svoje bečko „čudo“.

On je to odlično znao. Zaista je postao stručnjak za emigraciju i nije se moglo očekivati da će svoj novi zadatak dočekati s velikim entuzijazmom. Rat je izbio septembra 1939, a mesec dana kasnije Eichmann je pozvan nazad u Berlin da nasledi Müllera na mestu šefa Centra Rajha za jevrejsku emigraciju. Godinu dana ranije to bi bilo pravo unapređenje, ali sada je trenutak bio pogrešan. Više niko priseban nije mogao ni pomisliti da rešenje jevrejskog pitanja leži u prisilnoj emigraciji. Sasvim nezavisno od teškoća prebacivanja velikih masa ljudi iz jedne zemlje u drugu u ratnom stanju, Rajh je osvajanjem poljske teritorije stekao još dva do dva i po miliona Jevreja. Tačno je da je Hitlerova vlada još dopuštala odlazak svojih Jevreja (naređenje kojim je emigriranje Jevreja potpuno zaustavljeno izdato je tek dve godine kasnije, u jesen 1941), a ako je neko „konačno rešenje“ već bilo smišljeno, još niko nije izdao naređenje o njegovom sprovođenju, iako je već počelo koncentrisanje Jevreja u getima na istoku i njihova likvidacija od strane Ajnzac grupa. I sasvim prirodno, ma kako pametno organizovana u Berlinu u skladu s „principom beskrajne trake“, emigracija se sama ugasila. Taj proces Eichmann je opisao kao „vađenje zuba... ravnodušno, rekao bih, s obe strane. S jevrejske strane zato što je postalo zaista teško dobiti bilo kakve emigrantske dozvole, a s naše zato što više nije bilo nikakve gužve i jurnjave, više nam niko nije dolazio. Sedeli smo u toj velikoj, masivnoj zgradi, potpuno sami.“ Da je jevrejsko pitanje, Eichmannova specijalnost, ostalo stvar emigracije, on bi očigledno uskoro ostao bez posla.

Poglavlje 5

Drugo rešenje: koncentracija

Nacistički režim je tek posle izbijanja rata, 1. septembra 1939, postao otvoreno totalitaran i zločinački. S organizacione tačke gledišta, jedan od odlučujućih koraka u tom pravcu bio je Himmlerov dekret kojim su spojene Služba bezbednosti SS-a, kojoj je pripadao i Eichmann od 1934, koja je bila organ Stranke, i regularna Državna služba bezbednosti, u koju je bila uključena Tajna državna policija, Gestapo. Rezultat te fuzije bila je Glavna služba bezbednosti Rajha (RSHA), čiji je prvi šef bio Reinhard Heydrich. Posle njegove smrti 1942, preuzeo ju je Eichmannov stari poznanik iz Linca dr Ernst Kaltenbrunner. Svi funkcioneri policije, ne samo Gestapoa već i Kriminalne i Redarstvene policije, dobili su SS činove koji su odgovarali njihovom prethodnom rangu, bez obzira na to da li su bili članovi Partije, što je značilo da je u toku samo jednog dana najvažniji deo starih državnih službi uključen u najradikalniji ogranak nacističke hijerarhije. Koliko znam, niko se zbog toga nije pobunio ili dao ostavku: (Mada je Himmler, šef i osnivač SS-a, još od 1936. bio i šef nemačke policije, ta dva aparata su sve do tada ostala odvojena.) Štaviše, RSHA je bila samo jedna od dvanaest glavnih službi SS-a, od kojih su, u ovom kontekstu, najvažnije bile Glavna služba redarstvene policije, kojom je komandovao general Kurt Daluege, i koja je bila zadužena za hapšenje Jevreja, i Glavna služba za administraciju i privredu (*S.S.-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt*, ili WVHA), na čijem čelu je bio Oswald Pohl, u čijoj nadležnosti su bili koncentracioni logori, a kasnije i „ekonomska“ strana istrebljenja.

„Objektivni“ pristup – govoriti o koncentracionim logorima u okviru „administracije“, a o logorima za istrebljenje u okviru „privrede“ – bio je tipičan za esesovski mentalitet, nešto zbog čega je Eichmann još uvek, i na suđenju, bio vrlo ponosan. Svojom „objektivnošću“ (*Sachlichkeit*), SS se ograđivao od takvih „emotivnih“ tipova kakav je bio Streicher, ta „nerealna budala“, kao i od nekih „tevtonsko-nemačkih stranačkih glavešina koji su se ponášali kao da još nose rogove i krzna“. Eichmann se divio Heydrichu zato što nije voleo takve besmislice, a Himmler mu se

nije svidao zato što je, između ostalog, rajhsfirer SS-a i šef nemačke policije, mada zapovednik svih glavnih esesovskih službi, dozvolio sebi da „dugo bude pod njihovim uticajem”. Međutim, na suđenju neće optuženi SS *Obersturmbanfuhrer a.D.* odneti nagradu za „objektivnost”. Biće to dr Servatius, kelnski advokat specijalizovan za poreske probleme, koji nikad nije pristupio Partiji, ali koji će sudu održati lekciju o tome šta znači ne biti „emotivan”, koju niko ko je to čuo neće zaboraviti. Taj trenutak, jedan od retkih velikih trenutaka suđenja, dogodio se tokom kratkog usmenog pledoajea odbrane, posle kojeg su se sudije povukle na četiri meseca da bi napisale presudu. Servatius je optuženog proglasio nevinim u pogledu optužbi koje su se odnosile na njegovu odgovornost za „prikupljanje kostura, sterilizaciju, ubijanje gasom, i *slična medicinska pitanja*” na šta ga je sudija Halevi prekinuo: „Doktore Servatius, pretpostavljam da vam se omaklo kad ste rekli da je ubijanje gasom medicinsko pitanje.” Na to je Servatius odgovorio: „To je doista bilo medicinsko pitanje pošto su to pripremali lekari. *Radiło se o ubijanju, a ubijanje je takođe medicinsko pitanje.*” I da bi bio potpuno si-guran da je sudije u Jerusalimu uverio u to šta Nemci – obični Nemci, ne bivši članovi SS-a ili Nationalsocijalističke partije – misle o delima koja se u drugim zemljama nazivaju ubistvom, istu rečenicu je ponovio i u svojim „Primedbama na presudu u prvoj instanci”, pripremljenim za apelaciju na Vrhovnom sudu. Tu je ponovio da nije Eichmann već jedan od njegovih ljudi, Rolf Günther, „uvek bio zadužen za medicinska pitanja”. (Dr Servatius je dobar poznavalac medicinskih pitanja u Trećem rajhu. U Nirnbergu je branio dr Karla Brandta, Hitlerovog ličnog lekara, poverenika za „Higijenu i zdravlje” i šefa programa za eutanaziju.)

Sve glavne službe SS-a su u ratnoj organizaciji bile podeljene na grupe i podgrupe, a sama RSHA je na kraju obuhvatala sedam osnovnih službi. Služba IV je bila Gestapo, na čijem je čelu bio grupenfirer (general-major) Heinrich Müller. Njegov čin je bio identičan onom koji je imao i u bavorskoj policiji, a zadatak mu je bio suzbijanje „državnih neprijatelja” koji su podeljeni u dve kategorije i njima se bave dve podgrupe: podgrupa IV-A bavi se „neprijateljima” optuženim za komunizam, sabotaze, liberalizam i politička ubistva, a podgrupa IV-B „sektama”, tj. katolicima, protestantima, slobodnim zidarima (to mesto je ostalo upražnjeno), i Jevrejima. Sve kategorije u tim

podgrupama dobile su sopstvene sekcije, obeležene arapskim brojevima, tako da je Eichmann konačno postavljen, 1941, na čelo sekcije IV-B-4 RSHA. Kako je njegov neposredni pretpostavljeni, šef podgrupe IV-B, bio potpuno beznačajna ličnost, njegov stvarni šef je uvek bio Müller. Müllerov nadređeni bio je Heydrich, kasnije Kaltenbrunner, a obojica su bili podređeni Himmleru, koji je naređenja primao direktno od Hitlera.

Pored svojih dvanaest glavnih službi, Himmler je zapovedao i jednom potpuno drugačijom organizacijom koja je takođe odigrala ogromnu ulogu u sprovođenju „konačnog rešenja“. To je bila mreža viših SS i policijskih vođa koji su komandovali regionalnim organizacijama. Njihov lanac komandovanja nije bio povezan s RSHA-om, odgovarali su direktno Himmleru, i po rangu su uvek bili viši od Eichmanna i njegovih ljudi. S druge strane, Ajnzac grupe su bile pod komandom Heydricha i RSHA-a, što ne mora da znači da je Eichmann nužno imao ikakve veze s njima. Zapovednici tih jedinica su takođe bez razlike imali viši čin od njega. Tehnički i organizaciono Eichmannov položaj nije bio vrlo visok. Njegovo mesto će postati toliko važno samo zato što je iz ideoloških razloga jevrejsko pitanje postajalo značajnije svakim danom, svakom nedeljom i mesecom rata, sve dok u godinama poraza – od 1943. nadalje – nije poprimilo neverovatne razmere. Kada se to dogodilo, njegova služba je i dalje bila jedina koja se zvanično bavila isključivo „jevrejskim protivnikom“, ali je zapravo bila izgubila monopol, zato što su tada i sve druge službe i aparati, državni i partijski, vojni i esesovski, bili zaposleni na „rešavanju“ tog problema. Čak i ako pažnju usmerimo samo na policijsku mašineriju i ostavimo po strani sve druge službe, slika je apsurdno komplikovana pošto Ajnzac grupi i mreži viših SS i policijskih vođa treba dodati i starešine i inspektore Bezbednosne policije i Službe bezbednosti. Svaka od tih grupa pripadala je različitom lancu komandovanja koji su na kraju dolazili do Himmlera, ali su međusobno bile ravnopravne i nijedan pripadnik jedne grupe nije dugovao poslušnost višem oficiru neke druge. Mora se priznati da je optužba zapadala u velike teškoće probijajući se kroz taj lavirint paralelnih institucija, što su tražitelji morali da čine kad god su hteli da Eichmannu pripišu neku specifičnu odgovornost. (Da se suđenje održava danas, taj zadatak bi bio mnogo lakši pošto je

Raul Hilberg u knjizi *The Destruction of the European Jews* uspeo da iznese prvi jasan opis te neverovatno komplikovane mašinerije uništavanja.)

Pored toga, ne treba zaboraviti da su svi ti organi koji su raspolagali ogromnom moći bili u žestokoj međusobnoj konkurenciji – što nije bilo ni od kakve pomoći njihovim žrtvama pošto im je ambicija bila uvek ista: pobiti što više Jevreja. Taj takmičarski duh koji je, naravno, kod svakog pripadnika stvarao snažnu lojalnost sopstvenoj službi preživeo je rat, samo što sada deluje u obrnutom pravcu: pretvorio se u želju da se „krivice oslobodi sopstvena služba” na račun svih ostalih. Takvo objašnjenje je Eichmann dao kad su mu predočena sećanja Rudolfa Hössa, komandanta Aušvica, u kojima se Eichmann optužuje za neke stvari za koje je tvrdio da ih nije uradio i da nije ni mogao da ih uradi. Bez ustezanja je priznao da Höss nije imao ličnih razloga da ga optuži za dela za koja nije bio kriv, ali je bezuspešno insistirao na tome da je Höss zapravo želeo da krivice oslobodi sopstvenu organizaciju, Glavnu službu za administraciju i privredu, i da sve svali na RSHA-u. Nešto slično desilo se i u Nirnbergu, gde su skoro svi optuženi izvodili mučni spektakl međusobnog optuživanja – iako nijedan nije okrivio Hitlera! Ali, nijedan to nije činio samo da bi spasio sebe na račun nekog drugog. Ljudi kojima je tamo suđeno predstavljali su potpuno različite organizacije među kojima je postojalo duboko i dugotrajno neprijateljstvo. Dr Hans Globke, kojeg smo već sreli, kao svedok optužbe u Nirnbergu pokušao je da opravda sopstveno Ministarstvo unutrašnjih poslova optužujući Ministarstvo inostranih. S druge strane, Eichmann je neprekidno pokušavao da zaštiti Müllera, Heydricha i Kaltenbrunnera, iako se ovaj poslednji prema njemu ophodio vrlo loše. Bez sumnje, jedna od glavnih objektivnih grešaka optužbe u Jerusalimu bila je prejako oslanjanje na izjave, date pod zakletvom ili bez nje, bivših istaknutih, živih ili mrtvih nacista. Optužba nije videla, mada to možda od nje nije trebalo ni očekivati, koliko su ti dokumenti nepouzdati kao izvori za utvrđivanje činjenica. Čak su i sudije, u proceni inkriminirajućih izjava drugih nacističkih zločinaca, uzele u obzir da je (prema rečima jednog od svedoka odbrane) „u vreme suđenja za ratne zločine bilo uobičajeno da se što veća krivica svali na one koje su bili odsutni ili na one za koje se mislilo da su mrtvi”.

Kada je stupio na svoje novo mesto u grupi IV RSHA, Eichmann je još bio suočen s neprijatnom dilemom da je, s jedne strane, „prisilna emigracija” i dalje bila zvanična formula za rešavanje jevrejskog pitanja, dok je, s druge strane, emigriranje postalo nemoguće. Prvi (i verovatno poslednji) put u svom esesovskom životu okolnosti su ga primorale da preuzme inicijativu, da vidi može li sam „da rodi neku ideju”. Po verziji koju je ispričao tokom policijskog saslušanja, bio je usrećen s tri. Nijedna se, kako je morao da prizna, nije ostvarila. Sve što je pokušao samoinicijativno da uradi bez razlike je propalo – poslednji udarac je zadobio kad je morao da „napusti” svoju privatnu tvrđavu u Berlinu pre nego što je mogao da je isproba protiv ruskih tenkova. Sve same frustracije i razočaranja. Po njegovom mišljenju, neiscrpni izvor problema je bilo to što on i njegovi ljudi nijednog trenutka nisu ostavljeni na miru, što su sve te druge državne i partijske službe tražile svoj udeo u „rešenju”, pa se kao rezultat pojavila čitava armija „jevrejskih stručnjaka” koji su sami sebe spoticali u nastojanju da budu prvi na poslu o kojem ništa nisu znali. Za njih je Eichmann gajio najveći prezir, delom zbog toga što su bili zakasnele pridošlice, delom zbog toga što su hteli da se obogate, u čemu su često i uspevali, a delom zbog toga što su bili neznalice jer nisu pročitali bar neku od „osnovnih knjiga”.

Ispostaviće se da su njegova tri sna nadahnule te „osnovne knjige”, ali će se otkriti i to da dva od njih uopšte nisu bile njegove ideje, a što se tiče trećeg – „Više ne znam da li je Stahlecker (njegov pretpostavljeni u Beču i Pragu) došao na ideju, ili ja; uglavnom, ideja je bila rođena.” Ta poslednja ideja je hronološki bila prva. Bio je to „plan Nisko”, i njegova propast je za Eichmanna bio najočitiji dokaz pogubnosti uplitanja. (U ovom slučaju krivac je bio Hans Frank, generalni guverner Poljske.) Da bi se razumeo taj plan treba se setiti da je posle osvajanja Poljske, a pre nemačkog napada na Rusiju, poljska teritorija bila podeljena između Nemačke i Rusije. Nemački deo su činile zapadne pokrajine koje su bile prisajedinjene Rajhu, i tzv. Istočna oblast, uključujući i Varšavu, koja je nazvana Generalni guverman. Istočna oblast je u to vreme tretirana kao okupirana teritorija. Pošto je rešenje jevrejskog pitanja tada još bilo „prisilna emigracija” čiji je cilj bio da Nemačka postane *judenrein*, bilo je prirodno da poljski Jevreji sa anektirane teritorije zajedno s pre-

ostalim Jevrejima iz drugih područja Rajha budu proterani u Generalni guverman koji, ma šta da je bio, nije smatran delom Rajha. Evakuacije na istok počele su decembra 1939, kada je u Generalni guverman počelo da pristiže oko milion ljudi – 600.000 sa anektiranih područja, i 400.000 iz samog Rajha.

Ako je Eichmannov prikaz ovog poduhvata istinit – a nema nikakvog razloga da mu se ne veruje – onda su on ili, verovatnije, njegov bečki i praški pretpostavljeni brigadefirer (brigadni general) Franz Stahlecker morali anticipirati te događaje nekoliko meseci unapred. Taj doktor Stalecker, kako ga je Eichmann uvek nazivao, po njegovom mišljenju je bio vrlo fin čovek, obrazovan, vrlo razuman i „neopterećen bilo kakvom mržnjom ili šovinizmom” – u Beču se uvek rukovao s jevrejskim funkcionerima. Godinu i po dana kasnije, u proleće 1941, taj obrazovani gospodin biće postavljen za komandanta Ajnzac grupe A, i uspeće da za nešto više od godinu dana (poginuo je u akciji 1942) postrelja 250.000 Jevreja – kako je ponosno izvestio samog Himmlera, iako je zapovednik svih Ajnzac grupa, koje su bile policijske jedinice, bio šef Bezbednosne policije i SD-a Reinhardt Heydrich. Ali, to će se dogoditi kasnije, a sada, septembra 1939, dok je nemačka vojska još uvek bila zaposlena okupiranjem poljske teritorije, Eichmann i dr Stahlecker su počeli „privatno” da razmišljaju o tome kako bi služba bezbednosti mogla da stekne svoj deo uticaja na istoku. Ono što im je trebalo bila je „što veća teritorija u Poljskoj koja bi bila izdvojena za uspostavljanje jedne autonomne jevrejske države u obliku protektorata. ...To je moglo biti *rešenje*”. I tako su njih dvojica, bez ičijeg naređenja, samoinicijativno krenuli u osmatranje terena. Otišli su u Radomski okrug na reci Sani, nedaleko od ruske granice, i „videli ogromnu teritoriju, sela, trgovišta, gradiće” i „rekli smo sebi: to je baš ono što nam treba, i što da jednom i Poljaci ne budu preseljeni, kad se to ionako svugde događa”. To će biti „rešenje jevrejskog pitanja” – čvrsto tlo pod njihovim nogama – bar za neko vreme.

U početku je sve krenulo odlično. Otišli su Heydrichu, Heydrich se složio i rekao im da nastave. Desilo se – iako je to Eichmann u Jerusalimu potpuno zaboravio – da se njihov projekat odlično uklapa u Heydrichov opšti plan rešavanja jevrejskog pitanja. Dvadeset prvog septembra 1939. on je sazvao skup „načelnika odeljenja” RSHA-e i komandanata Ajnzac grupa (koje

su već operisale u Poljskoj), na kom su izdate opšte direktive za neposrednu budućnost: koncentracija Jevreja u getima, stvaranje Saveta jevrejskih starešina i deportovanje svih Jevreja u oblast Generalnog guvermana. Eichmann je prisustvovao tom sastanku i uspostavio „Jevrejski centar za emigraciju“ – kako je na suđenju dokazano na osnovu zapisnika koji je Biro 06 izraelske policije otkrio u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu. Stoga se Eichmannova ili Stahleckerova inicijativa svela samo na konkretan plan sprovođenja Heydrichovih direktiva. I tako je na hiljade ljudi, uglavnom iz Austrije, navrat-nanos deportovano na to i od Boga zaboravljeno mesto koje je, kako im je objasnio jedan SS oficir – Erich Rajakowitsch, koji će kasnije biti zadužen za deportovanje holandskih Jevreja – „firer obećao Jevrejima za novu domovinu. Nema nikakvih prebivališta, nikakvih kuća. Ako budete zidali, imaćete krov nad glavom. Nema vode, svi bunari su zaraženi, haraju kolera, dizenterija, tifus. Ako budete kopali i našete vodu, imaćete vodu“. Kao što se može videti, „sve je izgledalo sjajno“, osim što je SS izbacio neke Jevreje iz ovog raja i proterao ih preko ruske granice, dok su drugi bili dovoljno prisebni da pobegnu sami. A onda, kako se požalio Eichmann, „opstrukciju je počeo da vrši Hans Frank“, kojeg su zaboravili da informišu iako je to bila „njegova“ teritorija. „Frank se žalio u Berlinu i tako je počelo jedno veliko natezanje. On je svoje jevrejsko pitanje hteo da reši potpuno sam. U svoj Generalni guverman nije hteo da primi više nijednog Jevreja. Oni koji su došli moraju odmah da nestanu.“ I nestali su. Neki su čak repatriрани, što se nikada ranije nije desilo niti će se desiti, a oni koji su vraćeni u Beč zavedeni su u policijskim dosijeima kao „povratnici s profesionalne obuke“ – čudnovat recidiv iz procionističke faze pokreta.

Eichmannov trud da nađe neku teritoriju za „svoje“ Jevreje može se najbolje razumeti u svetlu razvijanja njegove karijere. Plan Nisko „rođen“ je za vreme njegovog naglog napredovanja i vrlo je verovatno da je on sebe video kao budućeg generalnog guvernera neke „Jevrejske države“, poput Hansa Franka u Poljskoj, ili budućeg protektora, poput Heydricha u Čehoslovačkoj. Međutim, iz potpunog fijaska čitavog poduhvata mora da je naučio lekciju o mogućnostima i poželjnosti „privatne“ inicijative. A pošto su on i Stahlecker delovali na osnovu Heydrichovih direktiva i uz njegovu nedvosmislenu saglasnost, ta jedinstvena repatrijacija Jevreja, očigledno privremeni poraz

prostor u koji će biti prebačeni Jevreji koji sad žive rastureni u Protektoratu." (Jevrejska domovina, sabirni centar izbeglica iz dijaspore.) A onda je, na nesreću, Frank – jevrejomrzac Streicherovog tipa – dao konkretan predlog da se taj prostor obezbedi u Terezijenštat. Zatim je Heydrich, možda takode opijen sopstvenom moći, jednostavno naredio da se domaće češko stanovništvo Terezijenštata odmah evakuise i tako stvori prostor za Jevreje.

Eichmann je poslat da izvidi stvar. Veliko razočaranje: češka tvrđava na obali Ohre bila je suviše mala. U najboljem slučaju mogla je postati privremeni logor za jedan deo od devedeset hiljada Jevreja iz Češke i Moravske. (Za oko pedeset hiljada čeških Jevreja Terezijenštat će doista postati međustanica na putu za Aušvic, dok je oko dvadeset hiljada na to odredište stiglo direktno.) Iz izvora pouzdanijih od Eichmannovog nesigurnog pamćenja znamo da je Heydrich zamislio Terezijenštat kao specijalni geto za privilegovane kategorije Jevreja, uglavnom ali ne isključivo nemačkih – jevrejskih funkcionera, uglednih ljudi, ratnih veterana s visokim odlikovanjima, invalida, jevrejskih partnera iz mešovitih brakova i nemačkih Jevreja starijih od šezdeset pet godina (otuda naziv *Altersghetto*). Grad se pokazao premalim čak i za njih, tako da je 1943, oko godinu dana posle otvaranja, započeo proces „proređivanja” ili „rastresanja” (*Auflockerung*) kojim se prenaseljenost redovno smanjivala – transportima za Aušvic. Ali, u jednom pogledu Eichmanna sećanje nije prevarilo. Terezijenštat je zapravo bio jedini koncentracioni logor koji nije potpao pod upravu WVHA, i do kraja je ostao njegova odgovornost. Njegovi komandanti su bili ljudi iz Eichmannove sekcije i uvek su bili po činu ispod njega. Bio je to jedini logor u kojem je imao bar nešto od moći koju mu je pripisivala jerusalimska optužnica.

Eichmannovu memoriju koja je s lakoćom preskakala godine – kada je policijskom isledniku ispričao priču o Terezijenštat, bio je dve godine ispred sleda događaja – svakako nije kontrolisao hronološki poredak, ali ona nije bila prosto zbrkana. Ona je bila nalik skladištu, ispunjena zanimljivim pričama najgore vrste. Kada je pričao o Pragu, prisetio se prilike kad se našao u društvu velikog Heydricha koji je tada pokazao „svoje ljudsko lice” U jednom od kasnijih saslušanja spomenuo je put u Bratislavu, u Slovačkoj, gde se zatekao kad je izvršen atentat na

Atlantik. Madagaskarski plan je od samog početka trebalo da posluži kao dimna zavesa iza koje su mogle da teku pripreme za fizičko istrebljenje svih zapadnoevropskih Jevreja (ništa slično nije bilo potrebno za istrebljenje poljskih Jevreja!). Njegov veliki značaj za armiju istreniranih antisemita koji su, ma koliko se trudili, uvek zaostajali jedan korak za Hitlerom, bio je u tome što je sve one kojih se ticao upoznao s preliminarnom idejom da osim potpune evakuacije iz Evrope ništa neće biti dovoljno – nikakvi posebni zakoni, „disimilacija“, getoizacija. Kada je godinu dana kasnije Madagaskarski plan proglašen „zastarelim“, svi su bili psihološki, bolje reći logički pripremljeni za naredni korak: pošto ne postoji teritorija za „evakuaciju“, jedino „rešenje“ je istrebljenje.

A Eichmann, taj otkrivač istine za buduće generacije, nije ni naslutio postojanje takvih zlokobnih planova. Madagaskarski poduhvat je propao zbog nedostatka vremena, a vreme je straćeno zbog neprekidnog uplitanja drugih službi. U Jerusalimu, i policija i sud su pokušali da uzdrmaju to njegovo ubeđenje. Predočili su mu dva dokumenta povezana s već pomenutim sastankom od 21. septembra 1939. U jednom od njih, Heydrichovom pismu koje sadrži direktive za Ajnzac grupe, prvi put se pravi razlika između „konačnog cilja koji će iziskivati duži rok“, i koji treba smatrati „vrhunskom tajnom“, i „faza koje su potrebne za ostvarenje tog cilja“. Fraza „konačno rešenje“ još se ne pojavljuje, a u dokumentu se ne kaže šta znači „konačni cilj“. Soga je Eichmann mogao da kaže, u redu, „konačni cilj“ je njegov Madagaskarski projekat koji se u to vreme povlačio po svim nemačkim službama, a za masovnu evakuaciju je koncentrisanje svih Jevreja bilo nužna preliminarna „faza“. Ali, pošto je pažljivo pročitao taj dokument, Eichmann je odmah rekao da je bio ubeđen da je „konačni cilj“ mogao da znači samo „fizičko istrebljenje“, i zaključio da je „ta temeljna ideja već bila ukorenjena u umu viših vođa ili ljudi sa samog vrha“. To je doista moglo biti istina, samo tada bi morao da prizna da Madagaskarski projekat nije mogao biti ništa drugo do prevara. Ali, nije. On nikad nije promenio svoju madagaskarsku priču, i verovanto to nije ni mogao da učini. Ta priča kao da je tekla nekom drugom trakom njegovog sećanja, i upravo je ta vrsta sećanja postala brana razumu, argumentima, informacijama i saznanjima bilo koje vrste.

Poglavlje 6

Konačno rešenje: ubijanje

Dvadeset drugog juna 1941. Hitler je započeo s invazijom Sovjetskog Saveza, a šest ili osam nedelja kasnije Eichmann je pozvan u Heydrichovu kancelariju u Berlinu. Heydrich je 31. jula dobio pismo od rajhsmaršala Hermana Goringa, komandanta ratnog vazduhoplovstva, predsednika vlade Pruske, poverenika za izvršenje četvorogodišnjeg plana, i najzad, ali ne i najmanje važno, Hitlerovog zamenika u državnoj hijerarhiji (za razliku od partijske). Tim dopisom Heydrich se zadužuje da pripremi „opšte rešenje (*Gesamtlösung*) jevrejskog pitanja na prostoru nemačkog uticaja u Evropi“, i da podnese „opšti predlog... za izvršenje planiranog konačnog rešenja (*Endlösung*) jevrejskog pitanja“. U trenutku kad je Heydrich dobio te instrukcije, on je – kako će objasniti Vrhovnoj vojnoj komandi u pismu od 6. novembra 1941 – „već godinama bio zadužen za pripremanje konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ (Reitlinger), a od početka rata s Rusijom pod njegovom komandom su bile Ajnzac grupe koje su na istoku vršile masovna ubistva.

Heydrich je razgovor s Eichmannom započeo „kratkim izlaganjem o emigraciji“ (koja je praktično obustavljena, iako je Himmlerovo zvanično naređenje kojim se potpuno zabranjuje emigriranje Jevreja osim u posebnim slučajevima koje samo on može da odobri izdato tek nekoliko meseci kasnije), a zatim je rekao: „Hitler je naredio fizičko istrebljenje Jevreja.“ Posle toga: „Mimo svojih navika dugo je ćutao, kao da je hteo da proveri utisak onoga što je rekao. I danas se toga sećam. U prvom trenutku nisam mogao da shvatim smisao onoga što je rekao zato što je vrlo pažljivo birao reči, a zatim sam razumeo, i nisam rekao ni reč, zato što više ništa nije imalo da se kaže. Ja na tako nešto nikad nisam pomišljao, na takvo rešenje nasiljem. Sada sam sve izgubio, svu radost u poslu, svaku inicijativu, svaki interes. Bio sam, da tako kažem, ispumpan. Zatim mi je rekao: 'Eichmanne, otići ćete kod Globocnika (jedan od Himmlerovih viših šefova SS-a i policije u Generalnom guvernamu) u Lublin, rajhsfirer (Himmler) mu je već izdao neophodna naređenja, pogledajte šta je dosad uradio. Mislim da on koristi ruske protivtenkovske

industrijskih preduzeća koja su pripadala SS-u, i poznate nemačke firme, kao I.G. Farben, Krupp Werke i Siemens-Schuckert Werke, podigle su svoje fabrike u Aušvicu i u blizini lublinskog logora smrti. Saradnja između SS-a i poslovnih ljudi bila je odlična. - Hoss, komandant Aušvica, svedočio je o srdačnim društvenim odnosima s predstavnicima kompanije I.G. Farben. Što se radnih uslova tiče, ideja je očigledno bila ubijanje radom. Prema Hilbergu, umrlo je najmanje dvadeset pet hiljada od približno trideset pet hiljada jevrejskih radnika koji su radili u samo jednoj fabrici I.G. Farben.) Što se Eichmanna tiče, stvar je bila u tome što evakuacija i deportacija više nisu bile poslednje faze „rešenja”. Njegovo odeljenje je postalo puko pomoćno sredstvo. Zbog toga je, kada je Madagaskarski projekat stavljen *ad acta*, imao sve razloge da bude „ogorčen i razočaran”. Jedino čime je mogao da se uteši bilo je unapređenje u *Obersturmbanführera*, koje je dobio oktobra 1941.

Koliko se Eichmann sećao, njegov poslednji pokušaj da nešto samoinicijativno uradi dogodio se septembra 1941, tri meseca posle napada na Rusiju. To je bilo neposredno pošto je Heydrich, još šef Bezbednosne policije i Službe bezbednosti, postao protektor Česke i Moravske. Proslavljajući taj događaja sazvao je konferenciju za novinare i obećao da će za osam nedelja Protektorat postati *judenrein*. Posle te konferencije razgovarao je o tome s onima čiji će posao biti da ispune njegovo obećanje – s Franzom Stahleckerom, tadašnjim komandantom Bezbednosne policije u Pragu, i s državnim podsekretarom Karlom Hermannom Frankom, bivšim vođom sudetskih Nemaca, koji će ubrzo posle Heydrichove smrti postati *Reichsprotektor*. Frank je po Eichmannovom mišljenju bio ništarija, jevrejomrzac „Streicherovog tipa” koji „nije imao pojma o političkim rešenjima”, jedan od onih ljudi koji „autokratski i, dozovolite da kažem, opijeni sopstvenom moći znaju samo da izdaju naređenja i komande”. Inače, konferencija je bila prijatna. Heydrich je prvi put pokazao „svoje ljudsko lice” i s divnom iskrenošću priznao „da se istrčao” – „što nije bilo nikakvo iznenađenje za one koji su poznavali Heydricha”, njegovu „ambicioznost i impulsivan karakter”, pa je „često izletao s nečim zbog čega bi kasnije mogao da zažali”. Tako je sam Heydrich kazao: „U nevolji smo, šta sad da radimo?” Na to je Eichmann odgovorio: „Ako ne možete da povučete izjavu, postoji samo jedna mogućnost. Odredite dovoljno velik

prostor u koji će biti prebačeni Jevreji koji sad žive rastureni u Protektoratu." (Jevrejska domovina, sabirni centar izbeglica iz dijaspore.) A onda je, na nesreću, Frank – jevrejomrzac Streicherovog tipa – dao konkretan predlog da se taj prostor obezbedi u Terezijenštatu. Zatim je Heydrich, možda takođe opijen sopstvenom moći, jednostavno naredio da se domaće češko stanovništvo Terezijenštata odmah evakuise i tako stvori prostor za Jevreje.

Eichmann je poslat da izvidi stvar. Veliko razočaranje: češka tvrđava na obali Ohře bila je suviše mala. U najboljem slučaju mogla je postati privremeni logor za jedan deo od devedeset hiljada Jevreja iz Češke i Moravske. (Za oko pedeset hiljada čeških Jevreja Terezijenštat će doista postati međustanica na putu za Aušvic, dok je oko dvadeset hiljada na to odredište stiglo direktno.) Iz izvora pouzdanijih od Eichmannovog nesigurnog pamćenja znamo da je Heydrich zamislio Terezijenštat kao specijalni geto za privilegovane kategorije Jevreja, uglavnom ali ne isključivo nemačkih – jevrejskih funkcionera, uglednih ljudi, ratnih veterana s visokim odlikovanjima, invalida, jevrejskih partnera iz mešovitih brakova i nemačkih Jevreja starijih od šezdeset pet godina (otuda naziv *Altersghetto*). Grad se pokazao premalim čak i za njih, tako da je 1943, oko godinu dana posle otvaranja, započeo proces „proređivanja” ili „rastresanja” (*Auflockerung*) kojim se prenaseljenost redovno smanjivala – transportima za Aušvic. Ali, u jednom pogledu Eichmanna sećanje nije prevarilo. Terezijenštat je zapravo bio jedini koncentracioni logor koji nije potpao pod upravu WVHA, i do kraja je ostao njegova odgovornost. Njegovi komandanti su bili ljudi iz Eichmannove sekcije i uvek su bili po činu ispod njega. Bio je to jedini logor u kojem je imao bar nešto od moći koju mu je pripisivala jerusalimska optužnica.

Eichmannovu memoriju koja je s lakoćom preskakala godine – kada je policijskom isledniku ispričao priču o Terezijenštatu, bio je dve godine ispred sleda događaja – svakako nije kontrolisao hronološki poredak, ali ona nije bila prosto zbrkana. Ona je bila nalik skladištu, ispunjena zanimljivim pričama najgore vrste. Kada je pričao o Pragu, prisetio se prilike kad se našao u društvu velikog Heydricha koji je tada pokazao „svoje ljudsko lice”. U jednom od kasnijih saslušanja spomenuo je put u Bratislavu, u Slovačkoj, gde se zatekao kad je izvršen atentat na

Heydricha. Sećao se da je tamo bio gost Sano Macha, ministra unutrašnjih poslova slovačke marionetske vlade. (U toj izrazito antisemitskoj katoličkoj vladi Mach je predstavljao nemačku verziju antisemitizma. Zabranio je poštedu pokrštenih Jevreja, i bio jedan od najodgovornijih za potpunu deportaciju slovačkih Jevreja.) Eichmann se toga sećao zato što za njega nije bilo uobičajeno da dobija pozive od članova vlada. Bila je to počast. Mach je po Eichmannovom sećanju bio ljubazan, ležeran čovek koji ga je pozvao da idu na kuglanje. Zar on zaista nije imao nikakvog drugog posla u Bratislavi, usred rata, osim kuglanja s ministrom unutrašnjih poslova? Ne, baš nikakvog. Svega se dobro seća, kako su se kuglali, kako su posluženi pićem baš pre nego što je stigla vest o atentatu na Heydricha. Četiri meseca i pedeset pet magnetofonskih traka kasnije, kapetan Less se vratio na ovaj događaj, a Eichmann je priču ispričao skoro istim rečima, dodajući da je taj dan bio „nezaboravan” zato što je „njegov pretpostavljeni bio ubijen”. Međutim, tom prilikom mu je pokazan dokument iz kog se videlo da je on u Bratislavu bio upućen da razgovara o „tekućoj akciji evakuisanja slovačkih Jevreja”. Odmah je priznao svoju grešku: „Jasno, jasno, to je bilo naređenje iz Berlina, nisu me tamo poslali da se kuglam.” Da li je dvaput slagao, i to s velikom doslednošću? Teško. Evakuisanje i deportacija Jevreja postali su rutinski posao. U pamćenje mu se urezalo da je bio ministrov gost, kuglanje, vest o napadu na Heydricha. Karakteristično je za njegovo pamćenje da apsolutno nije mogao da se seti koje je godine pao taj nezaboravni dan, dan kad su češki patrioti ubili „dželata”.

Da ga je pamćenje služilo bolje, nikad ne bi ispričao priču o Terezijenštat. Sve se to događalo kad je vreme „političkih rešenja” već bilo prošlo. Započela je era „fizičkog rešavanja”. To se događalo kada je, kako će u drugom kontekstu slobodno i spontano priznati, već znao za Hitlerovo naređenje o „konačnom rešenju”. Učiniti jednu zemlju *judenrein* u vreme kad je to Heydrich obećao za Češku i Moravsku moglo je značiti samo koncentrisanje i deportaciju do mesta s kojih će Jevreji moći lako da se transportuju u logore smrti. To što je Terezijenštat poslužio nekoj drugoj svrsi – bio je to jedini geto ili logor u koji su puštani predstavnici Crvenog krsta – bilo je nešto sasvim drugo, nešto što Eichmann u to vreme skoro sigurno nije znao, i što je, uostalom, bilo potpuno van njegove ingerencije.

Poglavlje 6

Konačno rešenje: ubijanje

Dvadeset drugog juna 1941. Hitler je započeo s invazijom Sovjetskog Saveza, a šest ili osam nedelja kasnije Eichmann je pozvan u Heydrichovu kancelariju u Berlinu. Heydrich je 31. jula dobio pismo od rajhsmaršala Hermana Göringa, komandanta ratnog vazduhoplovstva, predsednika vlade Pruske, poverenika za izvršenje četvorogodišnjeg plana, i najzad, ali ne i najmanje važno, Hitlerovog zamenika u državnoj hijerarhiji (za razliku od partijske). Tim dopisom Heydrich se zadužuje da pripremi „opšte rešenje (*Gesamtlosung*) jevrejskog pitanja na prostoru nemačkog uticaja u Evropi“, i da podnese „opšti predlog... za izvršenje planiranog konačnog rešenja (*Endlösung*) jevrejskog pitanja“. U trenutku kad je Heydrich dobio te instrukcije, on je – kako će objasniti Vrhovnoj vojnoj komandi u pismu od 6. novembra 1941 – „već godinama bio zadužen za pripremanje konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ (Reitlinger), a od početka rata s Rusijom pod njegovom komandom su bile Ajnzac grupe koje su na istoku vršile masovna ubistva.

Heydrich je razgovor s Eichmannom započeo „kratkim izlaganjem o emigraciji“ (koja je praktično obustavljena, iako je Himmlerovo zvanično naređenje kojim se potpuno zabranjuje emigriranje Jevreja osim u posebnim slučajevima koje samo on može da odobri izdato tek nekoliko meseci kasnije), a zatim je rekao: „Hitler je naredio fizičko istrebljenje Jevreja.“ Posle toga: „Mimo svojih navika dugo je ćutao, kao da je hteo da proveriti utisak onoga što je rekao. I danas se toga sećam. U prvom trenutku nisam mogao da shvatim smisao onoga što je rekao zato što je vrlo pažljivo birao reči, a zatim sam razumeo, i nisam rekao ni reč, zato što više ništa nije imalo da se kaže. Ja na tako nešto nikad nisam pomišljao, na takvo rešenje nasiljem. Sada sam sve izgubio, svu radost u poslu, svaku inicijativu, svaki interes. Bio sam, da tako kažem, ispumpan. Zatim mi je rekao: 'Eichmanne, otići ćete kod Globocnika (jedan od Himmlerovih viših šefova SS-a i policije, u Generalnom guverneru) u Lublin, rajhsfirer (Himmler) mu je već izdao neophodna naređenja, pogledajte šta je dosad uradio. Mislim da on koristi ruske protivtenkovske

rovove za likvidiranje Jevreja.' Još uvek se toga sećam, dok sam živ neću zaboraviti te rečenice iz razgovora koji se već bližio kraju." U stvari – kako se Eichmann još uvek sećao u Argentini, ali je zaboravio u Jerusalimu, na svoju nesreću, pošto je to imalo uticaja na pitanje njegove lične odgovornosti u procesu likvidacija – Heydrich je rekao još nešto: on je Eichmannu rekao da je čitav poduhvat „stavljen u nadležnost Glavne službe SS-a za privredu i administraciju” – dakle ne njegove RSHA – kao i da će službena šifra za istrebljenje biti „konačno rešenje”.

Eichmann svakako nije spadao među prve koji su bili obavešteni o Hitlerovoj nameri. Već smo videli da je Heydrich u tom pravcu radio godinama, svakako od početka rata, a Himmler je tvrdio da je obavešten o takvom „rešenju” (i da se usprotivio), neposredno posle poraza Francuske, u leto 1940. Marta 1941, oko šest nedelja pre Heydrichovog razgovora s Eichmannom, „u višim krugovima Partije nije bila nikakva tajna da će Jevreji biti istrebljeni”, kako je u Nirnbergu svedočio Victor Brack, službenik Hitlerove kancelarije. Ali, kao što je uzaludno pokušao da objasni u Jerusalimu, Eichmann nikada nije pripadao višim partijskim krugovima. Njemu je uvek saopštavano samo ono što je trebalo da zna za obavljanje specifičnog, ograničenog zadatka. Tačno je da je on bio među prvim pripadnicima nižeg ešalona koji je obavešten o toj „vrhunskoj tajni”, koja je to ostala čak i kad se vest proširila svim partijskim i državnim službama, svim kompanijama koje su bile povezane s robovskim radom, i čitavim oficirskim korom (u najmanju ruku) oružanih snaga. Ali, tajnovitost je imala praktičnu svrhu. Oni koji su eksplicitno informisani o Hitlerovom naređenju više nisu bili samo „nosioci naređenja”, već su napredovali u „nosioce tajne” i morali su da polože posebnu zakletvu. (Pripadnici službe bezbednosti, kojoj je Eichmann pripadao od 1934, i inače su polagali zakletvu o čuvanju tajne.)

Pored toga, celokupna korespondencija koja se na to odnosila bila je podvrgnuta strogim „jezičkim propisima”, tako da se, izuzimajući izveštaje Ajnzac grupa, retko mogu naći dokumenti u kojima se otvoreno pojavljuju izrazi kao što su „istrebljenje”, „likvidacija” ili „ubijanje”. Propisane šifre za ubijanje bile su „konačno rešenje”, „evakuacija” (*Aussiedlung*) i „poseban tretman” (*Sonderbehandlung*). Deportacija – osim kad se radilo o Jevrejima upućenim u Terezijenštat, „starački geto” za privilego-

vane Jevreje, kada se nazivala „promenom boravišta” – dobila je naziv „preseljenje” (*Umsiedlung*) i „rad na istoku” (*Arbeitseinsatz im Osten*), pošto su Jevreji doista često preseljavani na određeno vreme u geta, dok je izvestan procenat privremeno korišćen kao radna snaga. U posebnim slučajevima jezički propisi su morali da se menjaju. Tako je, na primer, jedan visoki službenik Ministarstva inostranih poslova predložio da se u korespondenciji s Vatikanom ubijanje Jevreja naziva „radikalnim rešenjem”. Zaista dovitljivo, pošto katolička marionetska vlada Slovačke, kod koje je Vatikan intervenisao, po nacističkom shvatanju nije bila „dovoljno radikalna” u svojim antijevrejskim zakonima, zato što je izuzimanjem pokrštenih Jevreja napravila „temeljnu grešku”. „Nosioći tajne” samo su među sobom mogli da razgovaraju nešifrovanim jezikom, i malo je verovatno da su to radili u svakodnevnom vršenju svojih zločinačkih dužnosti – svakako ne u prisustvu svojih stenografa i ostalih službenika. Koji god da su bili drugi razlozi za uvođenje jezičkih propisa, oni su bili od ogromne pomoći za očuvanje reda i razuma u najrazličitijim službama čija je saradnja bila od suštinske važnosti. Pored toga, i sam termin „jezički propis” (*Sprachregelung*) predstavljao je šifru. Njeno značenje, običnim jezikom rečeno, bilo je laž. Jer, kad bi „nosilac tajne” bio poslat da sretne nekog iz spoljnog sveta – kao kad je Eichmann poslat da predstavnicima Crvenog krsta iz Švajcarske pokaže terezijenštatski geto – dobio bi, zajedno s naredenjem, i „jezički propis” koji se u ovom slučaju sastojao u laži o nepostojećoj epidemiji tifusa u koncentracionom logoru Bergen-Belzen koji su ta gospoda takođe želela da posete. Efekat tog jezičkog sistema nije bio u tome da ti ljudi ne saznaju šta oni rade, već da ih spreči da to izjednače sa starim, „normalnim” poimanjem ubistva i laži. Eichmannova velika sklonost sloganima i uopštenim frazama, spojena s nesposobnošću da govori običnim jezikom, pretvorila ga je u idealnog poklonika „jezičkih propisa”.

Međutim, taj sistem, kao što će Eichmann uskoro otkriti, nije predstavljao potpunu zaštitu od stvarnosti. Otišao je u Lublin da vidi brigadefirera Odila Globocnika, bivšeg gaulajtera Beča – iako ne, kako je tvrdio tužilac, da „mu lično prenese tajno naredenje o fizičkom istrebljenju Jevreja”, o čemu je Globocnik sigurno bio obavešten pre Eichmanna – i da bi se identifikovao upotrebio izraz „konačno rešenje” kao neku vrstu lozinke. (Slična tvrdnja

optužbe, koja je pokazala do koje se mere ona izgubila u birokratskom lavirintu Trećeg rajha, odnosila se i na Rudolfa Hossa, komandanta Aušvica. I za njega se smatralo da je firerovo naređenje primio preko Eichmanna. Bar za tu grešku odbrana je izjavila da „nije potkrepljena dokazima“. U stvari, sam Hoss je na svom suđenju izjavio da je to naređenje dobio direktno od Himmlera, juna 1941, i dodao da mu je Himmler kazao da će Eichmann s njim razgovarati o izvesnim „detaljima“. Ti detalji, kako Hoss kaže u svojim memoarima, ticali su se korišćenja gasa – nešto što je Eichmann uporno negirao. I verovatno je bio u pravu, pošto svi drugi izvori pobijaju Hossovu priču i tvrde da su pisana ili usmena naređenja o istrebljenju uvek išla preko WVHA, i da su ih izdavali ili šef te službe, obergruppenführer /general-lajtnant/ Oswald Pohl, ili brigadeführer Richard Glücks, koji je bio direktno nadređen Hossu. /U pogledu sumnjive verodostojnosti Hossovog svedočenja, pogledati i R. Pendorf, *Mörder und Ermordete*, 1961./ Što se korišćenja gasa tiče, s tim Eichmann nije imao nikakve veze. „Detalji“ o kojima je u redovnim intervalima raspravljao s Hossom odnosili su se na logorske kapacitete za ubijanje – koliko transporta nedeljno je Aušvic mogao da apsorbuje – a možda i na planove za proširenje.) Kada je Eichmann došao u Lublin, Globocnik je bio vrlo predusretljiv i sa jednim pomoćnikom ga je poveo u obilazak. Došli su do jednog šumskog puta, sa čije desne strane je bila jedna obična kuća u kojoj su živeli radnici. Tu je izašao da ih pozdravi jedan kapetan Redarstvene policije (možda baš Christian Wirth koji je, pod pokroviteljstvom firerove Kancelarije, bio nadležan za tehničku stranu likvidiranja gasom „neizlečivih bolesnika“ u Nemačkoj), poveo ih do nekoliko drvenih koliba i „vulgarnim, neobrazovanim jezikom, grubim glasom“ započeo da objašnjava „kako je sve lepo izolovao jer će tu da se instalira motor s ruske podmornice, gas će ulaziti u tu zgradu i Jevreji će biti otrovani“. „Za mene je to bilo monstruozno. Ja nisam toliko čvrst da tako nešto mogu da podnesem bez ikakve reakcije. ...I danas, ako mi pokažu otvorenu ranu, ne mogu da je pogledam. Takva sam ličnost, pa su mi često govorili da ne bih mogao da budem lekar. Još se sećam kako sam sebi predočio tu sliku, a onda mi je postalo fizički loše, kao da sam preživeo neko veliko uzbuđenje. Takve stvari se svima događaju, i u meni je ostao neki unutrašnji nemir.“

Pa, imao je sreće, jer to što je video bile su samo pripreme za buduće gasne komore Treblinke, jednog od šest logora smrti na istoku u kom će umreti nekoliko stotina hiljada ljudi. Nedugo posle toga, u jesen iste godine, njegov pretpostavljeni Müller poslao ga je da izvrši inspekciju centra za likvidacije u oblasti Varta, zapadnom delu Poljske koji je bio prisajedinjen Rajhu. Logor smrti je bio u Kulmu (poljski Helmno), gde će 1944. biti ubijeno više od 300.000 Jevreja iz cele Evrope, koji su prethodno bili „preseljeni” u geto u Lodu. Ovde se već radilo punom parom, ali je metod bio drukčiji. Umesto gasnih komora korišćeni su kamioni. Evo šta je Eichmann video: Jevreji su se nalazili u jednoj velikoj prostoriji; naređeno im je da se svuku; zatim je došao kamion i zaustavio se pred samim ulazom, a golim Jevrejima je rečeno da uđu u kamion. Vrata su se zatvorila i kamion je krenuo. „Ne mogu da kažem (koliko je Jevreja ušlo), jedva da sam i pogledao. Nisam mogao, nisam mogao da gledam. Bilo mi je svega dosta. Ti jauci, i... bio sam previše uzbuđen, i tako dalje, kao što sam posle rekao Mülleru, kad sam mu podneo izveštaj. Uostalom, nije imao baš velike koristi od mog izveštaja. Zatim sam krenuo za kamionom i onda sam video najužasniji prizor u svom životu. Kamion je došao do jedne otvorene jame, vrata su se otvorila i leševi su bili izbačeni, kao da su još bili živi, toliko su udovi bili savitljivi. Pobacani su u tu jamu i još mogu da vidim jednog civila koji im zubarskim kleštima čupa zube. Onda sam pobegao – uskočio sam u kola i više nisam progovorio ni reč. Posle toga sam satima sedeo pored vozača i ćutao. Svega mi je bilo dosta. Bio sam gotov. Sećam se samo da mi je jedan lekar u belom mantilu rekao da pogledam kroz prozorčić na kamionu dok su još bili u njemu. Odbio sam. Nisam mogao. Morao sam da se izgubim.”

Ubrzo posle toga videće nešto još užasnije. To se dogodilo kada je, ponovo po Müllerovom naređenju, bio poslat u Minsk, u Belorusiju. Müller mu je rekao: „U Minsku Jevreje ubijaju streljanjem. Želim da me izvestite kako se to obavlja.” On je otišao, i u početku je izgledalo da će imati sreće, jer kad je stigao, „čitav posao je bio skoro dovršen”, što mu je bilo vrlo drago. „Bilo je samo nekoliko mladih strelaca koji su nišani u lobanje mrtvaca u jednom velikom jarku.” Ipak, video je, „a meni je i to bilo dosta, jednu ženu sa rukama zabačenim unazad, kolena su počela da mi klecaju, pa sam otišao”. Vraćajući se, palo mu je na pamet

da svrati u Lavov. Bila je to zgodna ideja, jer Lavov (ili Lemberg) je bio austrijski grad, i kad je prispeo video je „prvi prijatan prizor posle onih užasa. To je bila železnička stanica sagrađena u čast šezdesetogodišnjice vladavine Franje Josifa” – perioda koji je Eichmann oduvek „obožavao” pošto je o njemu čuo toliko lepih stvari u roditeljskom domu, a slušao je i priče o tome da su rođaci njegove maćehe (treba da razumemo da se radi o jevrejskim rođacima) tada zauzimali ugledan društveni položaj i da su dobro zaradivali. Pogled na železničku stanicu odagnao je sve užasavajuće misli. Zapamtio je sve do poslednjeg detalja – na primer uklesani datum` godišnjice. A onda, baš tu u ljupkom Lavovu, napravio je veliku grešku. Otišao je da poseti lokalnog zapovednika SS-a i rekao mu: „Pa, to što se ovde radi je strašno. Mladiće pretvaraju u sadiste. Kako to može da se radi? Prosto. – metak u žene i decu? To je nemoguće. Naši ljudi će da polude, izgubiće pamet, naši sopstveni ljudi.” Problem je bio što su u Lavovu radili isto ono što se radilo i u Minsku, a njegov domaćin mu je sve to s oduševljenjem prikazao. I takô je video još jedan „užasan prizor”. „Bio je tu jedan rov, već potpuno ispunjen. I tu je, kao iz nekog izvora, iz zemlje izbijala krv. Nešto takvo nikada nisam video. Bilo mi je dosta mog zadatka, vratio sam se u Berlin i podneo izveštaj grupenfireru Mülleru.”

Ali, to nije bio kraj. Iako mu je Eichmann rekao da nije „dovoljno čvrst” za takve prizore, da nikad nije bio vojnik, da nikad nije bio na frontu, da nikad nije bio u borbi, da ne može da spava i da doživljava košmare, Müller ga je nekih devet meseci kasnije ponovo poslao u region Lublina, gde je vrlo revnosni Globocnik, u međuvremenu, završio s pripremama. Eichmann je sad rekao da je to bila najstrašnija stvar koju je ikad video u životu. Kad je došao nije mogao da prepozna ono mesto s nekoliko drvenih koliba. Umesto toga, pod vodstvom istog onog čoveka grubog glasa, došao je na železničku stanicu označenu kao „Treblinka”, koja je izgledala baš kao obična železnička stanica bilo gde u Nemačkoj – iste zgrade, oznake, satovi, uređaji. Bila je to savršena imitacija. „Držao sam se pozadi koliko god sam mogao, nisam prilazio da sve to vidim. Ipak, video sam kako kolona golih Jevreja ulazi u jednu veliku gasnu komoru. Tu su bili ubijeni, kako mi je rečeno, nečim što se zvalo cijanovodonična kiselina.”

Međutim, činjenica je da Eichmann nije video mnogo. Tačno je da je često posećivao Aušvic, najveći i najpoznatiji logor smrti,

ali Aušvic, koji se prostirao na osamnaest kvadratnih milja u Gornjoj Šleziji, nije bio samo logor za istrebljivanje. Aušvic je bio i velika fabrika. U njemu je moglo da bude i po sto hiljada zatočenika svih vrsta, uključujući i nejevreje i robovske radnike koji nisu bili ubijani gasom. Bilo je lako izbeći instalacije za ubijanje, a Hoss, s kojim je bio u vrlo prijateljskim odnosima, nije ga izlagao neprijatnim prizorima. On zapravo nikad nije prisustvovao masovnom streljanju, nikad nije posmatrao proces ubijanja gasom, ili ono što je u Aušvicu tome prethodilo, selekciju ljudi sposobnih za rad – u proseku oko dvadeset pet procenata svakog transporta. Ali, video je sasvim dovoljno da bi znao kako je mašinerija uništavanja delovala: da su postojala dva različita metoda ubijanja, streljanje i ubijanje gasom; da su streljale Ajnzac grupe, a da se gas koristio u logorima, bilo u komorama, bilo u kamionima; i da su u logorima preduzimane do tančina razrađene mere da se žrtve do samog kraja drže u zabludi.

Policijske trake s kojih navodim ove reči puštane su u sudnici tokom desete od ukupno sto dvadeset jedne sudske sednice, devetog dana skoro devetomesečnog procesa. Ništa što je optuženi rekao čudnovato bestelesnim glasom koji je dopirao iz magnetofona – dvostruko bestelesnim, zato što je telo čiji je to glas bio bilo prisutno ali je i samo izgledalo bestelesno iza debelog stakla kojim je bilo okruženo – nije porekao ni on, ni njegov branilac. Dr Servatius nije stavljao primedbe, samo je rekao da će „kasnije, kad odbrana dobije reč” i on sudu podneti neke dokaze koje je optuženi dao policiji. Nikad to nije učinio. Činilo se da odbrana može odmah da odustane, jer je krivični postupak protiv optuženog u ovom „istorijskom procesu” izgledao završen, optužba dokazana. Činjenice dokaznog postupka, šta je to što je Eichmann učinio – mada ne sve ono što je optužba želela da dokaže – nijednog trenutka nisu bile sporne. One su bile ustanovljene daleko pre početka suđenja i Eichmann ih je u više navrata priznao. Kao što je povremeno ukazivao, bilo ih je više nego što je potrebno da bude obešen. (Policijskom isledniku koji je pokušao da mu pripiše ovlašćenja koja nije imao, prigovorio je: „Zar nemate dovoljno dokaza protiv mene?”) Ali, pošto je bio zadužen za transport, a ne za ubijanje, ostalo je, bar u formalno-pravnom smislu, pitanje da li je znao šta je radio, kao i pitanje da li je bio u poziciji da prosudi težinu svojih dela – da li je bio zakonski odgovoran, mimo činjenice da je medicinski bio pri

zdravoj pameti. Sada je na oba pitanja dat potvrđan odgovor: video je mesta na koja su transporti odlazili, i bio je do krajnosti šokiran. Još jedno pitanje, najteže od svih, sudije su, posebno predsedavajući, postavile mnogo puta: Da li je ubijanje Jevreja bilo u suprotnosti s njegovom savešću? Ali to je bilo moralno pitanje, a odgovor nije morao da ima pravnu važnost.

Međutim, jednom kad su činjenice bile utvrđene, pojavila su se dva nova pitanja. Prvo, da li je mogao da bude oslobođen krivične odgovornosti, kako je predviđao član 10 zakona po kome mu je suđeno, zato što je svoja dela počinio „da bi se spasio od neposredne pretnje smrću”? I drugo, da li je mogao da se pozove na olakšavajuće okolnosti navedene u članu 11 istog zakona: da li je „učinio sve što je mogao da umanji težinu posledica prekršaja” ili „da spreči posledice teže od onih koje su nastupile”? Članovi 10 i 11 Zakona o kažnjavanju nacista i nacističkih saradnika, donetog 1950. godine, očigledno su napisani s jevrejskim „saradnicima” na umu. Specijalni odredi (*Sonderkommandos*) sastavljeni od Jevreja svugde su korišćeni u procesu ubijanja i počinili su krivična dela „da bi se spasili od neposredne pretnje smrću”, a Jevrejski saveti i jevrejski prvaci saradivali su zato što su mislili da će time moći da „spreče posledice teže od onih koje su nastupile”. U Eichmannovom slučaju njegovo sopstveno priznanje je pružilo odgovor na oba pitanja, i on je bio nedvosmisleno negativan. Tačno je da je jednom rekao da je njegov jedini izlaz bilo samoubistvo, ali to je bila laž, pošto znamo da je pripadnicima jedinica za likvidacije bilo iznenađujuće lako da napuste svoj posao bez ikakvih ozbiljnijih posledica. Ali, on na tome i nije insistirao pošto nije želeo da bude shvaćen doslovno. U nirnberškim dokumentima „nije mogao da se utvrdi nijedan slučaj da je neki pripadnik SS-a osuđen na smrtnu kaznu zbog odbijanja da učestvuje u egzekuciji” (Herbert Jäger, „Betrachtungen zum Eichmann-Prozess”, u *Kriminologie und Strafrechtsreform*, 1962). Na samom suđenju, svedok odbrane Von dem Bach-Zelewski je izjavio: „Takav zadatak je bilo moguće izbeći zahtevom za premeštaj. Svakako, u pojedinim slučajevima postojala je mogućnost neke disciplinske kazne. Međutim, mogućnost smrtne kazne uopšte nije postojala.” Eichmann je odlično znao da se ne nalazi u klasičnoj „teškoj poziciji” vojnika koji „može biti streljan po odluci vojnog suda ako ne izvrši naređenje, ili obešen po odluci civilnog suda ako ga

izvrši" – kako je to Dičey formulisao u svom poznatom *Law of Constitution* – u najmanju ruku zato što kao pripadnik SS-a nije mogao biti izveden pred vojni, već samo pred neki SS ili policijski tribunal. U svojoj poslednjoj izjavi na sudu Eichmann je priznao da je pod nekim izgovorom mogao da se izvuče, i da su neki drugi to i uradili. Ali, uvek je smatrao da je takav korak „neprihvatljiv“, pa je čak i sad mislio da to nije „lepo“, jer bi značilo samo premeštaj na neki drugi dobro plaćen posao. Posleratna ideja o otvorenoj neposlušnosti je bajka: „Pod datim okolnostima takvo ponašanje je bilo nemoguće. Niko se nije tako ponašao.“ To je bilo „nezamislivo“. Da je bio postavljen za komandanta nekog logora smrti, kao njegov dobar prijatelj Höss, morao bi da izvrši samoubistvo, pošto nije bio sposoban da ubija. (Uzgred, Höss je u mladosti počinio ubistvo. Ubio je izvesnog Waltera Kadowa koji je francuskim okupacionim vlastima izdao Lea Schlagetera – nacionalističkog teroristu u Rajnskoj oblasti, od kojeg su kasnije nacisti napravili nacionalnog heroja – zbog čega je na nemačkom sudu bio osuđen na pet godina zatvora. Naravno, u Aušvicu Höss nije morao da ubija.) Ali, šanse da mu bude ponuden takav posao bile su skoro nikakve, pošto su oni koji su izdavali naređenja „odlično znali ograničenja svakog čoveka“. Ne, njemu nije pretila „opasnost neposredne smrti“, a pošto je ponosno tvrdio da je uvek „vršio svoju dužnost“, izvršavao sva naređenja kako je to zahtevala njegova zakletva, on je, naravno, uvek davao sve od sebe da oteža „posledice zločina“ a ne da ih olakša. Jedina „olakšavajuća okolnost“ koju je naveo sastojala se u tome što je u obavljanju svog posla pokušao da „što je više moguće izbegne nanošenje nepotrebnih patnji“. Međutim, čak i da je to bilo tačno, i bez obzira na činjenicu i da jeste to u ovom slučaju ne bi moglo predstavljati olakšavajuću okolnost, ta tvrdnja nije mogla biti valjana pošto je „izbegavanje nepotrebnih patnji“ spadalo u standardne direktive koje je dobijao.

Stoga, kada su na sudu bile preslušane magnetofonske trake, smrtna kazna je bila unapred određen zaključak; čak i pravno, izuzimajući mogućnost ublažavanja kazne zbog dela počinjenih po naređenju pretpostavljenih – mogućnost koja je takode bila predviđena članom 11 izraelskog zakona – ali s obzirom na veličinu zločina to je bilo malo verovatno. (Važno je zapamtiti da se odbrana nije pozivala na naređenja pretpostavljenih već na

„dela države“, i na toj osnovi tražila oslobađajuću presudu. Tu strategiju je dr Servatius neuspešno isprobao već u Nirnbergu, gde je branio Fritza Sauckela, poverenika za raspoređivanje radne snage u Goringovom uredu za četvorogodišnji plan. Sauckel je bio odgovoran za istrebljenje desetina hiljada jevrejskih radnika u Poljskoj i zbog toga je bio obešen 1946. „Dela države“, koja nemačko pravo izričito naziva *gerichtsfreie* ili *justizlose Hoheitsakte*, počivaju na „vršenju suverene moći“ /E. C. S. Wade u *British Year Book for International Law*, 1934/ i stoga se u potpunosti nalaze van pravnog područja, dok se naređenja i zapovesti, bar teoretski, nalaze pod sudskom kontrolom. Ako su Eichmannova dela bila dela države, onda niko od njemu nadređenih, ponajmanje Hitler, šef države, nije mogao biti izveden na sud. Teorija o „delima države“ bila je u potpunom skladu s opštom filozofijom dr Servatiusa, tako da možda nije bilo nikakvo iznenađenje, što ju je ponovo upotrebio. Iznenadujuće je zapravo što se argumentom naređenja pretpostavljenih kao olakšavajućom okolnošću nije poslužio posle čitanja presude, a pre izricanja kazne.) U tom trenutku možda je nekom moglo da bude drago što se ovde ne radi o običnom procesu gde izjave koje nemaju veze s krivičnim postupkom moraju biti odbačene kao irelevantne i nebitne. Jer, očigledno je da stvari nisu bile onoliko jednostavne koliko su to zamislili pisci zakona. Ukoliko je i bilo od malog pravnog značaja, politički je bilo važno saznati koliko je vremena potrebno jednoj prosečnoj osobi da prevaziđe urođenu odbojnost prema zločinu i šta se s njom događa kad dosegne tu tačku. Suđenje Adolfu Eichmannu je na to pitanje dalo sasvim jasan i određen odgovor.

Septembra 1941, neposredno posle prve zvanične posete logorima smrti na stoku, Eichmann je organizovao prve masovne deportacije iz Nemačke i iz Protektorata, u skladu s Hitlerovom „željom“, saopštenom Himmleru, da Reich postane *judenrein* što je brže moguće. U tom prvom transportu je bilo dvadeset hiljada Jevreja iz Rajnske oblasti i pet hiljada Cigana. S njima se desilo nešto čudno. Eichmann, koji nikad nije doneo nijednu samostalnu odluku, koji se uvek trudio da bude „pokriven“ tuđim naređenjima, koji – kao što su slobodno posvedočili skoro svi svedoci koji su s njim saradivali – nije iznosio čak ni predloge, koji je uvek tražio „direktive“, sada je, „prvi i poslednji put“ preuzeo inicijativu suprotnu naređenjima: umesto da te ljude

pošalje u Rusiju, u Rigu ili Minsk, gde bi ih Ajnzac grupe odmah pobile, on je taj transport uputio u Lod. Znao je da taj geto još uvek nije predviđen za istrebljenje, a razlog je bio prost – izvesni Uebelhor, komandant tog geta, našao je način da iz „svojih“ Jevreja izvuče znatan profit. (U stvari, u Lodu je bio organizovan prvi geto, a poslednji je bio likvidiran. Njegovi zatočenici koji nisu podlegli bolestima ili gladi preživeli su sve do leta 1944.) Ta odluka će Eichmanna dovesti u prilične nevolje. Geto je bio prenaseljen, a g. Uebelhör niti je bio raspoložen da primi pridošlice, niti je znao gde da ih smesti. Bio je toliko ljut da se požalio Himmleru da je Eichmann prevario i njega i njegove ljude „vašarskim trikovima koje je naučio od Cigana“. Himmler, ali i Heidrich, zaštitili su Eichmanna, tako da je taj incident uskoro bio oprošten i zaboravljen.

Prvi ga je zaboravio sam Eichmann. Nijednom ga nije spomenuo, ni u policijskoj istrazi ni u svojim memoarima. Kada je izašao da svedoči na suđenju, i kada mu je njegov advokat pokazao dokumente, insistirao je na tome da je imao „izbor“: „Ovde sam prvi i poslednji put imao mogućnost izbora. ...Jedna mogućnost je bio Lod. ...Ako u Lodu bude problema, ti ljudi će biti transportovani na istok. Pošto sam video šta se priprema, odlučio sam da učinim sve što je u mojoj moći da te ljude pošaljem u Lod.“ Na osnovu ovog događaja odbrana je pokušala da izvuče zaključak da je Eichmann spasavao Jevreje kad god je mogao – što je bila očigledna neistina. Tužilac, koji ga je nešto kasnije ispitivao o istom događaju, želeo je da utvrdi da je Eichmann sam donosio odluke o konačnoj destinaciji svakog transporta i time određivao da li će neki transport biti istrebljen ili ne – što je takode bila neistina. Najzad, ni Eichmannovo objašnjenje da nije prekršio naređenje, već da je samo iskoristio mogućnost „izbora“, nije bilo istinito jer, kao što je odlično znao, u Lodu je bilo problema, tako da je njegovo naređenje glasilo: konačno odredište, Minsk ili Riga. Iako je Eichmann to potpuno zaboravio, to je očigledno bio jedini slučaj kada je doista pokušao da spasi Jevreje. Međutim, tri nedelje kasnije Heidrich je u Pragu sazvao sastanak na kom je Eichmann izjavio da „logori koji su korišćeni za zatočenje (ruskih) komunista (kategorije koju su Ajnzac grupe likvidirale na licu mesta) mogu da uključe i Jevreje“, i da je on o tome „postigao dogovor“ s lokalnim zapovednicima. Raspravljalo se i o problemima u Lodu,

tako da je konačno odlučeno da se pedeset hiljada Jevreja iz Rajha (što je uključivalo Austriju, Češku i Moravsku) pošalje u centre operacija Ajnzac grupa u Rigi i Minsku. Prema tome, možda smo u poziciji da odgovorimo na pitanje sudije Landaua – pitanje koje je opsedalo skoro sve one koji su pratili proces – o tome da li je optuženi imao savest: da, imao je, i ona je na očekivani način delovala neke četiri nedelje, a onda se okrenula u potpuno suprotnom smeru.

Čak i tokom tih nedelja kada je njegova savest delovala normalno, to se odvijalo unutar prilično čudnih granica. Moramo se setiti da je nedeljama i mesecima pre nego što je bio obavešten o Hitlerovom naređenju Eichmann znao za likvidatorske aktivnosti Ajnzac grupa na istoku. Znao je da se neposredno iza prve linije fronta masovno streljaju svi ruski funkcioneri ("komunisti"), svi pripadnici poljskih profesionalnih klasa i svi lokalni Jevreji. Pored toga, tokom jula te godine, nekoliko nedelja pre Heidrichovog poziva, Eichmann je od jednog pripadnika SS-a stacioniranog u oblasti Varta dobio memorandum u kom se kaže da „za Jevreje tokom naredne zime neće biti hrane“, pa se njemu predlaže da razmotri „da li bi najhumanije rešenje bilo Jevreje nesposobne za rad poubijati na neki brži način. To bi svakako bilo prikladnije nego pustiti ih da umru od gladi“. U propratnom pismu, naslovljenom „Dragi druže Eichmann“, pošiljalac priznaje da „te stvari ponekad zvuče fantastično, ali da su sasvim izvodljive“. To priznanje pokazuje da Hitlerovo mnogo „fantastičnije“ naređenje pošiljaocu nije bilo poznato, ali takođe pokazuje u kojoj meri se ono naslućivalo. Eichmann nikad nije pomenuo to pismo i verovatno njime nije bio ni najmanje šokiran. Jer, predlog se odnosio samo na *lokalne* Jevreje, a ne na Jevreje iz Rajha ili bilo koje zapadne zemlje. Njegova savest se nije pobunila zbog predloga o ubijanju, već zbog predloga o ubijanju nemačkih Jevreja. ("Ne poričem da sam znao da Ajnzac grupe imaju naređenje da ubijaju, ali nisam znao da su istom tretmanu podvrgnuti i Jevreji iz Rajha evakuisani na istok. To nisam znao.") Isti je slučaj i sa savešću izvesnog Wilhelma Kubea, starog člana Nacističke partije i generalnog komesara u okupiranoj Rusiji. On je bio zaprepašćen kad su se u Minsku radi „specijalnog tretmana“ pojavili nemački Jevreji nosioci Gvozdenog krsta. Pošto je Kube bio artikulisaniji od Eichmanna, njegove reči nam možda mogu pomoći da razumemo šta je

Eichmann mislio u vreme kad ga je mučila savest: „Ja sam sasvim sigurno čvrst i spreman sam da pomognem u rešavanju jevrejskog problema“, napisao je Kube svom pretpostavljenom decembra 1941, „ali ljudi koji dolaze iz našeg kulturnog miljea svakako su nešto različito od urođeničkih poživotinjenih hordi.“ Ta vrsta savesti koja se, ako se uopšte bunila, bunila zbog ubijanja ljudi „iz našeg kulturnog miljea“ nadživela je Hitlerov režim. Nemci se i danas tvrdoglavo drže „dezinformacije“ prema kojoj su masovno ubijani „samo“ *Ostjuden*, istočnoevropski Jevreji.

Taj način mišljenja koji pravi razliku između ubijanja „primitivnih“ i „kulturnih“ naroda nije monopol Nemaca. Harry Mulisch piše kako mu je, tokom svedočenja profesora Salo W. Barona o kulturnim i duhovnim dostignućima jevrejskog naroda, iznenada palo na pamet sledeće pitanje: „Da li bi smrt Jevreja predstavljala manje zlo da su bili narod bez kulture, kao što su to Cigani, koji su takođe bili istrebljivani? Da li se Eichmannu sudi zato što je uništavao ljudska bića, ili zato što je zatirao kulturu? Da li je ubica ljudskih bića više kriv kad se istovremeno uništava i kultura.“ I kad je to pitanje postavio glavnom tužiocu, ispostavilo se da „On (Hausner) misli da jeste, a ja mislim da nije“. Da to ne smemo da zaboravimo, da ne smemo to mučno pitanje da zakopamo zajedno s prošlošću pokazalo se nedavno u filmu *Dr Strangelove*, u kom taj čudovišni ljubitelj bombe – prikazan, istina, kao nacista – predlaže da pred nastupajuću katastrofu odaбере stotinak hiljada ljudi koji će preživeti u podzemnim skloništima. A ko će biti ti srećnici? Oni s najvišim kvocijentom inteligencije.

Nacistički režim nije ignorisao pitanje savesti koje je zadalo toliko muka u Jerusalimu. Naprotiv. U svetlu činjenice da su učesnici antihitlerovske zavere iz jula 1944. u svojoj prepisci, ili izjavama koje su pripremili u slučaju da njihov atentat na Hitlera bude uspešan, vrlo retko pominjali masovne egzekucije na istoku, u iskušenju smo da zaključimo da su nacisti uveliko precenjivali praktični značaj tog problema. Ovde možemo da zanemarimo rani period antihitlerovske opozicije u Nemačkoj, kad je još uvek bila antifašistička i u celini pokret leve, koja principijelno nije davala nikakav značaj moralnim pitanjima a još manje proganjanju Jevreja – pukom „ometanju“ klasne borbe koja je po shvatanju leve determinisala čitavu političku scenu. Pored toga, ta opozicija je u periodu o kom govorimo skoro potpuno

nestala – bila je uništena u užasnom teroru SA trupa u koncentracijskim logorima i podrumima Gestapoa, uzdrmana potpunom zaposlenošću koju je omogućio program ponovnog naoružavanja, demoralisana taktikom Komunističke partije o pristupanju redovima Hitlerove stranke da bi u njoj odigrala ulogu „trojanskog konja“. Sve što je preteklo od te opozicije na početku rata – nešto sindikalnih vođa i intelektualaca „bezdomne levice“ koji nisu znali, niti su mogli da znaju, stoji li iko iza njih – steklo je značaj isključivo u zaveri koja je konačno dovela do atentata 20. jula 1944. (Naravno, neprihvatljivo je meriti snagu nemačkog pokreta otpora brojem onih koji su prošli kroz koncentracijske logore. Pre izbijanja rata logoraši su pripadali raznim kategorijama, od kojih mnoge nisu imale nikakve veze s otporom. Bilo je potpuno „nevinih“, kao što su Jevreji, „asocijalnih“, kao što su poznati kriminalci i homoseksualci, nacista osuđenih po ovom ili onom osnovu, itd. Tokom samog rata logori su popunjavani borcima pokreta otpora iz čitave okupirane Evrope.)

Većinu julskih zaverenika zapravo su činili bivši nacisti ili visoki funkcioneri Trećeg rajha. Njihovo opoziciono delovanje nije podstaklo jevrejsko pitanje, već činjenica da je Hitler pripremao rat, a beskrajni sukobi i krize savesti pod kojima su delovali skoro isključivo su zavisili od problema veleizdaje i gaženja zakletve vernosti koju su dali Hitleru. Pored toga, naši su se u doista nerešivoj dilemi: u danima Hitlerovih uspeha osećali su da ne mogu ništa da učine zato što narod to ne bi razumeo, a tokom godina nemačkih poraza ničega se više nisu plašili do još jedne legende o „zabijanju noža u leđa“. Do samog kraja njihova najveća briga je bila kako sprečiti kaos i opasnost građanskog rata. Rešenje su videli u tome da Saveznici moraju biti „razumni“ i odobriti „moratorijum“ dok se ne uspostavi red – a s tim, naravno, i sposobnost nemačke vojske da ponudi otpor. Raspolagali su sasvim preciznim saznanjem o svemu što se dešava na istoku, ali skoro da nema sumnje da se nijedan nije usuđivao ni da pomisli da bi pod tim okolnostima najbolja stvar koja bi se mogla dogoditi Nemačkoj bila otvorena pobuna i građanski rat. Aktivni otpor u Nemačkoj uglavnom je nastao na desnici, ali, s obzirom na ranije ponašanje nemačkih socijaldemokrata, teško je poverovati da bi situacija bila bitno drukčija da je među zaverenicima levica igrala značajniju ulogu. Pitanje je u svakom slučaju akademsko, jer tokom ratnih godina

u Nemačkoj nije postojao „organizovan socijalistički pokret otpora“, kao što je ispravno primetio nemački istoričar Gerhard Ritter.

Situacija je zapravo bila koliko jednostavna toliko beznadežna: ogromna većina Nemaca je verovala u Hitlera – čak i posle napada na Rusiju i rata na dva fronta čega su se svi bojali, čak i posle ulaska Sjedinjenih Država u rat, pa čak i posle Staljingrada, prebegavanja Italije i iskrcavanja u Francuskoj. Nasuprot toj solidnoj većini stajao je neodređen broj izolovanih pojedinaca potpuno svesnih nacionalne i moralne katastrofe. Oni su se u pojedinim slučajevima poznavali i gajili međusobno poverenje, među njima je postojalo prijateljstvo i razmena mišljenja, ali ne i plan ili namera da se pobune. Najzad, postojala je grupa onih koji će kasnije postati poznati kao zaverenici, ali oni nikad nisu uspeali da se slože o bilo čemu, pa čak ni o samoj zaveri. Njihov vođa je bio Carl Friedrich Goerdeler, bivši gradonačelnik Lajpciga, koji je tri godine služio pod nacistima ali je prilično rano podneo ostavku, 1936. godine. On se zalagao za uspostavljanje ustavne monarhije, a Wilhelm Leuschner, predstavnik levice, socijalista i nekadašnji sindikalni vođa, uveravao ga je u „masovnu podršku“. U grupi iz Krajsaua, koja je bila pod uticajem Helmutha von Moltkea, povremeno su se mogle čuti primedbe da je „danas pogažena vladavina zakona“, ali glavna briga tog kruga bilo je pomirenje dveju hrišćanskih crkava i njihova „sveta misija u sekularnoj državi“, kombinovana s izričitim zalaganjem za federalizam. (O političkom bankrotstvu pokreta otpora u celini, od 1933. nadalje, postoji bogato dokumentovana, objektivna studija, doktorska disertacija Georgea K. Romosera, koja će uskoro biti objavljena /Knjigu je, pod naslovom *The Crisis of Political Direction in the German Resistance to Nazism – Its Nature, Origins, and Effects*, izdao Chicago University Press, 1958 – Prim. prev./.)

Kako je rat odmicao a poraz postajao sve izvesniji, političke razlike su morale postati nevažnije a politička akcija sve nužnija, ali čini se da je Gerhard Ritter i ovde u pravu: „Bez odlučnosti (grofa Klause von) Stauffenberga pokret otpora bi se zaglibio u manje-više beznadežnoj pasivnosti.“ Te ljude je ujedinjavalo to što su u Hitleru videli „varalicu“, „diletanta“ koji je „žrtvovao čitave armije uprkos savetima svojih stručnjaka“, „ludaka“ i „demonu“, „inkarnaciju sveukupnog zla“, a to je u nemačkom kontekstu istovremeno značilo i više i manje nego kad su ga

nazivali „kriminalcem i budalom“, što su ponekad činili. Međutim, gajiti takvo mišljenje o Hitleru i to u ovako kasnoj fazi „uopšte nije isključivalo pripadanje SS-u ili Partiji, ili rad u državnoj službi“ (Fritz Hesse). Stoga je taj krug zaverenika mogao da uključi i priličan broj ljudi koji su i sami bili ogrezli u zločinima režima – na primer grofa Helldorfa, tada policijskog komesara Berlina, koji je, u slučaju uspeha državnog udara, trebalo da postane šef nemačke policije (prema jednoj od Goerdelerovih lista perspektivnih ministara), ili Arthura Nebea iz RSHA-e, bivšeg zapovednika jedne mobilne jedinice za egzekucije na istoku! Tokom leta 1943, kada je program istrebljivanja pod Himmlerovim rukovodstvom dostigao vrhunac, Goerdeler je Himmlera i Goebbelsa smatrao potencijalnim saveznicima „pošto su ta dvojica shvatili da su s Hitlerom propali“. (Himmler je zaista postao „potencijalni saveznik“ – mada ne i Goebbels – i bio je do tančina upoznat s njihovim planovima. Protiv zaverenika se okrenuo tek posle njihovog neuspeha.) Reči koje citiram su iz nacarta Goerdelerovog pisma feldmaršalu Von Klugeu, ali ta čudna savezništva ne mogu biti objašnjena „taktičkim razlozima“ nužnim u odnosu na vojne zapovednike, zato što su, naprotiv, upravo Kluge i Rommel izdali „specijalno naređenje da ta dva čudovišta (Himmler i Göring) treba da budu likvidirana“ (Ritter) – čak i ne uzimajući u obzir činjenicu da Goerdelerov biograf Ritter tvrdi da navedeno pismo „predstavlja najstrasniji izraz njegove mržnje prema Hitlerovom režimu“.

Bez sumnje, ljudi koji su se suprotstavili Hitleru, ma koliko to bilo kasno, platili su svojim životima i to na najstrašniji način. Mnogi od njih su pokazali zadivljujuću hrabrost, ali ona nije bila nadahnuta moralnim ogorčenjem ili patnjama za koje su znali da su ih pretrpeli drugi. Njih je skoro isključivo motivisala ubeđenost u nadolazeći poraz i propast Nemačke. Time se ne poriče da su neki od njih, kao što je bio grof York von Wartenburg, možda bili inicijalno podstaknuti na opoziciono delovanje „odvratnim antijevrejskim huškanjem novembra 1938“ (Ritter). Ali, bio je to mesec u kom su sinagoge nestale u plamenu, i činilo se da je čitavu populaciju zahvatio svojevrsan strah: zapaljene su kuće božje, a vernici, kao i oni sujeverni, uplašili su se osвете Boga. Treba reći da se viši oficirski kadar uznemirio kada je maja 1941. izdato Hitlerovo tzv. komesarsko naređenje i kada su saznali da u predstojećem napadu na Rusiju

KONAČNO REŠENJE: UBIJANJE

svi sovjetski funkcioneri i, prirodno, svi Jevreji treba jednostavno da budu pobijeni. U tim krugovima je svakako vladala zabrinutost zbog činjenice da se, kako je rekao Goerdeler, „na okupiranim teritorijama protiv Jevreja primenjuju metode likvidiranja ljudskih bića i verski progoni... koji će zauvek ostati teško opterećenje u našoj istoriji“. Ali, izgleda da nikad nisu pomislili da to označava nešto više, i nešto strašnije, od toga „da će to našu poziciju (u mirovnim pregovorima sa Saveznicima) izuzetno otežati“, da to „predstavlja mrlju na dobrom imenu Nemačke“ i da to potkopava moral vojske. „Zaboga, šta su učinili od ponosne armije iz vremena Ratova za oslobođenje (protiv Napoleona 1814) i Wilhelma I (u francusko-pruskom ratu 1870)“, uzviknuo je Goerdeler kada je čuo izveštaj jednog SS-ovca koji je „nonšalantno pričao kako 'nije baš prijatno mitraljeskom vatrom zasipati rovove ispunjene hiljadama Jevreja, a onda zemljom zatrpavati tela koja se još miču'“. Niti su pomislili da bi ta zverstva mogla na neki način biti povezana sa savezničkim zahtevom za bezuslovnu kapitulaciju, koji su kritikovali i kao „nacionalistički“ i kao „nerazuman“, kao nešto što je nadahnuto slepom mržnjom. Kada je 1943. konačni poraz Nemačke postao skoro siguran, pa čak i kasnije, i dalje su verovali da imaju pravo da sa svojim neprijateljima pregovaraju „o časnom miru“ kao „ravnopravni“, iako su odlično znali kakav je nepravedan i potpuno neizazvan rat Hitler započeo. Još više zaprepašćuju njihovi kriterijumi „časnog mira“. Goerdeler ih je neprekidno nabrajao u brojnim memorandumima: „ponovno uspostavljanje nacionalnih granica iz 1914 (što je značilo pripajanje Alzasa i Lorene), uz dodatak Austrije i Sudetske oblasti“; pored toga, „vodeća pozicija Nemačke na kontinentu“, a možda i pripajanje Južnog Tirola!

Iz unapred pripremljenih izjava znamo i kako su svoju akciju nameravali da predstave narodu. Postoji, na primer, nacrt proklamacije vojsci, koji je napisao general Ludwig Beck, koji je trebalo da postane šef države, u kom se opširno govori o „tvrdoglavosti“, „nekompetentnosti i nedostatku umerenosti“ Hitlerovog režima, njegovoj „arogantnosti i taštini“. Ali, ključna tačka, „najbeskrupulozniji postupak“ režima bilo je to što su nacisti hteli da „zapovednike oružanih snaga proglase odgovornim“ za nesreće predstojećeg poraza. Tome je Beck dodao da su počinjeni zločini „koji predstavljaju mrlju na časti nemačke nacije i da oni prljaju ugled koji je ona stekla u očima sveta“. A

šta je trebalo da bude sledeći korak posle likvidiranja Hitlera? Nemačka armija će nastaviti da se bori „sve dok se ne osigura časno okončanje rata” – što je značilo anektiranje Alzasa i Lorene, Austrije i Sudeta. Doista je nemoguće ne složiti se s gorkom osudom tih ljudi koju je izneo nemački romanopisac Friedrich P. Reck-Malleczewen. On je bio ubijen u koncentracionom logoru uoči samog nemačkog kolapsa i nije bio učesnik antihitlerovske zavere. U svom skoro potpuno nepoznatom „Dnevniku očajnika” (*Tagebuch eines Verzweifelten*, 1947), Reck-Malleczewen je, saznajući da je atentat propao, zbog čega je naravno žalio, napisao: „Malo je kasno, gospodo. Vi ste stvorili tog arhirazornitelja Nemačke i trčali ste za njim dok se činilo da sve ide dobro; vi ste... bez oklevanja položili sve tražene zakletve i sebe sveli na bedne lakeje tog zločinca koji je kriv za ubistvo stotina hiljada ljudi, na kojeg se svaljuju jadikovke i kletve celog sveta; sada ste ga izdali. ...Sada, kad propast više ne može da se prikrije, oni izdaju kuću koja je propala s namerom da sebi obezbede politički alibi – isti ljudi koji su izdali sve što im se isprečilo na putu sticanja moći.”

Nema dokaza, a nije ni verovatno, da je Eichmann ikad došao u lični kontakt s članovima Julske zavere, a znamo da ih je u Argentini i dalje smatrao izdajnicima i nitkovima. Ali, da mu se ikad pružila prilika da se upozna s Goerdelerovim „originalnim” idejama o jevrejskom pitanju, moguće je da bi našao neke dodirne tačke. Mora se reći da je Goerdeler predlagao „plaćanje odštete nemačkim Jevrejima za njihove gubitke i maltretiranje” – i to 1942, u vreme kad se više nije radilo samo o *nemačkim* Jevrejima, i kad oni nisu bili samo maltretirani i pljačkani, nego i ubijani *gasom*. Ali, pored tih tehničkih poteza, on je imao na umu i nešto mnogo konstruktivnije, naime „trajno rešenje” koje će „spasiti (sve evropske Jevreje) neprijatne pozicije manje-više nepoželjnog 'gostujućeg naroda' u Evropi”. (U Eichmannovom žargonu to se zvalo obezbeđivanje „čvrstog tla pod njihovim nogama”.) Za tu svrhu Goerdeler je tražio „nezavisnu državu u nekoj kolonijalnoj zemlji” – u Kanadi ili Južnoj Americi – nešto slično Madagaskaru za koji je sigurno čuo. Ali, bio je spreman na neke ustupke: ne bi svi Jevreji bili proterani. Sasvim u skladu s ranim fazama nacističkog režima i privilegovanim kategorijama koje su tada postojale, bio je spreman „da ne uskrati nemačko državljanstvo onim Jevrejima koji bi mogli da dokažu da su se

posebno vojnički žrtvovali za Nemačku, ili da pripadaju porodicama s dugom tradicijom". Pa, šta god da je Goerdelerovo „trajno rešenje jevrejskog pitanja" moglo da znači, ono baš nije bilo „originalno" – kako ga čak i 1954, pun divljenja za svog junaka, naziva profesor Ritter – a Goerdeler bi i za taj deo svog programa mogao da nađe puno „potencijalnih saveznika" u redovima Nacističke partije, pa čak i SS-a.

U već navođenom pismu feldmaršalu Von Klugeu, Goerdeler u jednom trenutku apeluje na Klugeov „glas savesti". Ali, mislio je samo na to da čak i jedan general mora razumeti da „nastavljanje rata bez mogućnosti pobeđe očigledno predstavlja zločin". Na osnovu mnogobrojnih dokaza može se zaključiti samo da je savest kao takva u Nemačkoj očigledno nestala, i to do te mere da su je ljudi skoro zaboravili i prestali da shvataju da spoljni svet ne deli taj zaprepašćujući „novi zbir nemačkih vrednosti". To, ipak, nije cela istina. Jer, u Nemačkoj je bilo pojedinaca koji su se od samog nastanka režima bez imalo kolebanja suprotstavili Hitleru. Niko ne zna koliko ih je bilo – možda sto hiljada, možda mnogo više, a možda mnogo manje – jer njihov glas se nikad nije čuo. Mogli su se naći svugde, u svim slojevima društva, među prostim ljudima i među obrazovanim, u svim strankama, možda čak i u redovima NSDAP-a. U javnosti su bili poznati samo malobrojni, kao što su bili već pomenuti Reck-Malleczewen ili filosof Karl Jaspers. Neki su bili iskreno i duboko pobožni. Takav je bio jedan zanatlija kojeg sam poznavala, koji je radije pristao da mu nezavisna egzistencija bude uništena i da postane običan fabrički radnik nego da obavi „sitnu formalnost" pristupanja Nacističkoj partiji. Neki su zakletvu i dalje ozbiljno shvatali, i radije su napuštali akademsku karijeru da ne bi morali da se zaklinju Hitleru. Nešto brojniju grupu činili su radnici, naročito u Berlinu, i intelektualci socijalisti koji su pokušali da pomognu Jevrejima koje su poznavali. Najzad, bila su tu i dva seljačka momka, o kojima piše Günther Weisenborn u *Der lautlose Aufstand* (1953). Oni su pred kraj rata bili regrutovani u SS, ali su odbili da pristupe. Osuđeni su na smrt, i na dan pogubljenja napisali su poslednja pisma porodicama: „Nas dvojica ćemo radije da umremo nego da svoju savest opteretimo takvim strahotama. Znamo šta SS mora da radi." Položaj tih ljudi koji, praktično gledajući, nisu učinili ništa, bitno je različit od položaja zaverenika. Njihova sposobnost da razluče ispravno od pogrešnog ostala je netaknuta i nika-

da nisu patili od „krize savesti“. Takvih je možda bilo i među članovima pokreta otpora, ali jedva da ih je među zaverenicima bilo više nego u narodu uopšte. Oni nisu bili ni heroji ni sveci, i ostali su potpuno nemi. Taj potpuno izolovani i nemušti segment javno se pokazao u samo jednom, očajničkom gestu, kad je dvoje studenata Minhenskog univerziteta, brat i sestra Scholls, pod uticajem svog profesora Kurta Hubera, delilo letke u kojima je Hitler najzad nazvan pravim imenom – „masovni ubica“.

Ako, međutim, ispitamo dokumente i pripremljene izjave tzv. druge Nemačke, koja je trebalo da nasledi Hitlera da je zavera od 20. jula bila uspešna, ostaje nam samo da se začudimo nad dubinom jaza koji je postojao čak i između njih i ostatka sveta. Kako inače objasniti iluzije jednog Goerdelera, ili činjenicu da je od svih ljudi Himmler, ali i Ribbentrop, mogao da poslednjih meseci rata sebe počne da zamišlja u veličanstvenoj novoj ulozi pregovarača sa Saveznicima. Ako je Ribbentrop bio prosto glup, Himmler, ma šta drugo da je bio, nije bio budala.

U rešavanju problema savesti Himmler je bio najtalentovaniji član nacističke hijerarhije. On je smišljao slogane, kao što je bila poznata lozinka SS-a, uzeta iz jednog Hitlerovog obraćanja SS-ovcima 1931, „Moja čast je moja vernost“ – devize koje je Eichmann nazivao „krilatim rečima“ a sudije „šupljim frazama“ – i puštao ih u opticaj, kako se Eichmann sećao, „negde krajem godine“, verovatno uz božićni dodatak. Eichmann se sećao samo jedne koju je stalno ponavljao: „Ovo su bitke koje buduće generacije neće morati da biju“, misleći na „bitke“ sa ženama, decom, starcima i drugim „beskorisnim ustima“. Slične fraze, uzete iz Himmlerovih govora zapovednicima Ajnzac grupa i višim šefovima SS-a i policije, bile su: „To što smo izdržali i što smo, bez obzira na izuzetke prouzrokovane ljudskom slabošću, ostali pristojni, to je ono što nas je očvrstnulo. Ovo je slavna stranica naše istorije koja nikad nije i nikad neće biti napisana.“ Ili: „Naređenje o rešavanju jevrejskog pitanja, to je najstrašnije naređenje koje je jedna organizacija ikad mogla dobiti.“ Ili: Mi znamo da je ono što od vas očekujemo „nadjudsko“, da budete „nadjudski nehumani“. Sve što o tome može da se kaže jeste da njihova očekivanja nisu bila izneverena. Međutim, vredno zapaziti da Himmler skoro nikad nije nudio ideološka opravdanja, a ako i jeste, brzo su bila zaboravljena. U pamćenje tih ljudi koji su postali ubice urezala se samo ideja da su deo nečeg istorijskog,

grandioznog, jedinstvenog ("veliki zadatak koji se postavlja jednom u dve hiljade godina"), i što, stoga, nije lako nositi. To je bilo važno jer se nije radilo o sadistima ili prirodnim ubicama. Naprotiv, sistematski se radilo na tome da se izbace svi oni koji su pokazivali fizičko zadovoljstvo u onom što su činili. Pripadnici Ajnzac grupa regrutovani su iz oružanog SS-a, vojne jedinice koja jedva da je počinila više zločina od bilo koje obične jedinice nemačke vojske, a njihove zapovednike je birao Heidrich iz esesovske elite s akademskim diplomama. Stoga problem nije bio toliko njihova savest, koliko sažaljenje koje se javlja u svakom normalnom čoveku u prisustvu fizičke patnje. Trik koji je primenio Himmler – koji je očigledno i sam bio vrlo podložan takvim instinktivnim reakcijama – bio je vrlo prost, i verovatno vrlo efikasan. Sastojao se, da tako kažemo, u izokretanju tih nagona, u njihovom usmeravanju k sebi. Stoga, umesto da kažu „Kakve sam užasne stvari radio drugim ljudima!“, ubice su mogle da kažu „Kakve sam užasne stvari morao da gledam vršeći svoju dužnost, koliko me je taj zadatak opteretio!“

Eichmannovo manjkavo sećanje u pogledu Himmlerovih ingenioznih lozinki možda je znak da su postojali i drugi, efikasniji mehanizmi za rešavanje problema savesti. Najvažniji, kao što je Hitler tačno predvideo, bila je prosta činjenica da je rat. Eichmann je neprekidno insistirao na „drukčijem ličnom odnosu“ prema smrti „kad su mrtvaci svugde mogli da se vide“, i kada je svako nezainteresovano gledao na sopstvenu smrt: „Nije nas bilo briga hoćemo li umreti danas ili sutra, a dešavalo se da proklinjemo jutro koje nas je zateklo žive“. U toj atmosferi ubijanja posebnog efekta imalo je to što konačno rešenje u poslednjima fazama rata nije bilo streljanje, dakle nasilje, već smrt u gasnim komorama koje su od početka do kraja bile usko povezane s „programom eutanazije“, koji je, po Hitlerovom naređenju iz prvih nedelja rata, počeo da se sprovodi nad duševnim bolesnicima u Nemačkoj, i koji je trajao sve do napada na Rusiju. Program istrebljenja koji je započeo u jesen 1941. odvijao se, zapravo, na dva potpuno odvojena koloseka. Jedan je vodio ka gasnim komorama, a drugi ka Ajnzac grupama čije su operacije u armijskoj pozadini, posebno u Rusiji, pravdane navodnim partizanskim dejstvima, i čije žrtve ni u kom slučaju nisu bili samo Jevreji. Pored partizana, žrtve su bili ruski funkcioneri, Čigani, antidruštveni elementi, duševni bolesnici i Jevreji. Jevreji su uključeni kao

„potencijalni neprijatelji” i, nažalost, trebalo je da prođe nekoliko meseci da ruski Jevreji to shvate, a tada je za bekstvo bilo prekasno. (Starija generacija se sećala Prvog svetskog rata kada je nemačka vojska bila dočekanica kao oslobodilac. Ni mladi ni stari nisu ništa znali o tome „kako se Jevreji tretiraju u Nemačkoj, pa čak ni u Varšavi” Bili su „izuzetno loše obavješteni”, kako je iz Belorusije izvestila nemačka obavestajna služba /Hilberg/. Još je čudnije što su u te krajeve povremeno dolazili i nemački Jevreji u iluziji da su tu poslati kao „pioniri” Trećeg rajha.) Tim pokretnim jedincima za likvidacije, kojih je bilo samo četiri, a svaka je bila veličine bataljona sa ukupno ne više od tri hiljade ljudi, bila je potrebna neposredna pomoć vojske, koju su i dobile. Njihovi odnosi su, zapravo, najčešće bili „odlični”, a u nekim slučajevima „srdačni” (*herzlich*). Generali su pokazali „iznenađujuće dobar stav prema Jevrejima”. Ne samo što su svoje Jevreje predavali Ajnzac grupama, već su često pozajmljivali i svoje ljude, obične vojnike, da pomognu u pokoljima. Ukupan broj njihovih jevrejskih žrtava Hilberg procenjuje na milion i po, ali to nije bio rezultat Hitlerovog naređenja o fizičkom istrebljenju celokupnog jevrejskog naroda. To je bio rezultat jednog ranijeg naređenja Himmleru, koje je Hitler izdao marta 1941, da pripremi SS i policiju za „izvođenje specijalnih zadataka u Rusiji”.

Firerovo naređenje za istrebljenje svih, a ne samo ruskih i poljskih Jevreja, iako izdato kasnije, zapravo je mnogo starijeg datuma. Ono nije nastalo ni u RSHA-i, ni u nekoj od drugih Heydrichovih ili Himmlerovih službi, već u Hitlerovoj Kancelariji, u njegovom ličnom uredu. To naređenje nije imalo nikakve veze s ratom i za njega kao izgovor nikad nisu korišćene vojne potrebe. Jedna je od velikih zasluga Geralda Reitlingera što je u *Konačnom rešenju*, na osnovu dokumenata koji ne ostavljaju mesta bilo kakvoj sumnji, dokazao da je program istrebljenja gasom u fabrikama smrti na istoku potekao iz Hitlerovog programa eutanazije. Za žaljenje je što suđenje Eichmannu, toliko zaokupljeno „istorijskom istinom”, nije poklonilo nikakvu pažnju toj činjeničnoj vezi. Ona bi bar donekle razjasnila često razmatrano pitanje o tome da li je Eichmann, čovek RSHA-e, bio uključen u *Gasheschichten*. Malo je verovatno da je bio, mada je jedan od njegovih ljudi, Rolf Günther, mogao za to biti zainteresovan na sopstvenu ruku. Kada je Globocniku, na primer, koji

KONAČNO REŠENJE: UBIJANJE

je organizovao gasne instalacije u regionu Lublina i kog je Eichmann posetio, trebalo dodatno ljudstvo, on se nije obraćao ni Himmleru ni bilo kojoj drugoj policijskoj ili SS službi; pisao je Viktoru Bracku iz Hitlerove Kancelarije, a ovaj je zahtev prosledivao Himmleru.

Prve gasne komore konstruisane su 1939, radi sprovođenja Hitlerovog dekreta od 1. septembra te godine, u kom se kaže da „neizlečive bolesnike treba ubiti iz samilosti”. (Verovatno je to „medicinsko” poreklo ubijanja gasom nadahnulo zapanjujuće ubedenje dr Servatiusa da takav način ubijanja treba smatrati „medicinskim pitanjem”.) Sama ideja je bila znatno starija. Hitler je još 1935. rekao Gerhardu Wagneru, medicinskom vođi Rajha, da će on (Wagner) „ako dođe do rata, preuzeti sprovođenje programa eutanazije, jer je to u ratu lakše obaviti”. Taj dekret je kada su u pitanju duševno oboleli odmah sproveden, tako da je između decembra 1939. i avgusta 1941. oko pedeset hiljada Nemaca ubijeno ugljen-monoksidom u institucijama u kojima su prostorije za ubijanje kamuflirane upravo onako kako će biti i kasnije u Aušvicu – kao kupatila. Program je pretrpeo neuspeh. Ubijanje je bilo nemoguće sakriti od okolnog nemačkog stanovništva. Usledili su protesti sa svih strana, od ljudi koji verovatno još nisu stekli „objektivan” uvid u prirodu medicine i zadatak lekara. Ubijanje gasom na istoku – ili, jezikom nacista, „humani način” ubijanja „iz samilosti” – započelo je skoro istog dana kada se s time prestalo u Nemačkoj. Osobe koje su bile zaposlene na programu eutanazije u Nemačkoj poslate su na istok da izgrade nove instalacije za istrebljenje čitavih naroda – ti ljudi su došli ili iz Hitlerove Kancelarije ili iz Ministarstva zdravlja Rajha i tek tad su bili stavljeni pod Himmlerovu administrativnu nadležnost.

Nijedno od mnogobrojnih „jezičkih pravila”, pažljivo smišljenih da prevare i obmanu, nije tako uticalo na mentalitet ubica kao taj prvi Hitlerov ratni dekret u kom je reč „ubistvo” zamenjena frazom „smrt iz samilosti”. Kad je policijski islednik pitao Eichmanna da li je direktiva o izbegavanju „nepotrebnih patnji” bila pomalo ironična, s obzirom na činjenicu da su ti ljudi u svakom slučaju išli u smrt, ovaj pitanje nije ni razumeo, jer je još bio čvrsto uveren da neoprostivi greh nije bilo ubijanje ljudi, već izazivanje nepotrebnih patnji. Na suđenju, kada su svedoci pričali o svireposti i zverstvima esesovaca, pokazivao je nesum-

njive znake iskrenog zgražanja – iako ni sudije ni većina prisutnih to nisu primetili zato što ih je njegov tvrdoglavi napor da zadrži samokontrolu doveo u uverenje da je „leden“ i nezainteresovan. Zbog toga stvarnu uznemirenost kod njega nije izazvala optužba da je u smrt poslao milione ljudi, već samo optužba jednog svedoka (koju je sud odbacio) da je na smrt pretukao jednog jevrejskog dečaka. Svakako, on je ljude slao i u područja delovanja Ajnzac grupa kod kojih nije postojala „milosrdna smrt“ nego streljanje, ali mu je verovatno laknulo kad je u kasnijim fazama operacije, zbog sve većih kapaciteta gasnih komora, to postalo nepotrebno. Takođe, mora da je mislio da taj novi metod ukazuje na bitno poboljšanje odnosa nacističke vlasti prema Jevrejima, zbog toga što je na početku programa ubijanja gasom izričito rečeno da je milost eutanazije rezervisana samo za Nemce. Što je rat duže trajao, uz sve više nasilnih i užasnih smrti na raznim stranama – na ruskom frontu, u afričkim pustinjama, u Italiji, na obalama Francuske, u ruševinama nemačkih gradova – gasne komore u Aušvicu i Helmnu, u Majdaneku i Belžecu, u Treblinki i Sobiboru zaista mora da su ličile na „Milosrdne fondacije za institucionalnu brigu“, kako su ih nazivali ti stručnjaci za milosrđe. Štaviše, od januara 1942, na istoku su počeli da operišu timovi za eutanaziju da bi „pomogli ranjenicima u snegu i ledu“, i mada je ubijanje ranjenih vojnika takođe bilo „vrhunska tajna“, za to su znali mnogi, a izvršitelji „konačnog rešenja“ sigurno.

Često se ističe da je ubijanje duševnih bolesnika gasom u Nemačkoj moralo biti obustavljeno zbog protesta stanovništva i nekolicine odvažnih crkvenih velikodostojnika, ali da takvih protesta uopšte nije bilo kada je program prebačen na Jevreje, iako su neki od centara smrti bili na tadašnjoj nemačkoj teritoriji, okruženi nemačkim stanovništvom. Međutim, na početku rata nekih protesta je bilo, ali, bez obzira na rezultate „edukacije o eutanaziji“, odnos prema „bezbolnoj smrti uz pomoć gasa“ najverovatnije se promenio tokom rata. Ovu pretpostavku je teško dokazati. Zbog tajnovitosti čitavog poduhvata nema dokumenata koji bi je mogli potkrepiti, i nijedan od ratnih zločinaca je nije ni pomenuo, čak ni optuženi sa „Doktorskog procesa“ u Nirnbergu, koji su na tu temu citirali mnoštvo podataka iz međunarodne literature. Možda su zaboravili klimu javnog mnjenja u kojoj su vršili ubistva, a možda im do toga nije bilo

stalo, pošto su mislili, sasvim pogrešno, da je njihov „objektivni naučni“ pristup daleko napredniji od shvatanja običnih ljudi. Međutim, nekoliko istinski dragocenih priča, koje se mogu pronaći u ratnim dnevnicima istinoljubivih ljudi koji su bili potpuno svesni činjenice da njihovu šokiranost više ne dele njihovi susedi, nadživelo je moralni debakl jednog čitavog naroda.

Reck-Malleczewen, kojeg sam već pominjala, pripoveda o jednoj ženi, „SS-vodi“, koja je, tokom leta 1944, došla u Bavarsku da bi osokolila tamošnje seljake. Čini se da ona nije potrošila mnogo vremena na „čudotvorna oružja“ i pobeđu i da je otvoreno-predočila mogućnost poraza, o čemu nijedan dobar Nemač nije trebalo da brine jer firer je „u svojoj neizmernoj dobroti, u slučaju da se rat nesrećno završi, za čitav nemački narod pripremio milosrdnu smrt uz pomoć gasa“. Pisac dodaje: „O, ne, ništa ne izmišljam, ta ljupka dama nije fatamorgana, video sam je sopstvenim očima: žena žućkastog lica, blizu četrdesete, s očima ludaka... I šta se desilo? Da li su je ti bavorski seljaci gurnuli u obližnje jezero da bar malo ohlade njeno oduševljenje smrću? Nisu. Otišli su kući odmahujući glavama.“

Moja sledeća priča je još karakterističnija, jer govori o nekom ko nije bio „voda“, možda čak nije bio ni član Partije. Dogodila se u Kenigsbergu, u Istočnoj Pruskoj, na sasvim drugom kraju Nemačke, januara 1945, nekoliko dana pre nego što su Rusi razorili grad, zauzeli njegove ruševine i anektirali čitavu oblast. Ispričao ju je grof Hans von Lehnisdorff u svom *Ostpreussisches Tagebuch* (1961). On je kao lekar ostao u gradu da se pobrine za ranjene vojnike koji nisu mogli biti evakuisani. Pozvali su ga u jedan od velikih centara za izbeglice iz unutrašnjosti koja je već bila pod okupacijom Crvene armije. Tu mu se obratila jedna žena s oteklim venama, od kojih je patila već godinama, i zatražila pomoć, zato što sada ima vremena. „Pokušavam da joj objasnim da je važnije da se skloni iz Kenigsberga, i da lečenje ostavi za kasnije. Pitam je, kuda želite da idete? Ona ne zna, ali zna da će svi oni biti prebačeni u Rajh. A zatim, iznenada dodaje: 'Rusi nas nikad neće uhvatiti. Firer to neće dozvoliti. Pre će nas sve pogušiti gasom.' Krišom se osvrćem oko sebe, ali to što je rekla nikog ne iznenađuje.“ Osećamo da ova priča, kao i većina istinitih priča, nije potpuna. Trebalo bi da se čuje još jedan glas, najverovatnije ženski, koji, uz dubok uzdah, odgovara: A sada se sav taj dobar i skup gas traći na Jevreje!

Poglavlje 7

Konferencija u Vanzeu, ili Pontije Pilat

Moj izveštaj o pitanju Eichmannove savesti dosad je sledio podatke koje je on sam bio zaboravio. U njegovom izlaganju tim povodom, prekretnica se nije desila četiri nedelje nego četiri meseca kasnije, januara 1942, na Konferenciji *Staatssekretärea* (državnih podsekretara), kako su` je nazivali nacisti, ili Konferenciji u Vanzeu, kako se danas uobičajeno naziva, zato što je tu gospodu Heydrich okupio u jednoj kući u tom berlinskom predgrađu. Kao što zvanično ime konferencije pokazuje, skup je postao nužan zato što je, da bi moglo biti sprovedeno u čitavoj Evropi, „konačno rešenje” očigledno zahtevalo više od prećutne saglasnosti državnog aparata Rajha, tačnije, zahtevalo je aktivnu saradnju svih ministarstava i čitave državne uprave. Devet godina posle Hitlerovog uspona na vlast svi ministri su bili dugogodišnji članovi Partije. Oni koji su se u početnom periodu režima samo „uklopili” bili su zamenjeni. Ipak, većina njih nije uživala potpuno poverenje, zato što su samo malobrojni, poput Heydricha i Himmlera, svoje karijere dugovali isključivo nacizmu, a oni koji jesu, kao Joachim von Ribbentrop, ministar inostranih poslova, nekadašnji prodavac šampanjca, uglavnom su bili bez ikakvog ugleda. Međutim, problem je bio daleko ozbiljniji u pogledu viših karijernih činovnika u državnoj upravi, neposredno podređenih ministrima, jer te ljude, koji čine kičmu svake državne administracije, nije bilo lako zameniti i Hitler ih je tolerisao, kao što će ih tolerisati i Adenauer ukoliko nisu bili do kraja kompromitovani. Stoga podsekretari, pravni i drugi stručnjaci u raznim ministarstvima, često nisu bili čak ni članovi Partije, tako da je Heydrichova nesigurnost u to hoće li obezbediti njihovu aktivnu pomoć u masovnim ubistvima bila sasvim razumljiva. Heydrich je, kako se Eichmann sećao, „očekivao vrlo velike teškoće”. Ali, ta procena se pokazala potpuno pogrešnom.

Cilj konferencije je bio koordinisanje svih poslova vezanih za primenu „konačnog rešenja”. Raspravljalo se prvo o „složenim pravnim pitanjima”, kao što je tretman polujevreja i četvrtjevreja – da li ih ubiti ili samo sterilisati? Zatim je usledila otvorena rasprava o „raznim vrstama mogućih rešenja tog problema”, što

je značilo o raznim metodima ubijanja, pa se i tu desilo više nego „srećna saglasnost svih učesnika“. Svi prisutni su „konačno rešenje“ pozdravili s „izvanrednim oduševljenjem“, posebno dr Wilhelm Stuckart, podsekretar u Ministarstvu unutrašnjih poslova, za kog se znalo da je prilično ćutljiv i uzdržan prema „radikalnim“ partijskim merama, i koji se, po svedočenju dr Hansa Globkea u Nirnbergu, čvrsto držao zakona. Međutim, bilo je i nekih teškoća. Podsekretar Josef Buhler, drugi iz lanca komande u Generalnom guvernermanu Poljske, bio je zaplašen mogućnošću evakuacije Jevreja sa zapada na istok, jer bi to značilo povećanje broja Jevreja u Poljskoj, zbog čega je predložio da se evakuacija odloži i da se s „konačnim rešenjem“ započne u Generalnom guvernermanu gde ne postoje problemi transporta“. Gospoda iz Ministarstva spoljnjih poslova pojavila su se sa sopstvenim, brižljivo razrađenim memorandumom koji je izrazio „želje i mišljenja Ministarstva spoljnjih poslova u pogledu potpunog rešenja jevrejskog pitanja u Evropi“, na koji niko nije obratio preteranu pažnju. Kao što je Eichmann tačno primetio, osnovno je bilo što predstavnici raznih državnih službi nisu samo iskazivali svoja mišljenja, već što su podnosili i konkretne predloge. Sastanak nije trajao duže od jednog i po sata, posle čega je posluženo piće i svi su otišli na ručak – „prijatno malo društveno okupljanje“, smišljeno da ojača lične kontakte. To je bio vrlo važan događaj za Eichmanna koji se pre toga nikad nije našao u društvu s toliko mnogo „visokih ličnosti“. Od svih prisutnih on je bio daleko najniži po rangu i društvenom položaju. On je razaslao pozivnice i pripremio statistički materijal (pun neverovatnih grešaka) za Heydrichov uvodni govor – trebalo je ubiti jedanaest miliona Jevreja, prilično zamašan poduhvat – a zatim je trebalo da pripremi zapisnik. Ukratko, njegov posao je bio sekretarski. Zbog toga mu je, kad su uglednici otišli, bilo dozvoljeno da sedne uz kamin sa svojim šefom Müllerom i Heydrichom. „Tada sam prvi put video Heydricha da puši i pije.“ Nisu „razgovarali o poslu, već su se opustili posle dugih sati rada“, vrlo zadovoljni i odlično raspoloženi, posebno Heydrich.

Postojao je još jedan razlog da dan održavanja konferencije za Eichmanna ostane nezaboravan. Iako je od samog početka davao sve od sebe da pomogne u sprovođenju „konačnog rešenja“, on je i dalje gajio izvesne sumnje „u tako krvavo rešenje kroz nasilje“, a sad su te sumnje bile raspršene. „Sada,

ovde, tokom te konferencije, izjasnili su se najistaknutiji ljudi, pape Trećeg rajha." Sada je mogao da vidi svojim očima i čuje svojim ušima da se ne samo Hitler, ne samo Heydrich ili „sfin-ga“ Müller, ne samo SS ili Nacistička partija već elita dobrog starog državnog aparata međusobno nadmeće i bori za čast da preuzme vođstvo u tim „krvavim“ poslovima. „U tom trenutku iskusio sam neku vrstu pilatovskog osećanja. Osetio sam se oslobođenim svake krivice." *Ko je bio on da prosuđuje?* Ko je bio on „da o toj stvari gaji (sopstveno) mišljenje? Pa, nije bio ni prvi ni poslednji koga je uništila skromnost.

Ono što je usledilo, kako se Eichmann toga sećao, odvijalo se manje-više glatko, i uskoro je postalo rutina. On će ubrzo postati stručnjak za „prisilne evakuacije“, kao što je bio i stručnjak za „prisilnu emigraciju“. U jednoj po jednoj državi Jevreji su morali da se prijave, morali su da nose žutu oznaku radi lakše identifikacije, bili su grupisani i deportovani, a mnogobrojni transporti bili su usmeravani ka ovom ili onom centru za istrebljenje na istoku, što je zavisilo od njihovih kapaciteta u tom momentu. Kad bi voz prepun Jevreja stigao u neki centar, snažniji su bili odvajani za rad, često na instalacijama za ubijanje, a svi drugi su odmah ubijani. Bilo je i zastoja, ali ne velikih. Ministarstvo spoljnjih poslova bilo je u kontaktu s vlastima onih država koje su bile okupirane ili su bile saveznice nacista i vršilo je na njih pritisak da deportuju svoje Jevreje, ili, što se takođe dešavalo, da spreče njihovo evakuisanje mimo reda, bez obaziranja na kapacitete logora smrti. (Tako se toga sećao Eichmann, mada nije sve bilo baš tako jednostavno.) Pravni stručnjaci su doneli neophodne propise da bi žrtve lišili državljanstva, što je bilo važno iz dva razloga: više nijedna država nije mogla da se raspituje za njihovu sudbinu, a zemlji čiji su državljani bili omogućavalo je da konfiskuje njihovu imovinu. Ministarstvo finansija i Rajhsbanka pripremili su skladišta za prihvatanje ogromnog plena iz čitave Evrope, sve do satova i zlatnih zuba, i to je sortirano u Rajhsbanci a zatim odvoženo u Prusku državnu kovnicu. Ministarstvo transporta je obezbeđivalo potrebne vagone, obično teretne, čak i u vreme velikih nestašica transportnih sredstava, i staralo se da raspored vozova za evakuaciju ne dođe u sukob s drugim redovima vožnje. Eichmann ili njegovi ljudi obavestavali su savete jevrejskih prvaka o tome koliko je Jevreja potrebno da se popuni svaka kompozicija, i oni

su sastavljali liste za deportacije. Jevreji su se prijavljivali, ispunjavali bezbrojne formulare, popunjavali stranice i stranice upitnika o svojoj imovini da bi lakše mogla biti oteta. Zatim su se okupljali na sabirnim mestima i ukrcavali u vozove. One malo-brojne koji su pokušali da se sakriju ili da pobegnu hapsile su specijalne jevrejske policijske jedinice. Koliko je Eichmann mogao da vidi, niko nije protestovao, niko nije odbio da sarađuje. „Immerzu fahren hier die Leute zu ihrem eigenen Begrabnis“ (Iz dana u dan ljudi odavde odlaze na sopstveni pogreb), zabeležio je jedan Jevrej u Berlinu 1943.

Puki pristanak nikad ne bi bio dovoljan da izgadi sve ogromne probleme jedne operacije koja će uskoro zahvatiti sve evropske zemlje koje su nacisti okupirali, ili su bile njihove saveznice, niti da umiri savest izvršilaca, koji su, najzad, bili vaspitani u skladu sa zapovešću „Ne ubij“, i koji su znali za biblijski stih „Ubio si i to ti je nasledstvo“, koji je sasvim primereno citiran u presudi Okružnog suda u Jerusalimu. Ono što je Eichmann nazvao „kovitlacem smrti“ koji se sručio na Nemačku posle ogromnih žrtava kod Staljingrada – sistematsko bombardovanje nemačkih gradova, njegovo uobičajeno opravdanje za ubijanje civila, koje se u Nemačkoj još nudi kao opravdanje za pokolje – koji je u svakodnevno iskustvo pretvorio događaje različite od strahota o kojima se govorilo u Jerusalimu, ali koji nisu bili ništa manje užasni, mogao je doprineti rasterećenju ili, tačnije, gušenju savesti, da je nje u to vreme još bilo, ali prema postojećim dokazima to nije bilo tako. Mašinerija istrebljenja bila je planirana i do detalja usavršena mnogo pre nego što se užas rata sručio na Nemačku, a njena komplikovana birokratija funkcionisala je s istom nepokolebljivom preciznošću i tokom godina lakih pobeda, kao i tokom poslednjih godina predvidivog poraza. Dezertiranja iz redova vladajuće elite, a posebno iz redova viših SS oficira, u početku, u vreme kad je kod tih ljudi još moglo biti savesti, jedva da je bilo. Ono je počelo tek kad je postalo očigledno da će Nemačka izgubiti rat. Štaviše, ta pojava nije nikad bila toliko ozbiljna da bi ugrozila funkcionisanje mašinerije. Radilo se o pojedinačnim postupcima motivisanim korupcijom a ne milosrđem. Takve pojedince nije inspirisala savest, već želja da se nešto novca ili veza sačuva za mračne buduće dane. Himmlerovo naređenje, izdato u jesen 1944, da se prekine s istrebljivanjem i da se razore instalacije u fabrikama

smrti proisteklo je iz njegovog apsurdnog ali iskrenog uverenja da će savezničke sile biti spremne da uvažavaju taj predusretljivi gest. On je prilično sumnjičavom Eichmannu rekao da će na osnovu toga moći da pregovara i sklopi *Hubertusburger-Frieden* – aludirajući na Mirovni ugovor iz Hubertsburga kojim je, 1763, završen Sedmogodišnji rat pruskog kralja Fridriha II, i koji je Pruskoj, iako je rat izgubila, omogućio da zadrži Šleziju.

Po Eichmannovoj priči, najsnažniji faktor u umirivanju njegove sopstvene savesti bila je jednostavna činjenica da nije mogao da vidi nikoga, baš nikoga, ko je zaista bio protiv „konačnog rešenja”. Međutim, postojao je jedan izuzetak koji je on više puta pomenuo, i koji je na njega morao ostaviti dubok utisak. To se dogodilo u Madarskoj kada je sa dr Kastnerom pregovarao o Himmlerovoj ponudi da oslobodi milion Jevreja u zamenu za 10.000 kamiona. Očigledno ohrabren novim stanjem stvari, dr Kastner je zatražio od Eichmanna da zaustavi „fabrike smrti u Aušvicu”, na šta mu je Eichmann odgovorio da bi to uradio „s najvećim zadovoljstvom” (*herzlich gern*), ali da je to, avaj, izvan njegove i kompetencije njegovih pretpostavljenih – što je zaista bilo tačno. Naravno, on nije očekivao da će Jevreji sudelovati u opštem entuzijazmu povodom sopstvenog istrebljenja, ali jeste očekivao više od spremnosti da se pokore. Očekivao je – i dobio, u zaista neverovatnoj meri – njihovu saradnju. To je „naravno bio ugaoni kamen” svega što je radio, kao što je bio i ugaoni kamen njegovih aktivnosti u Beču. Bez jevrejske pomoći u administrativnom i policijskom poslu – konačno hapšenje berlinskih Jevreja, kao što sam već pomenula, u potpunosti je obavila jevrejska policija – desio bi se potpuni haos ili bi se morao angažovati izuzetno mnogo nemačkog ljudstva. (“Nema nikakve sumnje da bi bez saradnje žrtava bilo skoro nemoguće da nekoliko hiljada ljudi, od kojih je, štaviše, većina radila po kancelarijama, likvidira više stotina hiljada drugih ljudi. ...Na čitavom putu u smrt poljski Jevreji nisu mogli da vide više od šačice Nemaca.” Ovo su reči R. Pendorfa iz već pomenute knjige. To u još većoj meri važi za Jevreje koji su transportovani u Poljsku da bi tamo bili pobijeni.) Zbog toga je uspostavljanje kvistlinških vlasti na okupiranim teritorijama uvek bilo praćeno organizovanjem centralnog jevrejskog ureda a, kao što ćemo kasnije videti, tamo gde nacisti nisu uspeli da stvore marionetsku vlast nisu uspeli ni da obezbede saradnju Jevreja. Ali, dok su članovi kvistlinških vlada najčešće uzimani iz

opozicionih stranaka, članovi jevrejskih saveta po pravilu su bili lokalno priznati jevrejski lideri kojima su nacisti davali ogromna ovlašćenja – sve dok i oni ne bi bili deportovani, u Terezijenštat ili Bergen-Belzen ako su poticali iz srednje ili zapadne Evrope, odnosno u Aušvic ako su bili iz neke istočnoevropske zajednice.

Ta uloga jevrejskih voda u satiranju sopstvenog naroda za Jevreje nesumnjivo predstavlja najmračnije poglavlje cele te mračne priče. Za nju se i ranije znalo, ali sad ju je prvi put, sa svim patetičnim i prljavim detaljima, ispričao Raul Hilberg, čije sam delo, *Uništenje evropskih Jevreja*, već pominjala. U toj saradnji nije bilo razlike između visokoasimilovanih jevrejskih zajednica srednje i zapadne Evrope i istočnoevropskih masa koje su govorile samo jidiš. U Amsterdamu kao i u Varšavi, u Berlinu kao i u Budimpešti, jevrejskim službenicima se moglo verovati da će sastaviti spiskove ljudi i njihove imovine, obezbediti novac od deportiraca kojim će se platiti troškovi njihovog deportovanja i ubijanja, ući u trag napuštenim stanovima, obezbediti policijske jedinice koje će pomagati u hvatanju i ukrcavanju Jevreja, da bi na kraju uredno predali imovinu jevrejske zajednice za konačnu konfiskaciju. Oni su delili oznake sa žutom zvezdom, a ponegde, kao u Varšavi, „prodaja traka je postajala redovan posao; bilo je običnih platnenih traka, ali i luksuznih, plastičnih, koje su mogle da se peru“. U njihovim proglasima, koje su nacisti inspirisali ali ne i diktirali, još uvek možemo da osetimo koliko su uživali u svojoj novostečenoj moći – „Centralnom jevrejskom savetu dodeljeno je pravo neograničenog raspolaganja celokupnim jevrejskim duhovnim i materijalnim bogatstvom i čitavim jevrejskim ljudstvom“, stoji u prvom proglasu budimpeštanskog Saveta. Znamo kako su se osećali jevrejski funkcioneri kad bi postali instrumenti ubijanja – kao kapetani „čijim brodovima preti potapanje, ali koji bacanjem u more velikog dela dragocenog tereta uspevaju da ih bezbedno dovedu do luke“, kao spasitelji koji „uz stotinu žrtava spasavaju hiljadu ljudi, uz hiljadu deset hiljada“. Istina je bila još stravičnija. U Mađarskoj, na primer, dr Kastner je spasio tačno 1.684 osobe, uz približno 476.000 žrtava. Da izbor ne bi bio prepušten „slepoj sudbini“ bili su potrebni „zaista sveti principi“ kao „sila koja će voditi slabašnu ljudsku ruku koja na hartiju stavlja ime nepoznate ličnosti i time odlučuje o njenom životu ili smrti“. A koga su ti „sveti principi“ izdvajali i spasavali? One „koji su čitavog svog života radili za zibur (zajednicu)“ – tj.

funkcionere – i „najistaknutije Jevreje“, kako u svom izveštaju kaže dr Kastner.

Niko se nije trudio da od jevrejskih službenika izvuče zakletvu o čuvanju tajne. Oni su bili dobrovoljni „nosioci tajne“, bilo zato da bi osigurali mir i sprečili paniku, kao u slučaju dr Kastnera, bilo zbog „humanih“ razloga, kakav je bio da će „život u iščekivanju smrti gušenjem biti još teži“, u slučaju dr Lea Baecka, bivšeg glavnog berlinskog rabina. Na Eichmannovom suđenju jedan svedok je ukazao na nesrećne posledice takvog „humanizma“ – ljudi su se dobrovoljno javljali za deportaciju iz Terezijenštata u Aušvic, a one koji su pokušavali da im kažu istinu potkazivali su kao „ludake“. Likovi jevrejskih prvaka iz nacističkog perioda dobro su nam poznati. Kreću se od Chaima Rumkowskog, glavnog jevrejskog starešine iz Łódza, zvanog Chaim I, koji je izdavao banknote sa svojim potpisom i poštanske marke sa svojim likom i koji se naokolo vozio u trošnom fiakeru; preko Lea Becka, ugladenog i visokoobrazovanog, koji je verovao da će jevrejski policajci biti „ljubazniji i predusretljiviji“ (dok su, zapravo, bili brutalniji i teže potkupljivi, zato što su, naravno, mnogo više rizikovali); najzad, do nekolicine koji su izvršili samoubistvo – kao Adam Czerniakow, poljski inženjer, predsednik varšavskog saveta, koji nije bio rabin već ateista, ali koji je ipak morao pamtiti rabinsku izreku: „Pusti da te ubiju, ali ne prelazi granicu.“

To što je optužba, pazeći da Adenauerovu vladu ne dovede u neugodnu situaciju, izbegla da s još jačim i očiglednijim opravdanjem iznese ovo poglavlje na svetlo dana bilo je skoro neizbežno. (Međutim, o tim pitanjima se sasvim otvoreno i sa zapanjujućom iskrenošću raspravlja u izraelskim udžbenicima, kao što se lako može zaljučiti iz članka Marka M. Kruga, „Young Israelis and Jews Abroad – A Study of Selected History Textbooks“, u *Comparative Education Review*, oktobar, 1963.) Ali, to poglavlje ovde mora biti uključeno zato što popunjava neke inače neobjašnjive praznine u dokumentaciji ovog, generalno uzevši, dokumentima prebogatog slučaja. Jedan takav primer pomenule su i sudije – odsustvo knjige H.G. Adlera, *Theresienstadt 1941-1945* (1955), za koju je tužilac s izvesnom nelagodnošću priznao da je „istinita i zasnovana na neosporivim izvorima“. Razlog njenog izostavljanja je bio jasan. U knjizi se detaljno opisuje kako su zloglasne „transportne liste“ sastav-

ljane u jevrejskom savetu Terezijenštata pošto bi SS dao neke opšte direktive, određujući broj osoba koje treba poslati, njihovu starost, pol, zanimanje i zemlju porekla. Optužnica bi bila oslabljena da je tužilac morao da prizna da je izbor ličnosti koje su odlazile u smrt bio, uz nekoliko izuzetaka, posao jevrejske administracije. Zamenik državnog tužioca g. Ya'akov Baror, koji je odgovorio na ovu primedbu, to je na neki način i priznao kad je rekao: „Ja pokušavam da iznesem one stvari koje se odnose na optuženog i koje ne narušavaju sliku u celini.“ Sliku bi uključivanje Adlerove knjige doista uveliko pokvarilo, pošto bi ona opovrgla svedočenje glavnog svedoka o Terezijenštat, koji je tvrdio da je sam Eichmann pravio izbor pojedinaca. Još je važnije što bi tužiočeva opšta slika jasne podele između zločinca i žrtve bila ozbiljno narušena. Pribavljanje dokaza koji ne podupiru optužbu obično je posao odbrane, a na pitanje zašto dr. Servatius, koji je uočio neke manje nedoslednosti u tom svedočenju, nije iskoristio ove lako pristupačne i dobro poznate dokumente, nije lako odgovoriti. On je mogao da ukaže na činjenicu da je Eichmann, odmah pošto je od stručnjaka za emigraciju pretvoren u stručnjaka za „evakuaciju“, postavio svoje stare jevrejske saradnike na poslu emigracije – dr Paula Eppsteina, koji je bio zadužen za emigraciju u Berlinu, i rabina Benjamina Murmelsteina, koji je obavljao isti posao u Beču – za „jevrejske sarešine“ u Terezijenštat. To bi daleko bolje prikazalo atmosferu u kojoj je Eichmann radio od svih neprijatnih i često krajnje uvredljivih priča o zakletvama, lojalnosti i vrlinama totalne poslušnosti.

Pomenuto svedočenje gospođe Charlotte Salzberger o Terezijenštat omogućava nam da bacimo bar ograničen pogled na taj zanemaren ugao nečega što je optužba neprekidno nazivala „generalnom slikom“. Glavnom sudiji se nije svidao naziv, a nije mu se svidela ni slika. Nekoliko puta je javnom tužiocu rekao da „ovde ne slikamo slike“, da ovde postoji „optužnica i da je ona okvir našeg suđenja“, da sud „ima sopstveno viđenje ovog procesa u skladu s optužnicom“ i da „tužilac mora da se prilagodi onome što naloži sud“ – što su za krivični postupak upozorenja dostojna divljenja. Tužilac nije uvažio nijedno. Učinio je nešto još gore, jednostavno je odbio da usmerava svoje svedoke – ili, kad bi sudije postale baš uporne – usputno bi postavio nekoliko nepovezanih pitanja, i kao posledica toga svedoci su se

ponašali kao govornici na skupu kojim predsedava javni tužilac koji ih je pre nego što dobiju reč predstavljao publici. Mogli su da govore koliko god su hteli, i vrlo retko su im postavljana konkretna pitanja.

Takva atmosfera, ne sudskog spektakla već masovnog skupa na kom govornik za govornikom daje sve od sebe da zapali publiku, postala je naročito uočljiva kada je tužilac počeo da poziva svedoke koji će govoriti o ustanku u varšavskom getu i sličnim pokušajima u Vilni i Kovnu – događajima koji nisu imali nikakve veze sa zločinima optuženog. Svedočenja tih ljudi mogla su predstavljati doprinos suđenju da su oni govorili o aktivnostima jevrejskih saveta koji su, u svojim herojskim naporima, odigrali tako veliku i katastrofalnu ulogu. Naravno, bilo je pomena i o tome – svedoci koji su govorili o „esesovcima i njihovim pomagačima“ isticali su da među ove druge ubrajaju „policiju u getima koja je takođe bila instrument u rukama nacističkih ubica“, kao i „*Judenrat*“ – ali se nimalo nisu trudili da „elaboriraju“ tu stranu svoje priče i raspravu su skretali na ulogu pravih izdajnika, kojih je bilo vrlo malo, i koji su bili „bezimeni, jevrejskoj publici nepoznati ljudi“, kakvih je „bilo u svakom podzemnom pokretu koji se borio protiv nacista“. (Publika se za vreme ovih svedočenja ponovo promenila. Sada je bila sastavljena od *kibucnika*, članova izraelskih naseljeničkih zajednica kojima su pripadali i svedoci.) Najprecizniji i najjasniji prikaz iznela je Zivia Lubetkin Zuckerman, danas žena od možda četrdeset godina, još uvek vrlo lepa, nimalo opterećena sentimentima ili samosažaljevanjem. Njeni podaci su bili jasno organizovani i uvek je tačno znala šta želi da kaže. Izjave tih svedoka u pravnom smislu su bile nebitne – u svojoj završnoj reči g. Hausner nije pomenuo nijednu – osim utoliko što su predstavljale dokaz o bliskim vezama jevrejskih partizana s poljskim i ruskim pokretima otpora, dokaz koji je, osim što je pobijao druga svedočenja („Celokupna populacija je bila protiv nas“), mogao biti od koristi i braniocu, pošto je nudio mnogo bolje opravdanje za masovne pokolje civila od Eichmannove često ponavljane tvrdnje da je „Weizmann 1939. Nemačkoj objavio rat“. (To je bila puka besmislica. Na završetku poslednjeg predratnog cionističkog kongresa Chaim Weizmann je rekao samo da je rat zapadnih demokratija „i naš rat, njihova borba je i naša borba“. Kao što je Hausner s pravom istakao, tragedija je bila, upravo u tome što nacisti Jevreje nisu

priznali za zaraćenu stranu. Da jesu, oni bi preživeli, bilo u logorima za ratne zarobljenike, bilo u logorima za interniranje civila.) Da je dr Servatius ukazao na tu činjenicu, optužba bi bila primorana da prizna koliko su te partizanske grupe bile beznačajne, neverovatno slabe i zapravo bezopasne; štaviše, da one nisu bile predstavnice jevrejske populacije koja se čak u jednom trenutku protiv njih digla na oružje.

Dok je pravna irelevantnost svih tih dugotrajnih svedočenja bila tužno jasna, ni političku nameru izraleske vlade koja ih je uvela nije bilo teško naslutiti. G. Hausner (ili g. Ben-Gurion) verovatno je hteo da pokaže da su sav otpor pružili cionisti, kao da su, od svih Jevreja, samo cionisti znali da je ako i ne možete da spasete život i dalje vredno spasiti čast, kako je to rekao g. Zuckerman, i da je najgore što je ljudskoj ličnosti pod tim uslovima moglo da se dogodi bilo da bude i ostane „nevina“, kao što je postalo jasno iz smisla i poruke svedočenja gđe Zuckerman. Međutim, te „političke“ namere su se izjalovile pošto su svedoci bili istinoljubivi i sudu rekli da su sve jevrejske organizacije i stranke odigrale svoju ulogu u pružanju otpora, tako da se prava razlika nije mogla povući između cionista i necionista već između organizovanog i neorganizovanog naroda i, još važnije, između mladih i sredovečnih. Mora se reći da su oni koji su pružili otpor predstavljali manjinu, neznatnu manjinu, ali u datim uslovima, kako je jedan od njih kazao, „čudo je bilo što je ta manjina uopšte postojala“.

Ali, bez obzira na prave aspekte, pojavljivanje nekadašnjih boraca otpora kao svedoka bilo je zaista dobrodošlo. Ono je raspršilo sablast sveopšte kooperacije, zagušljivu, otrovnu atmosferu koja je okruživala „konačno rešenje“. Svedoci optužbe su otvoreno i pošteno potvrdili dobro poznatu činjenicu da je stvarni posao ubijanja u logorima smrti bio u rukama Jevreja – da su oni radili u gasnim komorama i krematorijumima, vadili zlatne zube i sekli kosu s leševa, kopali grobove, a kasnije ih otkopavali da bi uništili tragove masovnih ubistava; da su jevrejski stručnjaci izgradili gasne komore u Terezijenštat u kom je jevrejska „autonomija“ bila tolika da je čak i dželat bio Jevrejin. To je bilo strašno, ali ne i moralno problematično. Izbor i klasifikaciju radnika u logorima pravio je SS, koji je pokazivao osobitu naklonost ka kriminalnim elementima. U svakom slučaju, moglo je da se radi samo o biranju najgorih. (To posebno važi za

Poljsku u kojoj su nacisti istrebili veliki deo jevrejske inteligencije u vreme kad su pobili i poljske intelektualce i pripadnike raznih profesija, što je bilo upadljivo suprotno njihovoj politici u zapadnoevropskim zemljama u kojima su često čuvali ugledne Jevreje da bi ih razmenili za internirane nemačke civile ili ratne zarobljenike. Bergen-Belzen je u početku bio logor „Jevreja za razmenu“.) Moralni problem ležao je u tome koliko je bilo istine u Eichmannovom opisu jevrejske saradnje, čak i u uslovima „konačnog rešenja“: „Formiranje jevrejskog saveta (u Terezijenštat) i raspodela posla bili su prepušteni savetu, osim naimenovanja predsednika, izbora predsednika, što je, naravno, zavisilo od nas. Međutim, naimenovanje nije bilo u formi diktatorske odluke. Funkcioneri s kojima smo bili u stalnom kontaktu – pa, s njima smo morali da postupamo u rukavicama. Njima nisu izdavana naređenja, iz prostog razloga što nam uopšte ne bi olakšalo posao da smo glavnim funkcionerima govorili: ovo morate, ovo ne smete. Ako određena ličnost ne voli to što radi, onda će čitav posao da trpi. ...Davali smo sve od sebe da to bude nekako podnošljivo.“ U to ne treba sumnjati. Problem je u tome kako je bilo moguće da su i uspeli.

Stoga je najveći nedostatak te „opšte slike“ bio u tome što nije bilo svedoka koji bi govorili o saradnji između nacističkih vladara i jevrejskih organizacija. Zato nije bilo moguće postaviti pitanje: „Zašto ste sarađivali u uništenju svog naroda, pa na kraju i u sopstvenom?“ Jedini svedok koji je bio istaknuti član nekog jevrejskog saveta bio je Pinchas Freudiger, bivši baron Philip von Freudiger iz Budimpešte. Tokom njegovog svedočenja dogodio se jedini ozbiljan incident u publici. Prisutni su vikali na svedoka na mađarskom i jidišu, tako da je sud morao da prekine s radom. Freudiger, dostojanstveni ortodokсни Jevrej, bio je potresen: „Ovde ima ljudi koji kažu da im nije bilo rečeno da beže. Ali, pedeset procenata onih koji su pobjegli bili su uhvaćeni i ubijeni“ – u poređenju s devedeset devet procenata onih koji nisu pobjegli. „Gde su mogli da odu? Gde su mogli da pobjegnu?“ – ali on sam je pobjegao, u Rumuniju, zato što je bio bogat i zato što mu je Wisliceny pomogao. „Šta smo mogli da uradimo? Šta smo mogli da uradimo?“ Jedini odgovor na to dao je glavni sudija: „Mislim da to nije odgovor na ovo pitanje“ – na pitanje koje je postavila publika, ali ne i sud.

Sudije su problem saradnje dotakle dva puta. Sudija Yitzak Raveh je od jednog svedoka, pripadnika pokreta otpora, izvukao priznanje da je „policija u getima“ bila „instrument u rukama ubica“ i potvrdio da je „politika jevrejskog saveta bila politika saradnje s nacistima“. A sudija Halevi je u unakrsnom ispitivanju od Eichmanna saznao da su tu saradnju nacisti smatrali ugaonim kamenom svoje jevrejske politike. Ali, pitanje koje je tužilac redovno postavljao svim svedocima osim pripadnicima pokreta otpora, koje je zvučalo tako normalno svima koji nisu bili upućeni u činjeničnu pozadinu suđenja, pitanje „Zašto se niste pobunili?“, u stvari je služilo kao dimna zavesa za pitanje koje nije bilo postavljeno. Stoga je i bilo moguće da svi odgovori na to neodgovorivo pitanje koje je g. Hausner postavljao svojim svedocima ostanu znatno ispod „istine, samo istine i ničeg osim istine“. Istina je da Jevreji kao celina nisu bili organizovani, da nisu posedovali teritoriju, vladu, vojsku, da u vreme kad im je to bilo najpotrebnije nisu imali ni izbegličku vladu koja bi ih predstavljala pred Saveznicima (Jevrejska agencija za Palestinu, kojom je rukovodio dr Weizmann, bila je u najboljem slučaju bedan supstitut), ni oružje, ni omladinu s vojničkim obrazovanjem. Ali, cela istina je da su postojale jevrejske zajednice, kao i jevrejske stranke i dobrotvorne organizacije i na lokalnom i na međunarodnom nivou. Gde god je bilo Jevreja postojale su i priznate jevrejske vođe, i to vođstvo je, skoro bez izuzetka, na neki način, iz nekog razloga saradivalo s nacistima. Da je jevrejski narod bio stvarno neorganizovan i bez vođstva, cela istina je da bi to dovelo do haosa i ogromnih patnji, ali ukupan broj žrtava teško da bi bio između četiri i po i šest miliona ljudi. (Prema Freüdigerovim proračunima oko polovina je mogla da se spase da nije sledila instrukcije jevrejskih saveta. Naravno, to je samo procena koja se, međutim, čudno podudara s prilično pouzdanim podacima kojima raspolazemo za Holandiju a koje sam dobila od dr L. de Jonga, direktora holandskog Državnog instituta za ratnu dokumentaciju. U Holandiji, u kojoj je *Joodsche Raad* zajedno s drugim holandskim ustanovama vrlo brzo postao „instrument nacista“, 103.000 Jevreja je bilo deportovano u logore smrti, a oko pet hiljada u Terezijenštat, i to na uobičajeni način, tj. uz saradnju jevrejskog saveta. Iz logora smrti vratilo se samo 519 Jevreja. Nasuprot tom broju, preživelo je deset hiljada od onih dvadeset do dvade-

set pet hiljada koji su se sklonili pred nacistima – uključujući i jevrejski savet – i prešli u ilegalnost. Ponovo četrdeset do pedeset procenata. Većina Jevreja otpremljenih u Terezijenštat vratila se u Holandiju.)

Zadržala sam se na ovom poglavlju priče koje jerusalimski sud svetu nije predstavio u njegovim pravim dimenzijama, zato što ono omogućava najupečatljiviji uvid u totalitet moralnog kolapsa koji su nacisti izazvali u pristojnom evropskom društvu – ne samo u Nemačkoj, već u skoro svim zemljama, ne samo među mučiteljima već i među žrtvama. Za razliku od drugih elemenata nacističkog pokreta, Eichmann je uvek gajio strahopoštovanje pred „uglednim društvom“, i učtivost koju je često pokazivao u ophođenju s nemačkim jevrejskim funkcionerima u velikoj meri je bila rezultat njegovog shvatanja da ima posla s ljudima koji su u društvenom smislu bili iznad njega. On uopšte nije bio, kako je jedan svedok rekao, „*Landsknecht*“, plaćenik koji je hteo da pobegne u predele u kojima nema nikakvih Deset božjih zapovesti, u kojima svako može da radi šta mu je volja. Ono u šta je do samog kraja svesrdno verovao bio je uspeh, glavno merilo „uglednog društva“ kakvo je on poznavao. Tipične su njegove poslednje reči na temu Hitlera – kojeg su on i njegov drug Stassen odlučili da „izbace“ iz svoje priče. Hitler je, po njegovim rečima, „možda od početka do kraja grešio, ali jedna stvar je nesporna: taj čovek je uspeo da se popne od kaplara nemačke vojske do firera jednog naroda od skoro osamdeset miliona ljudi. ... Samo taj njegov uspeh dokazao mi je da moram da mu se potčinim“. Njegova savest je zaista bila umirena kada je video žar i oduševljenje s kojima je „ugledno društvo“ svugde reagovalo kao i on. On nije morao da „zapuši uši pred glasom savesti“, kako stoji u presudi, ne zato što je nije imao, već zato što je njegova savest govorila „uglednim glasom“, glasom uglednog društva oko njega.

Među Eichmannovim tvrdnjama je bila i ona da nije bilo nikakvih spoljnjih glasova koji bi uznemirili njegovu savest, i zadatak tužioca je bio da dokaže da to nije bilo tačno, da je bilo glasova koje je mogao da posluša, i da je on, u svakom slučaju, svoj posao obavio s revnošću koja je daleko prevazišla zahteve službe. Pokazalo se da je to tačno, osim što, koliko god to bilo čudno, njegov ubilački žar nije bio sasvim nepovezan s dvomislenošću glasova onih koji su u pojedinim trenucima pokušali da

ga obuzdaju. Ovde samo uzgred treba pomenuti tzv. unutrašnju emigraciju u Nemačkoj – one ljude koji su u Trećem rajhu često bili na položajima, čak i visokim, i koji su po završetku rata rekli i sebi i celom svetu da su „u sebi uvek bili protivnici” režima. Tu se ne postavlja pitanje da li oni govore istinu ili ne. Poenta je, zapravo, u tome što nijedna tajna u tajnama prožetoj atmosferi Hitlerovog režima nije bila bolje čuvana od te „unutrašnje opozicije”. U uslovima nacističkog terora to je bilo skoro prirodno. Kako mi je ispričao jedan dosta poznati „unutrašnji emigrant” koji je zasigurno verovao u sopstvenu iskrenost, da bi sačuvali svoju tajnu oni su „spolja” morali da budu veći nacisti od samih nacista. (Možda time može da se objasni zašto je onaj mali broj poznatih protesta protiv programa istrebljenja nastao ne među armijskim komandantima, već među starim članovima Partije.) Zato je jedini način da se živi u Trećem rajhu a da se ne postupa kao nacista značio uopšte se ne pojavljivati: „Povlačenje iz učešća u javnom životu” bilo je zaista jedini kriterijum kojim se mogla odmeriti pojedinačna krivica, kako je nedavno primetio Otto Kirchheimer u knjizi *Political Justice* (1961). Da bi naziv imao ikakvog smisla, „unutrašnji emigrant” je mogao biti samo neko ko je živio „kao izgnanik u sopstvenom narodu, među masama koje su slepo verovala”, kako je pre Nirnberškog procesa rekao profesor Hermann Jahrreiss u svojoj „Izjavi za sve advokate odbrane”. Jer, u nedostatku bilo kakve organizacije, opozicija je doista bila „potpuno bespredmetna”. Tačno je da je bilo Nemaca koji su dvanaest godina živeli u toj „spoljašnjoj zimi”, ali njihov broj je bio beznačajan, čak i među članovima pokreta otpora. Poslednjih godina formula „unutrašnje emigracije” (i sam naziv ima prizvuk dvosmislenosti, pošto može da označava emigraciju u unutrašnje predele duše, ili ponašanje istinskog emigranta) postala je neka vrsta vica. Zloglasni dr Otto Bradfisch, nekadašnji pripadnik jedne Ajnzac grupe, koji je komandovao u ubijanju bar petnaest hiljada ljudi, na nemačkom sudu je rekao da se „u sebi uvek protivio” onome što je radio. Možda je smrt petnaest hiljada ljudi bila nužna da mu obezbedi alibi u očima „pravih nacista”. (Istim argumentom, mada s mnogo manje uspeha, poslužio se na poljskom sudu bivši gaulajter oblasti Varta Arthur Greiser: zločine zbog kojih je bio obešen 1946. vršila je samo njegova „zvanična duša”, njegova „privatna duša” je uvek bila protiv njih.)

Iako Eichmann možda nikad nije sreo nekog „unutrašnjeg emigranta“, morao je dobro poznavati mnoge civilne službenike koji danas tvrde da su na svojim mestima ostali samo zato da bi „olakšali“ probleme i da bi sprečili „prave naciste“ da zauzumu njihove položaje. Pomenuli smo poznati slučaj dr Hansa Globkea, državnog podsekretara koji je od 1953. do 1963. bio šef personalnog odseka zapadnonemačke vlade. Pošto je on jedini civilni službenik tog ranga koji je bio pomenut na ovom procesu, možda bi bilo korisno zavirili u aktivnosti koje su za njega bile „olakšavajuća okolnost“. Dr Globke je pre Hitlerovog dolaska na vlast bio zaposlen u pruskom Ministarstvu unutrašnjih poslova i već tu je pokazao donekle preuranjen interes za jevrejsko pitanje. On je formulisao prvu od niza direktiva u kojima se tražio „dokaz arijevskog porekla“, u ovom slučaju od osoba koje su tražile dozvolu za promenu imena. To cirkularno pismo iz decembra 1932 – odaslano u vreme kada Hitlerov uspon na vlast nije bio siguran, mada je bio vrlo verovatan – uz upozorenje primaocima da „ove direktive nisu za objavljivanje“, na čudan način je anticipiralo „tajne dekrete“, tj. tipično totalitarnu vladavinu zakonima koji se ne stavljaju na uvid javnosti, koju je Hitler zaveo mnogo kasnije. Kao što sam pomenula, dr Globke je zadržao interes za imena, i pošto je tačno da je njegov Komentar nirnberških zakona iz 1935. godine (Zakon o građanima Rajha i Zakon o zaštiti nemačke krvi i nemačke časti – prim. prev.) bio znatno oštriji od ranijeg tumačenja *Rassenschande* ("kaljanje rase") koje je napisao stručnjak za jevrejske poslove Ministarstva unutrašnjih poslova dr Bernhard Losener, jedan stari član Partije, mogli bismo ga čak optužiti da je stvari učinio gorim nego što su bile pod „pravim nacistima“. Ali, čak i ako mu priznamo sve njegove dobre namere, zaista je teško videti šta je u datim okolnostima mogao da učini da bi stvari bile bolje nego što su inače bile. Međutim, nedavno su, posle obimnog istraživanja, jedne nemačke novine objavile odgovor na to zagonetno pitanje. Pronašle su dokument, s urednim potpisom dr Globkea, kojim se naređuje da češke neveste nemačkih vojnika moraju da prilože fotografiju u kupaćem kostimu da bi dobile dozvolu za sklapanje braka. A dr Globke je objasnio: „Tom poverljivom naredbom donekle je ublažen jedan trogodišnji skandal.“ Jer, pre njegove intervencije, češke neveste su morale da prilože fotografije koje su ih prikazivale potpuno gole.

Kako je objasnio u Nirnergu, dr Globke je imao sreću što je radio po narednjima još jednog „ublaživača“, državnog podsekretara Wilhelma Stuckarta, kojeg smo sreli kao jednog od oduševljenih učesnika konferencije u Vanzeu. Stuckartove „ublažavajuće“ aktivnosti odnosile su se na polujevreje, za koje je predložio sterilizaciju. (Nirnerški sud, koji je raspolagao zapisnikom s te konferencije, možda nije poverovao u to da on nije znao za program eksterminacije, ali ga je, zbog lošeg zdravlja, osudio na vremensku kaznu koju je proveo u zatvoru pre suđenja. Nemački sud za denacifikaciju kaznio ga je s 500 maraka i proglasio „nominalnim članom Partije“ – *Mitlaufer* – iako je morao znati da je Stuckart spadao u „staru gardu“ Partije i da je kao počasni član vrlo rano pristupio SS-u.) Jasno je da priča o „ublaživačima“ u Hitlerovim službama spada u posleratne bajke, tako da ih i mi možemo odbaciti kao glasove koji su možda mogli da prodru do Eichmannove savesti.

U Jerusalimu je pitanje tih glasova postalo ozbiljno kad se na sudu pojavio pastor Heinrich Grüber, protestantski sveštenik, koji je na suđenje došao kao jedini nemački (i, osim američkog sudije Michaela Musmannoa, kao jedini nejevrejski) svedok optužbe. (Nemački svedoci odbrane od samog početka su bili isključeni pošto bi se u Izraelu izložili mogućnosti hapšenja i suđenja po istom zakonu po kom se sudilo Eichmannu.) Pastor Grüber je pripadao malobrojnoj i politički irelevantnoj grupi ličnosti koje su se Hitleru suprotstavile načelno, a ne iz nacionalističkih razloga, i čije je stanovište o jevrejskom pitanju bilo nedvosmisleno. On je obećavao da će biti izvrstan svedok, pošto je Eichmann s njim više puta pregovarao, a sama njegova pojava u sudnici izazvala je svojevrsnu senzaciju. Nažalost, njegovo svedočenje je bilo nesigurno. Posle toliko godina nije se sećao kada je razgovarao s Eichmannom ni, što je bilo važnije, o čemu. Jasno se sećao samo toga da je jednom tražio da se u Mađarsku pošalje beskvasni hleb za Pashu, i da je tokom rata putovao u Švajcarsku da bi svojim hrišćanskim prijateljima rekao koliko je situacija opasna i da od njih zatraži da olakšaju mogućnost emigriranja. (Ti pregovori su morali biti vođeni pre implementacije „konačnog rešenja“, koja je koincidirala s Himmlerovim dekretom o potpunoj zabrani emigracije. Verovatno su se desili pre napada na Rusiju.) Dobio je svoj beskvasni hleb i bezbedno je putovao u Švajcarsku i nazad.

Njegove nevolje su započele kasnije, s početkom deportacija. Pastor Grüber i njegova grupa protestantskih sveštenika u početku su intervenisali samo „za one koji su bili ranjeni u Prvom svetskom ratu i one koji su dobili visoka vojna odlikovanja; za stare i za udovice onih koji su poginuli u Prvom svetskom ratu”. Te kategorije poklapale su se s onima koje su u početku izostavili i sami nacisti. Grüberu je rečeno da je to što radi „u suprotnosti s politikom vlade”, ali nije mu se desilo ništa ozbiljno. No, ubrzo potom, pastor Gruber je uradio nešto zaista izvanredno: pokušao je da dopre do koncentracionog logora Girs u južnoj Francuskoj, gde je višijevska Francuska, zajedno s jevrejskim izbeglicama iz Nemačke, internirala i oko 750 Jevreja iz Badena i Sarfalca koje je Eichmann u jesen 1940. prokrijumčario preko nemačko-francuske granice, i koji su, prema Grüberovim informacijama, bili u gorem položaju od Jevreja deportovanih u Poljsku. Rezultat tog pokušaja bilo je hapšenje i slanje u koncentracioni logor – prvo Zaksenhauzen, a zatim Dahau. (Sličnu sudbinu doživeo je i katolički sveštenik Bernard Lichtenberg, prepošt kaptola berlinske katedrale sv. Hedvige. On se ne samo usudio da se javno moli za sve Jevreje, pokrštene i nepokrštene – što je bilo znatno opasnije od intervenisanja za „specijalne slučajeve” – nego je tražio da mu dozvole da se pridruži Jevrejima na njihovom putu na istok. Umro je na putu za koncentracioni logor.)

Osim što je posvedočio o postojanju jedne „druge Nemačke”, pastor Grüber nije znatnije doprineo ni pravnom ni istorijskom značaju suđenja. Izrekao je mnogo površnih sudova o Eichmannu – ličio je na „komad leda”, na „kamen”, bio je *Landsknechtsnatur*, „biciklista” (tekući nemački naziv za nekog ko se klanja pretpostavljenima a gazi potčinjene) – što ga nije predstavilo kao posebno dobrog psihologa, čak i ako zanemarimo činjenicu da je optužba o „vozaču bicikla” bila u suprotnosti s podacima koji su pokazivali da je Eichmann bio relativno pristojan prema onima koji su mu bili potčinjeni. Bilo kako bilo, takva tumačenja i zaključci bi u normalnim okolnostima bili brisani iz sudskog zapisnika, ali u Jerusalimu su oni našli mesto čak i u presudi. Bez njih, svedočenje pastora Grübera moglo je ojačati odbranu, zato što Eichmann Grüberu nikad nije dao direktan odgovor. Uvek mu je govorio da dođe ponovo, pošto je morao da traži dalje instrukcije. Važnije od toga je što je dr Servatius bar jed-

nom preuzeo inicijativu i svedoku postavio krajnje umesno pitanje: „Da li ste pokušali da utičete na njega? Da li ste, kao sveštenik, pokušali da apelujete na njegova osećanja, da ga upozorite, da mu kažete da su njegovi postupci u sukobu s moralom?” Naravno, hrabri pastor nije učinio ništa slično, a njegovi odgovori na ta pitanja bili su krajnje neprilični. Rekao je da su „dela efikasnija od reči”, i da bi „reči bile beskorisne”. Služio se klišeima koji nisu imali nikakve veze s realnom situacijom u kojoj bi i „puke reči” predstavljale dela, u kojoj je dužnost sveštenika možda upravo bila da proveri „beskorisnost reči”.

Od pitanja dr Servatiusa još umesnije je bilo ono što je o toj epizodi u svojoj završnoj reči kazao Eichmann: „Niko mi nije došao sa bilo kakvom zamerkom na to kako sam izvršavao svoje dužnosti. Čak ni pastor Grüber ne kaže da je to uradio.” Zatim je dodao: „Došao je kod mene i tražio da se olakšaju patnje, ali na sam način obavljanja mojih dužnosti nije imao nikakvih primedbi.” Iz Grüberovog svedočenja proizlazi da on nije tražio „olakšanje patnji”, već izuzimanje iz njih, u skladu s kategorijama koje su nacisti ranije utvrdili. Te kategorije su nemački Jevreji od samog početka prihvatili bez ikakvog protesta. A prihvatanje privilegovanih kategorija – nemački Jevreji nasuprot poljskim, ratni veterani i odlikovani Jevreji nasuprot običnim, porodice čiji su preci bili rođeni u Nemačkoj nasuprot nedavno naturalizovanim građanima – predstavljalo je početak moralnog kolapsa uglednog jevrejskog društva. (U svetlu činjenice da se danas ti problemi najčešće tretiraju kao da postoji neki zakon ljudske prirode koji svakoga primorava da suočen s katastrofom izgubi dostojanstvo, možemo se prisetiti stava francusko-jevrejskih ratnih veterana kojima je njihova vlada ponudila iste privilegije, i koji su na to odgovorili: „Svečano izjavljujemo da se odričemo svih posebnih beneficija koje bi mogle proisteci iz našeg statusa bivših vojnika” /*American Jewish Yearbook*, 1945/.) Nepotrebno je reći da sami nacisti te razlike nikad nisu uzimali ozbiljno, za njih je Jevrej bio Jevrej, ali te kategorije su do samog kraja igrale svojevrsnu ulogu pošto su uspevale da umire izvesnu nelagodnost nemačkog stanovništva: deportovani su samo poljski Jevreji, samo oni koji su izbegavali vojnu službu, itd. Onima koji nisu hteli da zatvore oči od samog početka je moralo biti jasno da je „generalna praksa omogućavanja izvesnih izuzetaka postojala samo zato da bi generalno pravilo moglo što

lakše da se primenjuje" (po rečima Louisa de Jonga u poučnom članku „Jevreji i nejevreji u okupiranoj Holandiji”).

U prihvatanju tih privilegovanih kategorija moralnu katastrofu je predstavljalo to što je svako ko je tražio da se u njegovom slučaju napravi „izuzetak” implicitno priznavao opšte pravilo, ali očigledno je da tu činjenicu nisu shvatili oni „dobri ljudi”, Jevreji i nejevreji, koji su bili zaokupljeni svim onim „specijalnim slučajevima” za koje se mogao tražiti poseban tretman. Do koje mere su čak i jevrejske žrtve prihvatile standarde „konačnog rešenja” možda se najbolje vidi u tzv. Kastnerovom izveštaju (dostupno na nemačkom kao *Der Kastner-Bericht über Eichmanns Menschenhandel in Ungarn*, 1961). Čak i posle rata Kastner je ostao ponosan na svoj uspeh u spasavanju „istaknutih Jevreja”, kategorije koju su nacisti zvanično uveli 1942, kao da je i sam bio uveren da neki poznati Jevrej ima više prava na život od običnog. To što je na sebe preuzeo takve „odgovornosti” – da pomaže nacistima da iz anonimne mase izdvoje „poznate” ličnosti, jer o tome se radilo – „zahtevalo je više hrabrosti nego suočiti se sa šmrću”. Ali, ako oni, Jevreji i nejevreji, koji su molili za „specijalne slučajeve” nisu bili svesni svog nevoljnog saučesništva, to implicitno priznavanje opšteg pravila koje je značilo smrt za sve nespecijalne slučajeve moralo je biti potpuno jasno onima koji su bili angažovani na poslu ubijanja. Morali su bar osetiti da su time što se od njih traži da naprave izuzetke, i time što su ih povremeno činili i tako sticali zahvalnost, ubedili svoje protivnike u zakonitost onoga što su radili.

Pored toga, pretpostavka pastora Grübera i jerusalimskog suda da su zahtevi za izuzeće poticali samo od protivnika režima bila je potpuno pogrešna. Naprotiv, kao što je Heydrich eksplicitno rekao na konferenciji u Vanzeu, povod da Terezijenštat bude pretvoren u geto za privilegovane kategorije bio je veliki broj takvih intervencija koje su dolazile sa svih strana. Terezijenštat je kasnije postao mesto za pokazivanje gostima iz inostranstva i služio je da zavarava spoljnji svet, ali to nije bio njegov izvorni *raison d'etre*. Užasni proces proređivanja koji se redovno odvijao u tom „raju” – „koji se od drugih logora razlikovao kao dan od noći”, kako je ispravno primetio Eichmann – bio je nužan zato što nikad nije bilo dovoljno prostora za sve privilegovane, a iz direktive Ernsta Kaltenbrunnera, šefa RSHA-e, znamo da se „poklanjala posebna pažnja da se ne deportuju

Jevreji koji imaju veze i uticajne poznanike u spoljnom svetu". Drugim rečima, manje „ugledni" Jevreji neprekidno su žrtvovani zbog onih čiji bi nestanak mogao izazvati neprijatna pitanja. „Poznanici iz spoljnog sveta" nisu nužno živeli van Nemačke. Po Himmlerovom mišljenju bilo je „osamdeset miliona dobrih Nemaca, i svaki je imao svog pristojnog Jevreja. Jasno je da su ostali svinje, ali taj jedan je prvoklasan" (Hilberg). Za samog Hitlera se smatra da je poznavao 340 „prvoklasnih Jevreja", koje je ili preveo u status punopravnih Nemaca, ili im je podario privilegije polujevreja. Hiljade polujevreja je bilo izuzeto iz svih ograničenja, čime može da se objasni Heydrichova uloga u SS-u, i uloga generalfeldmaršala Erharda Milcha u Goringovom ratnom vazduhoplovstvu; jer je bilo opštepoznato da su obojica bili polujevreji. (Od najvećih ratnih zločinaca samo dvojica su se pokajali suočeni sa smrću: Heydrich, tokom devet dana koliko mu je trebalo da umre od rana koje su mu zadali češki patrioti, i Hans Frank, pred pogubljenje, u Nirnbergu. To je neprijatna činjenica, jer teško je ne posumnjati da ono zbog čega se Heydrich pokajao nije bilo ubijanje nego to što je izdao sopstveni narod.) Ako su za „ugledne" Jevreje intervenisali „ugledni" ljudi, intervencije su često bile vrlo uspešne. Tako je Sven Hedin, jedan od najvatrenijih Hitlerovih obožavalaca, intervenisao za poznatog geografa, bonskog profesora Philipsohna, koji je „živeo u Terezijenštat u pod nedostojnim uslovima". U pismu Hitleru, Hedin je zapretio da će „njegov odnos prema Nemačkoj zavisiti od Philipsohnove sudbine", posle čega je (prema knjizi H.G. Adlera o Terezijenštat u), g. Philipsohn odmah dobio bolje prebivalište.

U današnjoj Nemačkoj ta zamisao o „uglednim" Jevrejima još nije zaboravljena. Dok se veterani i druge privilegovane grupe više ne pominju, i dalje se žali zbog sudbine „uglednih" Jevreja na uštrb svih ostalih. Veliki broj ljudi, naročito među kulturnom elitom, još javno izražava žaljenje što je Nemačka oterala Einsteina, ne shvatajući da je mnogo teži zločin bilo ubistvo malog Hansa Kohna koji je živeo iza ćoška, iako on nije bio genije.

Poglavlje 8

Dužnosti poslušnog građanina

Tako su, dakle, prilike da se Eichmann oseća kao Pontije Pilat bile mnogobrojne, ali s proticanjem meseci i godina izgubio je potrebu da oseća bilo šta. Stvari su tako stajale, radilo se o novom zakonu zemlje zasnovanom na firerovom naređenju, i sve što je radio, koliko je on mogao da vidi, radio je kao građanin koji poštuje zakon. On je vršio svoju *dužnost*, kako je neprekidno ponavljao i policiji i sudijama, ali ne samo što se pokoravao *naređenjima*, on se pokoravao i *zakonu*. Eichmann je nejasno naslućivao da bi to moglo predstavljati važnu razliku, ali ni branilac ni sudije za to se nijednom nisu zainteresovali. S jedne strane na drugu prebacivane su istrošene fraze o „naređenjima pretpostavljenih” naspram „državnih dela”, koje su dominirale raspravom o tim pitanjima i na Nirnberškim suđenjima, samo zato što su stvarale iluziju da se o nečem besprimernom može prosuđivati u skladu s presedanima i kriterijumima koji su išli uz njih. Sa svojim prilično skromnim umnim sposobnostima Eichmann je svakako bio poslednja ličnost u sudnici od koje se moglo očekivati da će osporiti te ideje i ponuditi sopstveno objašnjenje. Pošto je, pored ispunjavanja onoga što je smatrao dužnostima poslušnog građanina, radio i po naređenjima – uvek pazeći da bude „pokriven” – toliko se zaglibio da je završio naglašavajući čas vrline, čas mane slepe poslušnosti, ili „poslušnosti mrtvaca”, *Kadavergehorsam*, kako je to sam nazvao.

Prva naznaka Eichmannovog nejasnog poimanja da u svemu tome ima i nečeg važnijeg od pitanja vojničkog izvršavanja naređenja čija je priroda i svrha očigledno zločinačka, pojavila se tokom policijskog ispitivanja, kada je iznenada, snažno to naglašavajući, izjavio da je čitav život proveo u skladu s Kantovim moralnim nalogima, a posebno u skladu s Kantovom definicijom dužnosti. Bilo je to očigledno besramno, ali i nesхватljivo, pošto je Kantova filosofija morala najuže povezana s ljudskom sposobnošću prosuđivanja koja isključuje slepu poslušnost. Policijski islednik se na tome nije zadržao, ali je sudija Raveh, bilo iz radoznalosti, bilo zbog ogorčenja što se Eichmann usudio da u vezi sa svojim zločinima pomene Kantovo

ime, odlučio da ga ispita. I, na opšte iznenađenje, Eichmann je ponudio približno tačnu definiciju kategoričkog imperativa: „Napomenom o Kantu hteo sam da kažem da princip moje volje uvek mora biti takav da može da postane princip opštih zakona” (što nije slučaj s krađom ili ubistvom, na primer, zato što se ne može zamisliti da bi lopov ili ubica želeli da žive u pravnom sistemu koji bi drugima dao pravo da ih opljačkaju ili ubiju). U daljem ispitivanju dodao je da je pročitao Kantovu *Kritiku praktičkog uma*. Zatim je objasnio da je od trenutka kad je postao zadužen za sprovođenje „konačnog rešenja” prestao da živi u skladu s kantovskim načelima, da je to znao, i da se tešio mislju da više nije „gospodar sopstvenih postupaka”, da nije sposoban da „bilo šta promeni”. Na sudu, međutim, nije rekao da je u tom „periodu državno legalizovanih zločina”, kako je to sam nazvao, on ne samo odbacio kantovsku formulu kao neprikladnu, već ju je izvrnuo, tako da je glasila „Postupaj tako da se princip tvojih dela podudara s principom zakonodavca ili zakona zemlje” – ili, prema Frankovoj formulaciji „kategoričkog imperativa Trećeg rajha”, za koju je mogao znati – „Postupaj tako da bi firer, kad bi znao za njih, mogao da odobri tvoja dela” (*Die Technik des Staates*, 1942, pp. 15-16). Kant, naravno, tako nešto nikad nije rekao. Naprotiv, za njega je svaki čovek od trenutka kad je počinjao da dela postajao zakonodavac: koristeći svoj „praktički um” čovek pronalazi načela koja mogu i treba da budu načela zakona. Ali, tačno je da se Eichmannovo nesvesno izvrtanje slaže s onim što je sam nazvao verzijom Kanta „za domaću upotrebu malog čoveka”. U toj domaćoj verziji, sve što je ostalo od Kantovog duha jeste zahtev da čovek čini više od poštovanja zakona, da ode dalje od pukog zahteva poslušnosti i da sopstvenu volju poistoveti s načelom koje stoji iza zakona – s izvorom iz kog je zakon proistekao. U Kantovoj filosofiji taj izvor je praktički um. U Eichmannovoj domaćoj verziji, to je volja firera. Veliki deo one užasno pomne temeljitosti u sprovođenju „konačnog rešenja” – temeljitosti koja se posmatraču obično čini tipično nemačkom, ili, s druge strane, karakterističnom za savršenog birokratu – može se izvesti iz čudnovatog shvatanja, zaista uobičajenog u Nemačkoj, da držati se zakona ne znači njihovo puko poštovanje, već i delanje kao da je svako donosilac zakona koje poštuje. Otuda uverenje da se nužno mora ići dalje od zahteva dužnosti.

Ma kakva da je bila Kantova uloga u formiranju mentaliteta „malog čoveka“ u Nemačkoj, ne može biti ni najmanje sumje da je u jednom pogledu Eichmann zaista sledio Kantove naloge: zakon je zakon, i nikakvih izuzetaka ne može biti. U Jerusallimu je priznao samo dva takva izuzetka iz vremena kada je svaki od „osamdeset miliona Nemaca“ imao svog „pristojnog Jevreja“: pomogao je jednom rođaku polujevrejskog porekla i jednom bečkom paru za koje je intervenisao njegov stric. Ta nedoslednost ga je i dalje pomalo mučila, i kad je o tome bio ispitivan, počeo je otvoreno da se izvinjava: „svoje grehe ispovedio je“ pretpostavljenima. Taj beskompromisni stav ka ispunjavanju svojih ubilačkih dužnosti prokleo ga je u očima sudija više od svega drugog, što je bilo razumljivo, ali u njegovim sopstvenim očima to je bilo baš ono što ga je pravdalo, kao što je svojevremeno učutkalo i poslednje ostatke njegove savesti. Nema izuzetaka – to je bio dokaz da je uvek radio suprotno svojim „sklonostima“, bez obzira na to da li su bile sentimentalne ili inspirisane interesom, dokaz da je uvek ispunjavao svoju „dužnost“.

Ispunjavanje „dužnosti“ na kraju ga je dovelo u otvoren sukob s narednjima pretpostavljenih. Tokom poslednje godine rata, više od dve godine posle konferencije u Vanzeu, doživeo je poslednju krizu savesti. Kako se poraz približavao, počeli su da mu se obraćaju ljudi iz njegovih sopstvenih redova koji su se sve upornije borili za izuzeća, a na kraju i za obustavljanje „konačnog rešenja“ To je bio trenutak kad je njegova opreznost nestala, i kad je ponovo počeo da preuzima inicijativu – on je, na primer, pošto su saveznički bombarderi uništili železnički sistem, organizovao jevrejske marševe smrti od Budimpešte do austrijske granice. To se događalo u jesen 1944, kada je Eichmann znao za Himmlerovo naređenje da se demontiraju postrojenja za istrebljenje u Aušvicu i da je partija završena. Negde u to vreme Eichmann je imao jedan od retkih ličnih susreta s Himmlerom, kada se Himmler na njega navodno izvikao: „Ako si do sada bio zaposlen likvidiranjem Jevreja, od sada ćeš, pošto ti ja naređujem, da ih čuvaš i da se ponašaš kao njihova dadilja. Podsećam te da sam ja 1933. osnovao RSHA-u, a ne ti, niti grupenfirer Muller. Ovde ja izdajem naređenja!“ Jedinu svedok koji je potvrdio ove reči bio je vrlo nepouzdan g. Kurt Becher. Eichmann je poricao da je Himmler na njega vikao, ali ne i da je tog razgovora bilo. Himmler nije mogao da izgovori baš te reči

pošto je svakako znao da je RSHA bila osnovana 1939. a ne 1933, i da je nije osnovao samo on već i Heydrich, uz njegovu podršku. Ipak, nešto slično mora da se dogodilo. Himmler je tada na sve strane izdavao naredenja da se s Jevrejima postupa dobro – oni su bili njegova „najsigurnija investicija” – i to je za Eichmanna moralo biti poražavajuće iskustvo.

Eichmannova poslednja kriza savesti započela je s njegovom misijom u Mađarskoj, marta 1944, u vreme kad se Crvena armija preko Karpata kretala ka mađarskoj granici. Mađarska je u rat ušla na strani Hitlera 1941, samo zato da bi dobila dodatne teritorije svojih suseda, Slovačke, Rumunije i Jugoslavije. Mađarska vlast je bila otvoreno antisemitska i pre toga, a sada je počela s deportacijama s novostečenih teritorija svih Jevreja koji nisu imali državljanstvo. (U skoro svim zemljama antijevrejska aktivnost je započinjala s osobama bez državljanstva.) To je bilo u potpunosti van „konačnog rešenja”, zapravo, uopšte se nije uklapalo u tada pripremane detaljne planove po kojima je Evropu trebalo „pročešljati od zapada do istoka”, tako da je Mađarska u tom redosledu operacija imala prilično nizak prioritet. Jevreje bez državljanstva mađarska policija je oterala u najbliži deo Rusije, zbog čega su usledili protesti nemačkih okupacionih vlasti. Mađari su uzeli nazad nekoliko hiljada fizički sposobnih muškaraca, a ostatak su streljale mađarske trupe pod vođstvom nemačkih policijskih jedinica. Međutim, admiral Horthy, fašistički vladar Mađarske, nije hteo da ide dalje od toga – verovatno pod uticajem Mussolinija i italijanskog fašizma – tako da je nekoliko sledećih godina Mađarska, slično Italiji, postala jevrejsko utočište u koje su ponekad mogle da se sklone čak i izbeglice iz Slovačke i Poljske. Pripajanje teritorija i priliv izbeglica povećao je broj Jevreja u Mađarskoj sa oko 500.000 pre rata na približno 800.000 1944, kada je na scenu stupio Eichmann.

Kao što danas znamo, bezbednost tih novostečenih 300.000 Jevreja posledica je neodlučnosti Nemačke da započne odvojenu akciju za jedan ograničen broj Jevreja, a ne spremnosti Mađarske da im obezbedi azil. Tokom 1942, pod pritiskom nemačkog Ministarstva spoljnjih poslova (koje je nemačkim saveznicima uvek jasno stavljalo do znanja da je kriterijum njihove pouzdanosti predusretljivost u „rešavanju jevrejskog pitanja”, a ne pomoć u dobijanju rata), Mađarska je ponudila da izruči sve jevrejske izbeglice. Ministarstvo je bilo spremno da to prihvati

kao korak u dobrom pravcu, ali se tome usprotivio Eichmann: smatrao je da je iz tehničkih razloga „bolje odložiti tu akciju sve dok Mađarska ne bude spremna da uključi i mađarske Jevreje”. Bilo bi suviše skupo „pokrenuti čitavu mašineriju evakuacije” samo za jednu kategoriju, tako da to ne bi predstavljalo „nikakav napredak u rešavanju jevrejskog pitanja u Mađarskoj”. Sada, 1944. Mađarska je bila „spremna” zato što su 19. marta dve nemačke divizije okupirale zemlju. S njima su pristigli i novi poverenik Rajha SS štandartenfirer dr Edmund Veessenmayer, Himmlerov agent u Ministarstvu spoljnjih poslova, i SS obergruppenfirer Otto Winkelmann, pripadnik korpusa viših šefova policije i SS-a, koji je takođe bio pod direktnom Himmlerovom komandom. Treći SS starešina koji je došao u Mađarsku bio je Eichmann, stručnjak za evakuacije i deportacije Jevreja, koji je bio pod komandom Müllera i Kaltenbrunnera iz RSHA-e. Ni Hitler nije ostavio mesta sumnji u to šta je dolazak ta tri gospodina trebalo da znači. U poznatom razgovoru pred okupaciju zemlje, rekao je Horthyju da „Mađarska još nije preduzela korake nužne za rešavanje jevrejskog pitanja”, i optužio ga da „nije dozvolio da Jevreji budu masakrirani” (Hilberg).

Eichmannov zadatak je bio jasan. Čitava njegova služba je bila premeštena u Budimpeštu (u pogledu karijere to je predstavljalo „klizanje naniže”), da bi mu omogućila da preduzme sve „nužne korake”. Nije raspolagao nikakvim nagoveštajima o tome šta ga čeka. Njegovi najveći strahovi ticali su se eventualnog otpora Mađara, s kojim ne bi mogao da izađe na kraj zato što nije imao dovoljno ljudi, a i zato što nije poznavao lokalne prilike. Ti strahovi su se pokazali potpuno neosnovanim. Mađarska žandarmerija bila je više nego spremna da učini sve što je bilo nužno, a novi državni sekretar nadležan za političke (jevrejske) poslove u mađarskom Ministarstvu unutrašnjih poslova László Endre bio je „dobro upućen u jevrejski problem”, i postaće blizak prijatelj s kojim će Eichmann provoditi dobar deo slobodnog vremena. Sve se odvijalo „kao san”, kao što je ponavljao kad god bi se prisećao te epizode; nije bilo baš nikakvih teškoća. Osim, naravno, ako teškoćama ne nazovemo nekoliko sitnijih razlika između njegovih naredjenja i želja njegovih novih prijatelja. Na primer, verovatno zbog približavanja Crvene armije s istoka, njegova naredjenja su bila da zemlju treba „pročešljati od istoka ka zapadu”, što je značilo da budimpeštanski Jevreji ne bi bili

evakuisani tokom prvih nedelja ili meseci – uzrok velike žalosti među Mađarima koji su želeli da njihova prestonica prva postane *judenrein*. (Eichmannov „san“ predstavljao je neverovatan košmar za Jevreje: ni na jednom drugom mestu nije toliko mnogo ljudi bilo deportovano i pobijeno u tako kratkom vremenskom periodu. Za manje od dva meseca zemlju je napustilo 147 kompozicija s 434.351 osobom u zapečaćenim teretnim vagonima, sa po sto ljudi u jednom, a gasne komore u Aušvicu jedva su uspele da progutaju toliko mnoštvo.)

Teškoće su se pojavile s potpuno druge strane. Ne jedna, već tri osobe su imale naređenja u kojima je stajalo da treba da pomognu u „rešavanju jevrejskog problema“. Svaka je pripadala drugoj službi i drugom lancu komandovanja. Tehnički, Winkelmann je bio nadređen Eichmannu, ali viši šefovi SS-a i policije nisu bili pod komandom RSHA-e, kojoj je pripadao Eichmann. Veessenmayer iz Ministarstva spoljnih poslova bio je nezavisan od obojice. U svakom slučaju, Eichmann je odbio da prima naređenja i od jednog i od drugog i negodovao je zbog njihovog prisustva. Ali, najtežu nevolju doneo je četvrti čovek kojem je Himmler poverio „specijalnu misiju“ u jednoj evropskoj zemlji koja ne samo što je pružila utočište velikom broju Jevreja već su ti Jevreji i dalje raspolagali povelikim ekonomskim bogatstvom. (Od ukupno 110.000 trgovačkih i industrijskih preduzeća u Mađarskoj, podaci kažu da je 40.000 bilo u jevrejskim rukama.) Taj čovek je bio obersturmbanfirer, kasnije standartenfirer, Kurt Becher.

Becher, stari Eichmannov neprijatelj, danas uspešan trgovac u Bremenu, pozvan je, ma koliko to bilo čudno, kao svedok odbrane. On iz očiglednih razloga nije mogao da dođe u Jerusalim, tako da je izjavu dao u Nemačkoj. Njegovo svedočenje je moralo biti odbačeno pošto su mu unapred bila pokazana pitanja na koja je trebalo da odgovori pod zakletvom. Velika je šteta što Eichmann i Becher nisu mogli biti suočeni, i to ne samo zbog pravnih razloga. Ta konfrontacija razotkrila bi još jedan deo „opšte slike“, koji je, čak i pravno, bio i te kako važan. Po tom iskazu, Becher je stupio u SS zato što se „od 1932. do danas aktivno bavi jahanjem“. Pre trideset godina to je bio sport kojim su se bavile samo evropske više klase. Njegov instruktor ga je 1934. ubedio da stupi u esesovski konjički puk, što je u tom momentu bila prava stvar za čoveka koji je želeo da se priključi

„pokretu“, a da istovremeno sačuva i odgovarajući društveni ugled. (Mogući razlog zbog kog je Becher u svom iskazu podvukao jahanje nikad nije pomenut: Nirnberski tribunal je *Reiter-S.S.* isključio sa svoje liste zločinačkih organizacija.) Rat je Bechera zatekao na aktivnoj frontovskoj dužnosti, ne kao pripadnika vojske već oružanog SS-a, u kom je bio oficir za vezu s armijskim komandantima. Uskoro je otišao s fronta da bi postao glavni kupac konja za personalno odeljenje SS-a, i taj posao mu je doneo skoro sva tadašnja odlikovanja.

Becher je rekao da je u Mađarsku bio upućen samo radi kupovine 20.000 konja za SS. To je malo verovatno, pošto je odmah po dolasku započeo seriju vrlo uspešnih pregovora s vlasnicima velikih jevrejskih poslovnih kompanija. Njegovi odnosi s Himmlerom su bili odlični, mogao je da ga vidi kad god je želeo. Njegova „specijalna misija“ bila je potpuno jasna. Trebalo je da iza leđa mađarske vlade obezbedi kontrolu nad najvećim jevrejskim firmama, a za uzvrat da vlasnicima omogući slobodan izlaz iz zemlje uz pozamašnu sumu novca u stranoj valuti. Njegova najznačajnija transakcija bila je vezana za čelični kombinat Manfreda Weissa, mamutsko preduzeće s trideset hiljada radnika koje je proizvodilo sve, od aviona, kamiona i bicikala, do limova, igala i čioda. Kao rezultat, četrdeset pet članova familije Weiss emigriralo je u Portugal, a g. Becher je došao na čelo njihovog kombinata. Kada je saznao za taj *Schweinerei*, Eichmann se razbesneo. Taj posao je zapretio da kompromituje njegove dobre odnose s Mađarima, koji su, prirodno, očekivali da će oni postati vlasnici jevrejske imovine konfiskovane na njihovom vlastitom tlu. Za njegovu indignaciju bilo je razloga, pošto su te transakcije bile suprotne regularnoj nacističkoj politici koja je bila vrlo velikodušna. Za pomoć u rešavanju jevrejskog pitanja u bilo kojoj zemlji Nemci nisu tražili nikakvu jevrejsku imovinu, već samo nadoknadu za troškove njihove deportacije i istrebljenja, a ti troškovi su se od zemlje do zemlje uveliko razlikovali – Slovačka je trebalo da plati između 300 i 350 rajhsmaraka za svakog Jevreja, Hrvatska samo 30, Francuska 700, a Belgija 250. (Izgleda da osim Hrvata niko drugi nije platio.) U Mađarskoj, u toj kasnoj fazi rata, Nemci su tražili isplatu u dobrima – u isporukama hrane za Rajh, i to u obimu proračunatom prema količini hrane koju bi potrošili deportovani Jevreji.

Afera Weiss je predstavljala samo početak, i stvari će, s Eichmannove tačke gledišta, postajati sve gore. Becher je bio rođeni trgovac, i tamo gde je Eichmann video samo ogromne organizacione i administrativne zadatke Becher je video skoro neograničene mogućnosti za pravljenje novca. Jedino što mu je stajalo na putu bila je sitničavost potčinjenih stvorenja, poput Eichmanna, koji su svoj posao shvatali ozbiljno. Projekti obersturmbanfirera Bechera uskoro će ga dovesti do bliske saradnje u spasilačkim naporima dr Rudolfa Kastnera. (Kastnerovom svedočenju u njegovu korist Becher će kasnije, u Njirnbengu, dugovati svoju slobodu. Kao stari cionista, Kastner se posle rata preselio u Izrael gde je zauzimao visoku poziciju sve dok jedan novinar nije objavio priču o njegovoj saradnji s SS-om, zbog čega ga je Kastner tužio za klevetu. Njegovo svedočenje u Njirnbengu teško ga je kompromitovalo, i kada je slučaj dospelo na Okružni sud u Jerusallimu, sudija Halevi, jedan od trojice sudija na Eichmannovom suđenju, rekao je Kastneru da je „prodao dušu đavolu“. Marta 1957, neposredno pre nego što je njegov slučaj trebalo da se u apelaciji pojavi pred izraelskim Vrhovnim sudom, Kastner je bio ubijen. Čini se da nijedan od ubica nije bio iz Mađarske. Na pretresu koji je usledio, presuda nižeg suda bila je poništena, a Kastner rehabilitovan.) Poslovi koje je Becher sklapao preko Kastnera bili su mnogo jednostavniji od komplikovanih pregovora s poslovnim magnatima. Sastojali su se u utvrđivanju cene za život svakog Jevreja kojeg je trebalo spasiti. Oko toga je bilo priličnog cenjkanja, a u neku od preliminarnih rasprava izgleda da je bio uključen i Eichmann. Karakteristično je da je njegova cena bila najniža, svega 200 dolara po glavi – naravno, ne zbog toga što je hteo da spase što više Jevreja, već samo zbog toga što nije bio navikao da misli na veliko. Na kraju je utvrđena cena od hiljadu dolara, i jedna grupa od 1.684 Jevreja, uključujući i porodicu dr Kastnera, otišla je iz Mađarske u prolazni logor Bergen-Belzen, iz kog su konačno dospeli do Švajcarske. Sličnim poslom, na kom su Becher i Himmler planirali da za kupovinu razne robe uzmu dvadeset miliona švajcarskih franaka od „American Joint Distribution Committee“, svi su bili zaokupljeni sve dok Rusi nisu oslobodili Mađarsku, ali od njega nije ispalo ništa.

Nema nikakve sumnje da su Becherove aktivnosti imale Himmlerovu punu podršku i da su bile potpuno suprotne starim,

„radikalnim”, narednjima koja je Eichmann još uvek dobijao od Müllera i Kaltenbrunnera, svojih neposrednih starešina u RSHA-i. Po Eichmannovom mišljenju ljudi poput Bechera bili su korumpirani, ali korupcija nije mogla izazvati krizu njegove savesti, jer, iako sâm izgleda nije bio podložan toj vrsti iskušenja, do tada je njom morao biti okružen već godinama. Teško je pretpostaviti, mada to nije potpuno isključeno, da nije znao da je njegov prijatelj i podređeni hauptsturmführer Dieter Wisliceny još 1942. od jevrejskog Komiteta spasa iz Bratislave primio pedeset hiljada dolara da bi odložio deportacije iz Slovačke. Ali morao je znati da je u jesen 1942. pokušao da slovačkim Jevrejima proda izlazne dozvole u zamenu za onoliko strane valute koliko je trebalo za regrutovanje nove SS divizije. Međutim sada, 1944. u Mađarskoj, sve je bilo drukčije, ne zato što se Himmler bavio „biznisom”, već zato što je biznis postao zvanična politika. Više se nije radilo o običnoj korupciji.

Eichmann je u početku pokušao da uđe u tu igru, i da igra u skladu s novim pravilima. Tada se uključio u fantastične pregovore „krv-za-robu” – milion Jevreja za deset hiljada kamiona za nemačku vojsku koja se raspadala – pregovore koje svakako nije on inicirao. Način na koji je u Jerusalimu objasnio svoju ulogu u tom poslu jasno je pokazao kako je to svojevremeno opravdao pred samim sobom: kao vojnu nužnost koja će mu doneti i dodatnu korist u vidu važne nove uloge u poslu emigracije. Sebi, međutim, verovatno nikad nije priznao da narastajuće teškoće na svim stranama čine sve izvesnijom mogućnost da će uskoro ostati bez posla (što se nekoliko meseci kasnije i dogodilo) ukoliko ne uspe da nađe neko uporište u novoj trci za moći koja se odvijala oko njega. Kada je projekat razmene doživeo svoj predvidljivi krah bilo je već opštepoznato da je Himmler, uprkos neprekidnom oklevanju koje je uglavnom bilo posledica njegovog opravdanog straha od Hitlera, doneo odluku da potpuno prekine s „konačnim rešenjem” – bez obzira na bizniš, bez obzira na vojne potrebe, i bez ikakvog drugog osnova osim sopstvene iluzije o svojoj budućoj ulozi čoveka koji će Nemačkoj doneti mir. To je bilo vreme kad se u SS-u pojavilo „umereno krilo”, koje su činili oni koji su bili dovoljno glupi da poveruju da će ubica koji bude mogao da dokaže da nije pobio onoliko ljudi koliko je mogao imati savršen alibi, i oni koji su bili dovoljno pametni da predvide povratak „normalnim uslovima”, kada će novac i dobre veze ponovo postati najvažniji.

Eichmann nikad nije prišao tom „umerenom krilu“, a pitanje je da li bi bio primljen da je pokušao. On je bio ne samo duboko kompromitovan i, zbog svojih stalnih kontakata s jevrejskim funkcionerima, suviše poznat, već je bio i suviše primitivan za tu obrazovanu „gospodu“ iz više srednje klase, koju je žestoko mrzeo sve do samog kraja. On je bio sasvim sposoban da milione ljudi pošalje u smrt, ali ne i da o tome govori na odgovarajući način, osim ako mu se ne propišu „jezička pravila“. U Jerusalemu, bez tih pravila, otvoreno je govorio o „ubijanju“, „ubistvu“, „zločinima koje je legalizovala država“. Izražavao se bez ikakvog uvijanja, za razliku od svog branioca čije je osećanje društvene superiornosti u odnosu na Eichmanna bilo više nego očigledno. (Servatiusov pomoćnik, dr Dieter Wechtenbruch, đak Carla Schmitta, koji je prisustvovao prvim nedeljama suđenja, zatim bio poslat u Nemačku da ispita svedoke odbrane, da bi se ponovo pojavio poslednje nedelje avgusta, bio je van sudnice vrlo pre-dusretljiv prema novinarima. Činilo se da je bio manje šokiran Eichmannovim zločinima negoli njegovim nedostatkom ukusa i obrazovanja. „Sitna riba“, rekao je za njega, „moramo da vidimo kako da ga izvučemo“ – *wie wir das Würstchen über die Runden bringen*. Sam Servatius je još pre suđenja izjavio da je ličnost njegovog klijenta ličnost jednog „običnog pismonoše“.)

Kada je Himmler postao „umerenjak“, Eichmann je počeo da sabotira njegova naređenja onoliko koliko se usuđivao, bar u meri u kojoj je osećao da ga „pokrivaju“ njegove neposredne starešine. Kastner je jednom upitao Wislicenyja, „Kako se Eichmann usuđuje da sabotira Himmlerova naređenja?“ – u ovom slučaju naređenje da se u jesen 1944. zaustave marševi Jevreja. A odgovor je bio: „Verovatno može da pokaže neki telegram. Mora da su ga pokrili Müller i Kaltenbrunner.“ Sasvim je moguće da je Eichmann imao neki zbrkani plan za likvidiranje Terezijenštata pre dolaska Crvene armije, iako to znamo samo iz sumnjivog svedočenja Dietera Wislicenyja. (On je mesecima, a možda i godinama pre poraza počeo s pažljivim pripremanjem svog alibija na račun Eichmanna, alibija koji je potom izložio na Nirnberškom procesu gde je bio svedok optužbe. To mu nije nimalo pomoglo, bio je izručen Čehoslovačkoj, suđeno mu je i pogubljen je u Pragu gde nije imao nikakvih veza i gde mu novac nije bio ni od kakve pomoći.) Drugi svedoci su tvrdili da je to planirao Rolf Günther, jedan od Eichmannovih ljudi, i da je,

naprotiv, postojalo Eichmannovo pismeno naređenje da se taj geto ne dira. Bilo kako bilo, nema nikakve sumnje da je čak i u aprilu 1945, kada su praktično svi postali vrlo „umereni“, Eichmann iskoristio posetu g. Paula Dunanda, predstavnika švajcarskog Crvenog krsta, Teresijenštat u da zvanično izjavi da on ne odobrava Himmlerovu novu politiku prema Jevrejima.

Prema tome, nije bilo sporno da je Eichmann od početka do kraja davao sve od sebe da „konačno rešenje“ bude konačno. Pitanje je bilo samo da li je to doista dokaz njegovog fanatizma, njegove bezgranične mržnje prema Jevrejima, i da li je lagao policiju i počinio krivokletstvo na sudu kada je rekao da je uvek poštovao naređenja. Sudije nisu uspele da nađu bilo kakvo drugo objašnjenje, iako su se trudile da razumeju optuženog i tretirale ga s poštovanjem i autentičnom, blistavom humanošću kakvu on u svom životu verovatno nikad nije doživeo. (Dr Wechtenbruch je novinarima rekao da Eichmann ima „veliko poverenje u sudiju Landaua“, u smislu da će Landau biti sposoban da raščisti stvari, i to poverenje pripisao Eichmannovoj potrebi za autoritetom. Na čemu god da se zasnivalo, poverenje je bilo očigledno tokom čitavog procesa, i možda je to razlog što je presuda u Eichmannu izazvala tako veliko „razočaranje“. Pobrka je humanost s popustljivošću.) To što nisu uspeali da ga razumeju može biti dokaz „dobrote“ ta tri čoveka, njihove nepomućene, pomalo staromodne vere u moralne temelje njihove profesije. Jer, tužna je i vrlo neprijatna istina da je Eichmanna upravo savest, a ne fanatizam, navela da tokom poslednjih godina rata usvoji beskompromisan stav, kao što ga je, tri godine ranije, navela da za neko vreme krene u suprotnom pravcu. Eichmann je znao da su Himmlerova naređenja bila direktno suprotna Hitlerovim. Za to mu nisu bili potrebni nikakvi konkretni detalji, iako bi oni predstavljali potvrdu njegovog saznanja: kao što je tužilac naglasio u raspravi pred Vrhovnim sudom, kada je Hitler od Kaltenbrunnera čuo za pregovore o razmeni Jevreja za kamione, „Himmlerova pozicija je u Hitlerovim očima postala potpuno kompromitovana“. A samo nekoliko nedelja pre nego što je Himmler obustavio ubijanje u Aušvicu, Hitler je, očigledno ne znajući za Himmlerove najnovije poteze, poslao ultimatum Horthyju u kom je rekao da od njega „očekuje da će mađarska vlada bez daljeg odlaganja preduzeti mere protiv Jevreja u Budimpešti“. Kada je Himmlerovo naređenje o obustavljanju

evakuacije mađarskih Jevreja stiglo u Budimpeštu, Eichmann je, prema jednom Veessenmayerovom telegramu, zapretio da će „od Hitlera zatražiti novu odluku“, i za taj telegram je u presudi rečeno da ga „optužuje više nego što bi moglo stotinu svedoka“.

Eichmann je bitku s „umerenim krilom“, na čijem je čelu bio rajhsfirer SS-a i šef nemačke policije, izgubio. Prva naznaka njegovog poraza pojavila se januara 1945, kada je obersturmbanfirer Kurt Becher unapređen u čin štandartenfirera, upravo onaj čin o kom je Eichmann sanjao tokom celog rata. (Priča da mu u njegovoj službi nije bio dostupan nijedan viši čin bila je poluistina. Mogao je da postane šef odeljenja IV-B, umesto što je ostao u odseku IV-B-4, i tada bi bio automatski unapređen. Verovatna istina je da ljudima poput Eichmanna koji su počeli od najnižih činova nije bilo dozvoljeno da napreduju dalje od potpukovničkog čina, osim na frontu.) Tog istog meseca Mađarska je bila oslobođena, a Eichmann je bio vraćen u Berlin. Tu je Himmler naimenovao njegovog neprijatelja Bechera za *Reichssonderkommissara* zaduženog za sve koncentracione logore, a Eichmann je iz odseka koji se bavio „jevrejskim poslovima“ prebačen u potpuno beznačajan odsek za „borbu protiv crkava“, o čemu zapravo nije znao ništa. Brzina njegovog propadanja tokom poslednjih meseci rata najtačnije pokazuje u kojoj meri je Hitler bio u pravu kad je u svom berlinskom bunkeru, aprila 1945, izjavio da SS više nije pouzdan.

U Jerusalimu, suočen s dokazima o svojoj neograničenoj vernosti Hitleru i njegovim naređenjima, Eichmann je više puta pokušao da objasni da su u Trećem rajhu „firerove reči imale snagu zakona“ (*Führerworte haben Gesetzeskraft*), što je između ostalog značilo da naređenje koje je dolazilo direktno od Hitlera nije moralo biti u pisanoj formi. Pokušao je da objasni da je to razlog što nikad nije tražio pismeno naređenje od Hitlera (nijedan dokument koji se odnosi na „konačno rešenje“ nikad nije nađen, i verovatno nije ni postojao), ali jeste zahtevao pismena naređenja od Himmlera. Naravno, bilo je to jedno fantastično stanje stvari. Napisane su čitave biblioteke „učenih“ pravnih komentara i u svima se dokazuje da firerove reči, njegove usmene izjave, predstavljaju temeljni zakon zemlje. U takvom „pravnom“ okviru, svako naređenje koje je slovom ili duhom protivrečilo Hitlerovim rečima po definiciji je bilo nezakonito. Prema tome, Eichmannova pozicija je pokazivala vrlo neprijatnu sličnost s

pozicijom često pominjanog vojnika koji, delujući u normalnom pravnom okruženju, odbija da izvrši naređenje koje je suprotno njegovom običnom iskustvu zakonitosti, i koje, stoga, može da prepozna kao zločinačko. Obimna literatura na tu temu najčešće se oslanja na dvosmisleno značenje reči „zakon“, koji u ovom kontekstu ponekad označava zakon zemlje – tj. dato, pozitivno pravo – a ponekad zakon za koji se smatra da istim glasom govori iz srca svakog čoveka. Međutim, praktično govoreći, naređenje koje ne treba izvršiti mora biti „očigledno nezakonito“, a nezakonitost mora nad njim „lepršati kao crna zastava s upozorenjem koje kaže: 'Zabranjeno!'" – kako je istaknuto u presudi. A u zločinačkom režimu ta „crna zastava“ vije se isto onoliko „očigledno“ iznad normalno zakonitog naređenja – na primer, da se ne ubijaju nevini ljudi samo zato što su nekim slučajem Jevreji – koliko i iznad zločinačkog naređenja pod normalnim okolnostima. Traženje pribežišta u nedvosmislenom glasu savesti – ili, rečeno još neodređenijim jezikom pravnika, u nekom „opšteljudskom osećanju“ (Oppenheim-Lauterpacht u *International Law*, 1952) – ne samo što predstavlja zaobilaženje tog pitanja, već znači svesno odbijanje da se u obzir uzme centralni moralni, pravni i politički problem našeg stoleća.

Eichmannovo uverenje da je Himmler počeo da izdaje „zločinačka“ naređenja svakako nije bilo jedini faktor koji je određivo njegove postupke. Ali, lični elemenat koji je nesumnjivo bio uključen nije bio fanatizam, već njegovo iskreno, „neograničeno i neumereno divljenje prema Hitleru“ (kako je to rekao jedan od svedoka odbrane) – prema čoveku koji se popeo „od kaplara do kancelara Rajha“. Bilo bi beskorisno istraživati šta je u njemu bilo jače, njegovo divljenje prema Hitleru ili odlučnost da ostane poslušni građanin Trećeg rajha u vreme kad je Nemačka već ležala u ruševinama. Oba motiva su još jednom ušla u igru tokom poslednjih dana rata, kad je bio u Berlinu i s ogorčenjem gledao kako se svi oko njega razborito trude da dođu do falsifikovanih isprava pre dolaska Rusa ili Amerikanaca. Nekoliko nedelja kasnije i Eichmann je počeo da putuje pod lažnim imenom, ali Hitler je tada bio mrtav, „zakon zemlje“ je prestao da postoji, i njega, kako je istakao, zakletva više nije obavezivala. Jer, zakletva koju su polagali pripadnici SS-a razlikovala se od vojničke u tome što se nisu zaklinjali Nemačkoj, već samo Hitleru.

Pitanje savesti Adolfa Eichmanna, koje je doista komplikovano ali ne i usamljeno, jedva se može uporediti s pitanjem savesti nemačkih generala. Jedan od njih, upitan u Nirnbergu „Kako ste svi vi časnici generali mogli da s bespogovornom odanošću i dalje služite jednog ubicu?“, odgovorio je da „zadatak vojnika nije da sudi svom vrhovnom komandantu“: „Neka to učini istorija, ili Bog na nebu“. (Tako je odgovorio general Alfred Jodl, koji je obešen u Nirnbergu.) Eichmann, daleko manje inteligentan i s obrazovanjem jedva vrednim pomena, bar je nejasno shvatio da ih u zločince nije pretvorilo jedno naređenje već zakon. Razlika između naredbe i firerove reči bila je u tome što validnost druge nije bila ograničena u vremenu i prostoru, dok je to bila uočljiva karakteristika prve. To je i pravi razlog što je posle firerovog naređenja o „konačnom rešenju“ usledila čitava poplava propisa i direktiva koje su napisali advokati i pravni savetnici, a ne obični administratori. To naređenje, za razliku od običnih, bilo je tretirano kao zakon. Nepotrebno je dodati da sav taj pravni pribor ne samo što nije bio puki simptom nemačke pedanterije ili temeljitosti, već je vrlo efikasno celavom poslu dao spoljašnji izgled legalnosti.

I kao što zakon u civilizovanim zemljama polazi od toga da glas savesti svakom čoveku govori „Ne ubij“, iako njegove prirodne želje i sklonosti ponekad mogu biti ubilačke, tako je zakon Hitlerove zemlje zahtevao da glas savesti svakome kaže „Ubij“, iako su organizatori pokolja savršeno znali da je ubistvo protivno normalnim željama i sklonostima većine ljudi. Zlo je u Trećem rajhu izgubilo odliku po kojoj ga prepoznaje većina ljudi – odliku iskušenja. Mnogi Nemci i mnogi nacisti, verovatno ogromna većina njih, mora da su bili u iskušenju da ne ubiju, da ne pljačkaju, da ne dozvole da njihovi susedi odlaze u smrt (jer su naravno znali da su Jevreji bili transportovani u smrt, iako mnogi od njih možda nisu znali za stravične detalje), i da ne postanu saučesnici u svim tim zločinima time što će iz njih izvlačiti korist. Ali, sam Bog zna kako, naučili su da odole iskušenju.

Poglavlje 9

Deportacije iz Rajha – Nemačka, Austrija i Protektorat

Između konferencije u Vanzeu iz januara 1942, kada je Eichmann pilatovski oprao ruke, i Himmlerovih naredjenja iz leta i jeseni 1944, kad je bez Hitlerovog znanja „konačno rešenje” bilo napušteno kao da su pokolji predstavljali samo jednu žalosnu grešku, Eichmannova savest je bila potpuno mirna. Misli su mu u potpunosti bile zaokupljene ogromnim poslom organizacije i administracije koji se odvijao ne samo usred svetskog rata, već, za njega još važnije, usred bezbrojnih intriga i borbi za sfere odlučivanja koje su vođene između raznih državnih i partijskih službi zaposlenih „rešavanjem jevrejskog pitanja”. Njegovi glavni takmaci bili su viši šefovi SS-a i policije. Oni su bili pod direktnom Himmlerovom komandom, lako su mogli da mu pridu, i po činu su uvek bili iznad Eichmanna. Tu je bilo i Ministarstvo spoljnjih poslova koje je pod novim državnim podsekretarom dr Martinom Lutherom, Ribbentropovim štićenikom, postalo vrlo aktivno u jevrejskim poslovima. (Luther je jednom komplikovanom intrigom 1943. pokušao da istisne Ribbentropa, nije uspeo, i bio je odveden u koncentracioni logor. Pod njegovim naslednikom, *referent* za jevrejske poslove postao je savetnik Eberhard von Thadden, jedan od svedoka odbrane na jerusalimskom sudenju.) To Ministarstvo je ponekad izdavalo naredjenja o deportacijama koja je trebalo da izvrše njegovi predstavnici u inostranstvu. Ovi su, zbog prestiža, više voleli da rade preko viših SS i policijskih šefova. Pored toga, tu su bili i vojni zapovednici okupiranih istočnih teritorija koji su voleli da probleme rešavaju „na licu mesta”, što je značilo streljanjem. S druge strane, vojni zapovednici u zapadnim zemljama uvek su se ustručavali da saraduju i daju svoje jedinice za prikupljanje i hapšenje Jevreja. Najzad, tu su bili i regionalni zapovednici, gaulajteri. Svaki od njih je želeo da bude prvi koji će svoju teritoriju proglasiti *judenrein*, zbog čega su ponekad samostalno započinjali proces deportacija.

Eichmann je morao da koordinira sve te „napore“, da zavede neki red u onome što je opisao kao „potpuni kaos“ u kom je „svako izdavao sopstvena naređenja“ i „radio šta mu se sviđa“. I zaista, uspeo je, mada nikad potpuno, da stekne ključnu poziciju u tom procesu, zato što je njegova služba organizovala sredstva za transport. Prema tvrdnji dr Rudolfa Mildnera, šefa Gestapoa u Gornjoj Šleziji (u kojoj je bio Aušvic), kasnije šefa Bezbednosne policije u Danskoj, koji je bio svedok optužbe u Nirnbргу, Himmler je pismena naređenja za deportacije slao Kaltenbrunneru, šefu RSHA-e, koji je obaveštavao Müllera, šefa Gestapoa, ili sekcije IV RSHA-e, koji je tada naređenje usmeno prenosio svom referentu u IV-B-4, tj. Eichmannu. Himmler je izdavao i naređenja lokalnim šefovima SS-a i policije, i o tome informisao Kaltenbrunnера. Šta uraditi s deportovanim Jevrejima, koliko njih pobiti a koliko ostaviti za najteže poslove, o tome je takođe odlučivao Himmler. Ta naređenja su odlazila Pohl u WVHA-e, koji ih je prosledivao Richardu Glucksu, inspektor u koncentracijskih logora i logora smrti, a ovaj ih je prenosio komandantima tih logora. Te dokumente s Nirnberškog procesa tužilac je ignorisao zato što su pobijali njegovu teoriju o izvanrednim Eichmannovim moćima. I odbrana je pomenula Mildnerove izjave, ali bez velike koristi. Sam Eichmann je, posle „konsultacija s Poliakoffom i Reitlingerom“, napravio sedamnaest višebrojnih karata koje su vrlo malo doprinele boljem razumevanju komplikovane birokratske mašinerije Trećeg rajha, iako je njegov generalni opis – „sve je bilo u stanju neprekidnih promena, ništa nije bilo utvrđeno“ – zvučao uverljivo proučavaocu totalitarizma koji zna da je monolitnost te vrste vlasti samo mit. I dalje se nejasno sećao kako su ga njegovi ljudi, njegovi savetnici za jevrejska pitanja iz svih okupiranih ili polunezavisnih zemalja, obaveštavali o tome „koje bi akcije bile uopšte izvodljive“, kako je zatim pripremao „izveštaje koji su kasnije bili usvajani ili odbačeni“, i kako je, najzad, Müller izdavao svoje direktive. „U praksi, to je moglo da znači da se predlog koji je došao iz Pariza ili Haga posle dve nedelje vraćao u Pariz ili Hag u obliku direktive koju je potvrdila RSHA.“ Eichmannova pozicija bila je pozicija najvažnijeg zupčanika u čitavoj operaciji, zato što je uvek od njega i njegovih ljudi zavisilo koliko Jevreja može ili treba da bude transportovano u neku oblast, a preko njegove službe je razjašnjavano i konačno odredište svakog transporta, iako on sam

o tome nije odlučivao. Ali, teškoće sinhronizovanja polazaka i dolazaka, neprekidna briga da se od železničkih vlasti i Ministarstva saobraćaja izvuče dovoljan broj vagona, da se utvrde vozni red i kompozicije usmere ka centrima s dovoljnim „apsorpcionim kapacitetom“, da u pravo vreme i na pravom mestu bude dovoljno Jevreja tako da se nijedan vagon „ne straći“, da se za hapšenja obezbedi pomoć vlasti u okupiranim ili savezničkim zemljama, da se poštuju propisi i direktive o raznim kategorijama Jevreja koje su donošene posebno za svaku zemlju i koje su se stalno menjale – sve je to postala rutina čije je pojedinosti zaboravio mnogo pre nego što je bio dopremljen u Jerusalem.

Ono što je za Hitlera, jedinog, usamljenog planera „konačnog rešenja“ (nema zaveru, ako je to bila zavera, kojoj je trebalo manje zaverenika i više izvršilaca), bio jedan od glavnih ratnih ciljeva čije je ostvarenje, bez obzira na ekonomske i vojne prilike, dobilo vrhunski prioritet, i ono što je za Eichmanna bio posao, s njegovom dnevnom rutinom, s usponima i padovima, to je za Jevreje doslovno bio smak sveta. Već stotinama godina su bili navikli da svoju istoriju, bilo to tačno ili ne, poimaju kao dugotrajnu istoriju patnje, kako ju je u svojoj uvodnoj reči opisao i tužilac. Ali, iza tog stava već dugo je postojalo i trijumfalno uverenje – „*Am Yisrael Chai*“, narod Izraela će živeti. U pogromima mogu nestati pojedinačni Jevreji ili čitave porodice, kompletne zajednice mogu biti zatrte, ali narod će preživeti. S genocidom nisu nikad bili suočeni. Pored toga, ni stara uteha više nije delovala, bar ne u zapadnoj Evropi. Još od rimskih vremena, dakle od začetka evropske istorije, Jevreji su, i u dobru i u zlu, i u bedi i u raskoši, pripadali evropskoj zajednici naroda. Ali, tokom poslednjih sto pedeset godina bilo je to uglavnom u dobru, a slučajevi raskoši postali su toliko brojni da su u centralnoj i zapadnoj Evropi smatrani za pravilo. Stoga je za velike delove jevrejskih zajednica uverenje da će narod ipak preživeti izgubilo nekadašnju važnost. Svoj život nisu mogli da zamisle van okvira evropske civilizacije, baš kao što sebi nisu mogli da predstave Evropu koja bi bila *judenrein*.

Smak sveta, iako sproveden s upadljivom monotonijom, poprimio je onoliko oblika i varijanti koliko je bilo zemalja u Evropi. To neće iznenaditi istoričara upoznatog s razvojem evropskih naroda i usponom sistema nacionalnih država, ali je i te kako iznenadilo naciste koji su bili iskreno ubeđeni da antisemitizam

može postati onaj zajednički imenitelj koji će ujediniti Evropu. Bila je to velika i skupa zabluda. Ubrzo se pokazalo da u praksi, iako možda ne i u teoriji, između antisemita raznih zemalja postoje velike razlike. Još je neprijatnije, mađa je moglo lako da se predvidi, bilo to što su nemačku „radikalnu” varijantu antisemitizma u potpunosti prihvatili samo oni narodi na Istoku – Ukrajinci, Estonci, Letonci, Litvanci i donekle Rumuni – koje su nacisti odlučili da smatraju „podljudskim” varvarskim hordama. Upadljivo je bilo nepostojanje neprijateljskog raspoloženja prema Jevrejima kod skandinavskih naroda (Knut Hamsun i Sven Hedin su bili izuzeci), koje su nacisti smatrali nemačkom braćom po krvi.

Smak sveta je, naravno, započeo u nemačkom rajhu koji je tada obuhvatao ne samo Nemačku već i Austriju, Moravsku i Češku, Češki protektorat, i anektirane zapadne regione Poljske. Iz tih regiona, tzv. oblasti Varta, Jevreji su, zajedno s Poljacima, posle početka rata deportovani na istok, u prvom velikom projektu preseljenja – „organizovanom lutanju naroda”, kako je rečeno u presudi jerusalimskog suda – dok su Poljaci nemačkog porekla (*Volksdeutsche*) prebačeni na zapad, „nazad u Rajh”. U svojstvu komesara Rajha za jačanje nemačke narodnosti Himmler je za tu „emigraciju i evakuaciju” ovlastio Heydricha, a u januaru 1940, uspostavljeno je prvo zvanično Eichmannovo odeljenje u RSHA-i, biro IV-D-4. Iako će u administrativnom smislu ta pozicija postati odskočna daska za njegov kasniji posao u birou IV-B-4, njegov rad je tu bio samo neka vrsta pripravnčkog staža, prelaz sa starog posla primoravanja ljudi da emigriraju, i budućeg koji je podrazumevao deportovanje. Njegovi prvi poslovi deportacije nisu pripadali „konačnom rešenju”; obavljani su pre zvaničnog Hitlerovog naređenja. U svetlu onoga što će se kasnije događati, oni se mogu posmatrati kao ogledni slučajevi, kao eksperimentisanje katastrofom. Prvi takav posao bila je deportacija 1300 Jevreja iz Šćećina, sprovedena tokom samo jedne noći, 13. feburuara 1940. Bila je to prva deportacija nemačkih Jevreja, i Heydrich je za nju izdao naređenje pod izgovorom da su „njihovi stanovi hitno potrebni iz razloga povezanih s ratnom ekonomijom”. Pod neuobičajeno surovim uslovima bili su sprovedeni u Poljsku, u okolinu Lublina. Sledeća deportacija obavljena je tokom jeseni iste godine: svi Jevreji iz Badena i Sarfalta – oko 7500 muškaraca, žena i dece – prebačeni su, kako sam već pomenula, u neokupirani deo Fransucke. U tom

trenutku to je bila prava majstorija, pošto nijedan član francusko-nemačkog mirovnog ugovora nije predviđao da višijevska Francuska postane deponija za Jevreje. Eichmann je lično morao da prati kompoziciju da bi šefa francuske pogranične stanice ubedio da se radi o „vojnom transportu“.

Te dve operacije u potpunosti su izvedene bez kasnijih složenih „pravnih“ priprema. Još nije bilo zakona koji su Jevrejima oduzimali državljanstvo čim bi bili deportovani iz Rajha, a umesto brojnih formulara koje će Jevreji morati da popunjavaju da bi im imovina bila uredno konfiskovana, šćećinski Jevreji su potpisali samo jednu opštu izjavu o odricanju od svega što su posedovali. Očigledno je da ono što je tim operacijama trebalo proveriti nije bio administrativni aparat. Čini se da je cilj bio testiranje opšte političke situacije – da li je moguće primorati Jevreje da usred noći, bez ikakve najave, noseći svoje zavešljaje dobrovoljno odu u smrt; kakva će biti reakcija njihovih suseda kad sledećeg jutra otkriju njihove prazne stanove; najzad, ali ne i najmanje važno, u slučaju badenskih Jevreja, kako će reagovati jedna strana vlada iznenada suočena s hiljadama jevrejskih „izbeglica“. Što se nacista tiče, sve je ispalo vrlo zadovoljavajuće. U Nemačkoj je bilo više intervencija za „specijalne slučajeve“ – na primer za pesnika Alfreda Momberta, pripadnika kruga Stefana Georgea, kome je bilo dozvoljeno da ode u Švajcarsku – ali u celini, stanovništvo je ostalo potpuno indiferentno. (Verovatno je baš u tom trenutku Heydrich shvatio koliko je važno Jevreje koji imaju veze odvojiti od anonimnih masa, pa je, s Hitlerovom saglasnošću, odlučio da osnuje Terezijenštat i Bergen-Belzen.) U Francuskoj se dogodilo nešto još bolje: Višijevska vlada je svih 7500 badenskih Jevreja poslala u zloglasni koncentracioni logor Girs, u podnožju Pirineja, koji je ranije bio osnovan za pripadnike Španske republikanske vojske, dok je od maja 1940. korišćen za tzv. *réfugiés provenant d'Allemagne*, koji su, naravno, većinom bili Jevreji. (Kada je u Francuskoj počelo sprovođenje „konačnog rešenja“, svi zatočenici iz Girsu bili su transportovani u Aušvic.) Uvek željni da generalizuju, nacisti su pomislili da su pokazali kako su Jevreji svugde „nepoželjni“ i da je svaki nejevrejin stvarni ili potencijalni antisemit. Pa što bi se onda iko uzbudio ako se oni „radikalno“ pozabave tim problemom? Još uvek opčinjen takvim generalizacijama, Eichmann se u Jerusalimu neprekidno žalio da

nijedna zemlja nije htela da prihvati Jevreje i da je to, i samo to, bio uzrok velike katastrofe. (Kao da bi čvrsto organizovane evropske nacionalne države drukčije reagovala da se na njih iznenada sručila bilo koja druga grupa stranaca – bez para, bez pasoša, bez poznavanja jezika tih zemalja!) Međutim, na beskrajno iznenađenje nacističkih zvaničnika, čak ni ubeđeni antisemiti u stranim zemljama nisu bili spremni da budu „dosledni“, i pokazivali su žalosnu tendenciju da se klone „radikalnih“ mera. Malobrojni su to izrazili otvoreno, kao jedan službenik španske ambasade u Berlinu – „Samo kad bismo mogli biti sigurni da ih neće likvidirati“, kako je rekao za nekih 600 Jevreja španskog porekla koji su dobili španske pasoše iako nikad nisu bili u Španiji, i koje je Francova vlada žarko želela da prebaci pod nemačku jurisdikciju – ali je većina mislila upravo tako.

Posle tih prvih eksperimenata usledilo je zatišje u deportacijama, a već smo videli kako je Eichmann tu prisilnu pasivnost iskoristio da se poigra s Madagaskarom. Ali, marta 1941, tokom priprema za rat s Rusijom, Eichmann je iznenada bio postavljen na čelo nove podsekcije, ili, tačnije, naziv njegove podsekcije za emigraciju i evakuaciju bio je promenjen u „Jevrejski poslovi, evakuacija“. Od tog trenutka, mada još nije bio obavešten o „konačnom rešenju“, morao je postati svestan ne samo da je s emigracijom konačno završeno, već da će je zameniti deportacije. Ali, Eichmann nije bio čovek koji razume nagoveštaje, i pošto mu još niko nije objasnio promenu, i dalje je nastavio da misli u terminima emigracije. Tako je na sastanku s predstavnicima Ministarstva spoljnjih poslova, oktobra 1940, kada je bilo predloženo da se svim nemačkim Jevrejima koji su se nalazili u inostranstvu oduzme državljanstvo, oštro protestovao zato što bi „takav korak mogao uticati na one zemlje koje su još uvek spremne da jevrejskim emigrantima otvore svoje kapije i daju im ulazne dozvole“. Uvek je razmišljao u uskim granicama onih zakona i propisa koji su važili u datom trenutku, a talas novih antijevrejskih zakona zapljusnuo je Jevreje u Rajhu tek kada je Hitlerovo naređenje o „konačnom rešenju“ bilo zvanično uručeno onima koji bi trebalo da ga izvrše. U isto vreme je odlučeno da Rajh ima vrhunski prioritet, i da njegove teritorije treba što brže učiniti *judenrein*. Zapanjujuće je to što je, uprkos svemu, za obavljanje tog posla bilo potrebno skoro dve godine. Pripremne mere, koje će uskoro poslužiti kao model za sve druge zemlje,

sastojale su se, prvo, u uvođenju žute trake (1. septembar 1941); drugo, u promeni zakona o državljanstvu, koja je podrazumevala da nemačkim državljaninom ne može da se smatra Jevrej koji živi van granica Rajha (iz kog će, naravno, biti deportovan); i treće, u odluci kojom se celokupna imovina nemačkih Jevreja koji su izgubili državljanstvo konfiskuje u korist Rajha (25. novembar 1941). Vrhunac priprema predstavljao je sporazum između Otta Thieracka, ministra pravde, i Himmlera, kojim je Thierack jurisdikciju nad „Poljacima, Rusima, Jevrejima i Ciganima” preneo na SS, pošto „Ministarstvo pravde može vrlo malo da doprinese istrebljenju (sic) tih naroda”. (Treba zapaziti korišćenje tih sasvim neuvijenih izraza u pismu od 2. oktobra 1942, koje je ministar pravde uputio Martinu Bormannu, šefu partijske kancelarije.) Nešto drukčiji propisi uvedeni su za one koji su bili deportovani u Terezijenštat zbog toga što se taj geto nalazio na teritoriji Rajha, tako da tamo deportovani Jevreji nisu automatski ostajali bez državljanstva. U slučaju tih „privilegovanih kategorija” jedan stari zakon iz 1933. omogućio je vlastima da konfiskuju imovinu koja je bila korišćena za aktivnosti „neprijateljske prema narodu i državi”. Ta vrsta konfiskacije bila je uobičajena u slučaju političkih zatvorenika zatvaranih u koncentracione logore, i mada Jevreji nisu spadali u tu kategoriju – svi koncentracioni logori u Nemačkoj i Austriji postali su do jeseni 1942. *judenrein* – bio je potreban još samo jedan propis, izdat marta 1942, kojim se određuje da su svi deportovani Jevreji „neprijatelji naroda i države”. Nacisti su se vrlo ozbiljno držali svojih zakona, i mada su među sobom govorili o „terezijenštat-skom getu” ili „getu za starce”, Terezijenštat je bio zvanično klasifikovan kao koncentracioni logor, a jedini koji to nisu znali – nije trebalo vredati njihova osećanja pošto je to „mesto boravka” bilo rezervisano za „specijalne slučajeve” – bili su njegovi zatočenici. A da Jevreji koji su tamo upućivani ne bi postali sumnjičavi, Jevrejskom udruženju u Berlinu (*Reichsvereinigung*) naloženo je da sa svakim deportirцем sklopi ugovor o „sticanju boravka” u Terezijenštat. Kandidati su svoju celokupnu imovinu prenosili Jevrejskom udruženju koje im je, na osnovu toga, garantovalo doživotni smeštaj, hranu, odeću i medicinsku zaštitu. Kad su na kraju poslednji službenici Udruženja i sami bili upućeni u Terezijenštat, Rajh je jednostavno konfiskovao znatnu količinu novca koja se tada našla u blagajni Udruženja.

Sve deportacije sa zapada na istok organizovali su i koordinisali Eichmann i njegovi saradnici iz sekcije IV-B-4 RSHA, i ta činjenica nijednom nije bila osporena na suđenju. Ali, da bi Jevreje ukrcao u vozove, bila mu je potrebna i pomoć običnih policijskih jedinica. U Nemačkoj je vozove čuvala i pratila Redarstvena policija, dok je na istoku Bezbednosna policija (koju ne treba mešati s Himmlerovom Službom bezbednosti, SD) na konačnim odredištima prihvatala vozove i zatočenike predavala vlastima u logorima smrti. Jerusalimski sud je koristio definiciju „zločinačke organizacije” koja je bila ustanovljena u Nirnbргу. To je značilo da ni Redarstvena ni Bezbednosna policija neće nijednom biti pomenute, iako je njihovo aktivno učešće u sprovođenju „konačnog rešenja” tada već bilo bogato dokumentovano. Ali, čak i da su sve policijske jedinice bile dodate organizacijama koje su bile definisane kao „zločinačke” – vođstvu Nationalsocijalističke partije, Gestapou, SD-u i SS-u – ta nirnberška distinkcija i dalje bi ostala neadekvatna i neprimenljiva na stvarnost Trećeg rajha. Jer, prava istina je da u Nemačkoj nije postojala nijedna organizacija ili javna ustanova koja se, bar tokom rata, nije uključila u zločinačke akcije i transakcije.

Pošto je neugodni problem ličnih intervencija bio razrešen uspostavljanjem geta u Terezijénštatu, na putu „radikalnog” ili „konačnog” rešenja ostale su još dve prepreke. Prva je bila problem polujevreja koje su „radikali” hteli da deportuju zajedno s čistokrvnim Jevrejima, dok su „umerenjaci” želeli da ih sterilišu – jer, ako bi se dozvolilo njihovo ubijanje, to bi značilo odbacivanje „one polovine njihove krvi koja je nemačka”, kako je to na konferenciji u Vanzeu formulisao Stuckart iz Ministarstva unutrašnjih poslova. (U stvari, povodom tih *Mischlinge*, ili Jevreja koji su živeli u mešovitim brakovima, nikad ništa nije bilo preduzeto. Njih je, po Eichmannovim rečima, okružila i zaštitila „čitava šuma problema” – kao prvo, njihovi nejevrejski rođaci, a kao drugo, razočaravajuća činjenica da nacistički doktori, uprkos svim obećanjima, nikad nisu pronašli brz način za masovnu sterilizaciju.) Drugi problem je bilo prisustvo nekoliko hiljada stranih Jevreja u Nemačkoj koji deportacijom nisu mogli biti lišeni državljanstva. Nekoliko stotina američkih i engleskih Jevreja bilo je internirano i držano radi razmene, ali metod smišljen za obračun s državljanima neutralnih zemalja ili zemalja koje su bile nemačke saveznice dovoljno je zanimljiv da bude

zabeležen, posebno stoga što su oni odigrali izvesnu ulogu na suđenju. Upravo je s njima u vezi Eichmann bio optužen da je pokazao fanatičnu revnost da mu ne izmakne nijedan Jevrejin. Po Reitlingerovim rečima, taj fanatizam je delio s „profesionalnim birokratima iz Ministarstva spoljnjih poslova (za koje je) mogućnost da nekoliko Jevreja izmakne torturi i sporom umiranjem predstavljala pitanje od najveće važnosti“, i s kojima je morao da se konsultuje u svim takvim slučajevima. Onoliko koliko je to zavisilo od Eichmanna, najjednostavnije i najlogičnije rešenje je bilo deportovati sve Jevreje, bez obzira na njihovo državljanstvo. Prema direktivama konferencije u Vanzeu, koja je bila održana na vrhuncu nemačkih pobeda, „konačno rešenje“ je trebalo da bude primenjeno na sve evropske Jevreje čiji se broj procenjivao na jedanaest miliona, a pitanja kao što su državljanstvo ili prava savezničkih i neutralnih zemalja u odnosu na svoje građane uopšte se ne pominju. Ali, pošto je Nemačka čak i u najsjašnjim danima rata svugde zavisila od lokalne predusretljivosti i saradnje, te sitne formalnosti nisu smele da se prenebregnu. Zadatak iskusnih diplomata iz Ministarstva spoljnjih poslova bio je da nađu izlaz iz te specifične „šume problema“, i najdovrtljiviji od njih sastojao se u korišćenju stranih Jevreja na nemačkoj teritoriji radi testiranja opšte atmosfere u njihovim zemljama. Metod koji je korišćen, iako jednostavan, ipak je bio suptilan, i sigurno je prevazilazio Eichmannove mentalne sposobnosti i razumevanje politike. (To su potvrđivali i dokumenti. Dopise koje je tim povodom njegovo odeljenje upućivalo Ministarstvu spoljnjih poslova potpisivali su ili Kaltenbrunner ili Müller.) Ministarstvo spoljnjih poslova se obraćalo vlastima drugih zemalja obaveštavajući ih da se nemački rajh nalazi u procesu da postane *judenrein*, i da je, stoga, nužno potrebno da pozovu kući svoje jevrejske građane da ne bi bili uključeni u antijevrejske mere. Taj ultimatum je bio ozbiljniji nego što na prvi pogled izgleda. Strani Jevreji su, po pravilu, bili ili naturalizovani građani pomenutih zemalja, ili su, još gore, bili izbeglice koje su na neki krajnje sumnjiv način nabavile pasoše koji su važili samo dok su bili u inostranstvu. To je posebno važno za latinoameričke države, čiji su konzuli Jevrejima otvoreno prodavali pasoše. Srećni vlasnici takvih pasoša uživali su sva prava, uključujući i izvesnu konzularnu zaštitu, osim prava da ikad kroče na tlo svoje „domovine“. Stoga

je svrha tog ultimatumu bila primoravanje stranih vlada da pristanu na primenu „konačnog rešenja” bar u slučaju onih Jevreja koji su samo nominalno bili njihovi građani. Zar nije bilo logično očekivati da vlada koja nije bila spremna da odobri azil za nekoliko stotina ili hiljada Jevreja, koji i inače nisu mogli da obezbede stalni boravak, najverovatnije neće ozbiljnije protestovati u trenutku kad čitava njena jevrejska populacija bude proterana i istrebljena? To je možda bilo logično, ali, kao što ćemo uskoro videti, ne i razumno.

Na dan 30. juna 1943, znatno kasnije nego što se Hitler nadao, Rajh – Nemačka, Austrija i Protektorat – proglašen je za *judenrein*. Nema konačnih podataka o tome koliko je Jevreja zaista deportovano s ove teritorije, ali znamo da je od 265.000 ljudi koji su, po nemačkim statistikama, bili deportovani ili trebalo da budu deportovani do januara 1942, pobegao vrlo mali broj. Možda je nekoliko stotina, a najviše nekoliko hiljada uspeo da se sakrije i preživi rat. Koliko je bilo lako umiriti savest njihovih suseda najbolje ilustruje zvanično objašnjenje deportacija sadržano u cirkularnom pismu koje je u jesen 1942. izdala partijska kancelarija: „U prirodi je stvari da ti, u izvesnom smislu, vrlo teški problemi mogu da se radi trajne sigurnosti našeg naroda reše samo s *bezobzirnom okrutnošću*”- *rücksichtsloser Härte* (kurziv moj).

Poglavlje 10

Deportacije iz Zapadne Evrope – Francuska, Belgija, Holandija, Danska, Italija

Bezobzirna okrutnost“, odlika koju su vladari Trećeg rajha najviše cenili, često se u posleratnoj Nemačkoj, koja je razvila pravu genijalnost za eufemističko opisivanje svoje nacističke prošlosti, karakteriše kao *ungut* – nedobra – kao da je s onima koji su bili obdareni tom odlikom bilo sve u redu, osim žalosnog propusta da se ponašaju u skladu sa strogim standardima hrišćanskog milosrđa. Bilo kako bilo, svi ljudi koje je Eichmannova služba slala u druge zemlje kao „savetnike za jevrejska pitanja“ – da bi bili pridodati regularnim diplomatskim predstavništvima, vojnim štabovima ili lokalnim komandama Bezbednosne policije – bili su izabrani zato što su tu vrlinu posedovali u najvećoj meri. U početku, tokom jeseni i zime 1941/2, čini se da je njihov glavni posao bio uspostavljanje zadovoljavajućih odnosa s drugim nemačkim službama u tim zemljama, posebno s nemačkim ambasadama u nominalno nezavisnim državama, i s komesarima Rajha na okupiranim teritorijama. I u jednom i u drugom slučaju postojao je stalni konflikt povodom jurisdikcije nad jevrejskim poslovima.

Eichmann je juna 1942. pozvao svoje savetnike iz Francuske, Belgije i Holandije da bi im izložio planove za deportacije iz tih zemalja. Po Himmlerovom naređenju, Francuska je dobila vrhunski prioritet u „pročešljavanju Evrope od zapada ka istoku“, delom zbog suštinskog značaja te *nacije par excellence*, a delom zbog toga što je Višijevska vlada pokazala istinski zapanjujuće „razumevanje“ za jevrejski problem i samoinicijativno uvela veliki broj antijevrejskih zakonskih mera. Uspostavljenio je čak i posebno Odeljenje za jevrejske poslove kojim su upravljala dva poznata antisemita, prvo Xavier Vallant, a nešto kasnije Darquier de Pellepoix. Kao ustupak francuskoj vrsti antisemitizma, koji je bio usko povezan s jakom, pretežno šovinističkom ksenofobijom svih slojeva društva, operacija je trebalo da počne sa stranim Jevrejima, a pošto je 1942. više od polovine njih bilo bez državljanstva – izbeglice i emigranti iz Rusije, Nemačke, Austrije,

Poljske, Rumunije i Mađarske, tj. iz zemalja koje su ili bile pod nemačkom vlašću ili su uvele antjevrejske zakone pre izbijanja rata – odlučeno je da se za početak deportuje približno sto hiljada takvih Jevreja. (Ukupna jevrejska populacija Francuske tada je bila daleko iznad broja od 300.000. U toj zemlji je 1939, pre priliva izbeglica iz Belgije i Holandije tokom proleća 1940, bilo oko 270.000 Jevreja, od kojih su bar 170.000 bili stranci, ili su bili rođeni u inostranstvu.) Po pedeset hiljada jednih i drugih trebalo je najhitnije evakuisati iz okupirane zone i iz Višijevske Francuske. Bio je to zamašan poduhvat za koji je bio potreban ne samo pristanak Višijevske vlade, već i aktivna saradnja francuske policije koja je trebalo da obavi posao koji je u Nemačkoj radila Redarstvena policija. U početku nije bilo nikakvih problema, jer, kako je istakao Pierre Laval, predsednik vlade pod maršalom Pétainom, „ti strani Jevreji su za Francusku uvek bili problem“, tako da je „francuska vlada zadovoljna što je promena nemačkog odnosa prema njima omogućila Francuskoj da ih se otarasi“. Moramo reći da su Laval i Pétain mislili da će ti Jevreji biti preseljeni na istok. Tada još nisu znali šta „preseljenje“ zaista znači.

Dva su događaja privukla posebnu pažnju suda u Jerusalimu. Oba su se odigrala tokom leta 1942, nekoliko nedelja posle početka operacije. Prvi se ticao voza koji je 15. jula trebalo da pođe iz Bordoa. Transport je morao biti otkazan zato što je u Bordou pronađeno samo 150 Jevreja bez državljanstva – nedovoljno da se napuni voz koji je Eichmann obezbedio uz velike teškoće. Bez obzira na to da li je Eichmann ovo prepoznao kao prvi znak da se stvari neće odvijati baš tako jednostavno kako su svi verovali, postao je vrlo uzbuđen i svojim podređenim službenicima rekao da se tu radi o „pitanju ugleda“ – ne u očima Francuza, već u očima Ministarstva saobraćaja koje bi moglo steći pogrešnu predstavu o efikasnosti njegovog aparata – i da će, ako se tako nešto ponovi, „morati da razmisli da li da Francusku potpuno izbací iz plana za evakuaciju“. U Jerusalimu je ta pretnja shvaćena vrlo ozbiljno, kao dokaz Eichmannove moći. Ako je hteo, mogao je da „izbací Francusku“. Bilo je to, zapravo, Eichmannovo smešno hvalisanje, dokaz njegove „probojnosti“, ali ne i „dokaz njegovog statusa u očima podređenih“, osim utoliko što im je otvoreno pripretio da će izgubiti svoje vrlo ugodne ratne poslove. Ali, ako je incident u Bordou bio farsa, sledeći je stvorio osnovu za jednu od najstrašnijih od mnogih

užasni priča ispričanih u Jerusalimu. Bila je to priča o 4000 dece odvojene od svojih roditelja koji su već bili na putu za Aušvic. Deca su bila ostavljena u francuskom sabirnom centru, koncentracionom logoru u Dransiju, a 10. jula Eichmannov predstavnik u Francuskoj, hauptsturmfirer Theodor Dannecker, telefonirao mu je da pita šta da se s njima uradi. Eichmannu je trebalo deset dana da donese odluku. Pozvao je Danneckera i rekao mu da „čim ponovo krenu transporti za oblast Generalnog guvermana (u Poljskoj), može da krene i dečiji transport“. Dr Servatius je istakao da taj događaj zapravo pokazuje da o „sudbini pogodenih lica nije odlučivao ni optuženi, ni bilo koji pripadnik njegove službe“. Nažalost, niko nije pomenuo da je Dannecker obavestio Eichmanna da je lično Laval predložio da u transporte budu uključena deca ispod šesnaest godina. To je značilo da čitava stravična epizoda nije bila čak ni posledica „naređenja pretpostavljenih“ već ishod sporazuma između Francuske i Nemačke na najvišem nivou.

Tokom leta i jeseni 1942. u Aušvic je bilo deportovano 27.000 Jevreja bez državljanstva – 18.000 iz Pariza i 9.000 iz Višijevske Francuske. A onda, kad je u čitavoj Francuskoj ostalo oko 70.000 Jevreja bez državljanstva, Nemci su napravili svoju prvu grešku. Sigurni da su se Francuzi već dovoljno navikli na deportacije Jevreja, zatražili su dozvolu da uključe i francuske Jevreje – prosto da olakšaju administrativne poslove. To je izazvalo potpun preokret. Francuzi su energično odbili da Nemcima predaju svoje Jevreje. Čim je bio obavešten o situaciji – a o tome ga nije obavestio Eichmann ili njegovi ljudi, već jedan viši šef SS-a i policije – Himmler je popustio i obećao da će poštediti francuske Jevreje. Ali, sad je već bilo kasno. Prve glasine o „preseljenju“ stigle su u Francusku, i mada su francuski antisemiti, ali i oni koji to nisu bili, želeli da strani Jevreji napuste Francusku, čak ni antisemiti nisu hteli da postanu saučesnici u masovnom ubistvu. Stoga su Francuzi sada odbili da preduzmu korak o kom su do pre kratkog vremena ozbiljno razmišljali, naime da ponište odluke o naturalizaciji odobrene posle 1927. (ili posle 1933), na osnovu čega bi još oko pedeset hiljada Jevreja postalo podložno deportaciji. Počeli su, takode, da prave beskrajne probleme oko deportovanja stranih i Jevreja bez državljanstva, tako da su svi ambiciozni planovi o evakuaciji Jevreja iz Francuske zaista morali da budu „odbačeni“. Desetine

hiljada lica bez državljanstva počele su da se kriju, dok su hiljade drugih pobegle na Azurnu obalu, -u italijansku okupacionu zonu, gde su Jevreji, bez obzira na poreklo ili državljanstvo, bili bezbedni. Do leta 1943, kada je Nemačka bila proglašena *juden-rein* i neposredno po savezničkom iskrcavanju na Siciliju, deportovano je ne više od 52.000 Jevreja, sigurno manje od dvadeset posto ukupnog broja, od kojih su samo 6.000 bili francuski državljani. Čak ni jevrejski internirci u nemačkim logorima za francuske ratne zarobljenike nisu bili izdvajani za „poseban tretman“. Aprila 1944, dva meseca pre savezničkog iskrcavanja u Francuskoj, u zemlji je još bilo 250.000 Jevreja i svi su preživeli rat. Pokazalo se da nacisti, kad bi naišli na odlučno suprotstavljanje, nisu imali ni ljudstva ni volje da ostanu „okrutni“. Kao što ćemo videti, činjenica je da su čak i pripadnici Gestapoa i SS-a kombinovali okrutnost i popustljivost.

Na berlinskom sastanku juna 1942, broj Jevreja koje je hitno trebalo deportovati iz Belgije i Holandije bio je prilično mali, verovatno zato što je broj određen za Francusku bio veliki: U neposrednoj budućnosti trebalo je uhapsiti i deportovati samo deset hiljada Jevreja iz Belgije, i petnaest hiljada iz Holandije. U oba slučaja taj broj je kasnije bio znatno povećan, verovatno zbog problema koji su se pojavili u francuskoj operaciji. Situacija u BELGIJI bila je donekle specifična. Zemljom su upravljale isključivo nemačke vojne vlasti, a policija, kako je istaknuto u izveštaju belgijske vlade pročitanoj na suđenju, „nije imala onakav uticaj na druge nemačke administrativne službe kakav je imala u drugim zemljama“. (Vojni zapovednik Belgije general Alexander von Falkenhausen kasnije će biti povezan s anti-hitlerovskom zaverom iz jula 1944.) Lokalni kolaboranti bili su značajni samo u Flandriji. Fašistički pokret među francuskim Valoncima, na čijem je čelu bio Degrelle, imao je mali uticaj. Belgijska policija nije saradivala s Nemcima, a belgijskim železničarima nije se moglo verovati. Oni su uspevali da ostave otvorena vrata na vagonima ili da postave zasede, tako da su Jevreji mogli da pobegnu. Još je specifičniji bio sastav jevrejske populacije. Pre početka rata bilo je 90.000 Jevreja, od toga oko 30.000 izbeglica iz Nemačke, dok je još 50.000 došlo iz drugih evropskih zemalja. Do kraja 1940. skoro 40.000 Jevreja je pobeglo iz zemlje, a među 50.000 onih koji su ostali nije bilo više od 5.000 rođenih u Belgiji. Pored toga, među onima koji su pobegli

nalazili su se svi važniji jevrejski lideri, od kojih su većina i inače bili stranci, tako da jevrejski savet među lokalnim Jevrejima nije uživao nikakav autoritet. S obzirom na taj opšti „nedostatak razumevanja“, ne iznenađuje što je deportovan vrlo mali broj belgijskih Jevreja. Ali, nedavno naturalizovane i Jevreje bez državljanstva – češkog, poljskog, ruskog i nemačkog porekla, od kojih su mnogi tek prispeli u Belgiju – bilo je lako prepoznati i vrlo teško sakriti u toj maloj, potpuno industrijalizovanoj zemlji. Do kraja 1942. u Aušvic je transportovano petnaest hiljada, a do jeseni 1944, kada su Saveznici oslobodili zemlju, ubijeno je ukupno dvadeset pet hiljada Jevreja. Eichmann je u Belgiji imao svog uobičajenog „savetnika“, ali on izgleda nije bio previše aktivan u tim operacijama. Njih je, konačno, pod sve većim pritiskom Ministarstva spoljnih poslova, izvela vojna administracija.

Kao u praktično svim drugim zemljama, i deportacije iz HOLANDIJE započele su s Jevrejima bez državljanstva. U ovom slučaju skoro svi su bili izbeglice iz Nemačke koje je predratna holandska vlada zvanično proglasila „nepoželjnim“. U ukupnoj jevrejskoj populaciji od 140.000 ljudi, stranih Jevreja je bilo oko 35.000. Za razliku od Belgije, Holandija je stavljena pod civilnu upravu, a za razliku od Francuske, zemlja nije imala sopstvenu vladu, pošto su kabinet i kraljevska porodica pobjegli u London. Ta mala država je u potpunosti bila prepuštena na milost i nemilost Nemcima i SS-u. Eichmannov „savetnik“ u Holandiji bio je izvesni Willi Zopf (nedavno uhapšen u Nemačkoj, dok je mnogo efikasniji savetnik u Francuskoj g. Danneker i dalje na slobodi), ali njegov uticaj je očigledno bio vrlo mali, tako da se njegov posao sveo na obaveštavanje službe u Berlinu. Deportacijama i svim onim što je s njima bilo povezano rukovodio je advokat Erich Rajakowitsch, Eichmannov nekadašnji pravni savetnik u Beču i Pragu koji je u SS bio primljen s Eichmannovom preporukom. Njega je aprila 1941. u Holandiju poslao Heydrich, ali nije bio direktno odgovoran RSHA-i u Berlinu, već lokalnom zapovedniku Bezbednosne policije u Hagu, koji je, opet, bio pod komandom višeg SS i policijskog vode obergruppenfirera Hansa Rautera i njegovog pomoćnika za jevrejska pitanja Ferdinanda aus der Fünten. (Rautera i Füntena sud u Holandiji je osudio na smrt. Rauter je pogubljen, a Füntenova presuda je, navodno posle specijalne Adenauerove intervencije, preinačena u doživotni zatvor. I Harstenu je suđeno u Holandiji; bio je osuđen na dvanaest godina, pušten je 1957,

posle čega je stupio u službu pokrajinske vlade Bavarske. Holandske vlasti razmatraju pokretanje postupka protiv Rajakowitscha, koji izgleda živi u Italiji ili Švajcarskoj. Ti detalji su obelodanjeni prošle godine objavljivanjem holandskih dokumenata i u izveštaju E. Jacoba, holandskog dopisnika švajcarskog lista *Basler Nationalzeitung*.) Delimično zato što je po svaku cenu hteo da Eichmanna predstavi značajnijim nego što je bio, a delimično zato što se stvarno izgubio u lavirintu nemačke birokratije, jerusalimski tužilac je tvrdio da su svi ti oficiri postupali po Eichmannovim naređenjima. Ali, viši šefovi SS-a i policije naređenja su primali isključivo od Himmlera a, u svetlu onoga što će se dogoditi u Holandiji, malo je verovatno da je Rajakowitsch u to vreme još primao naređenja od Eichmanna. Sudije su, ne ulazeći u raspravu, u presudi ispravile veliki broj tužiočevih grešaka – mada, verovatno, ne sve – i ukazale na neprekidnu borbu za položaje koja se vodila između RSHA-e, viših šefova SS-a i policije i drugih službi – na „tvrdoglave, beskrajne, večne pregovore“, kako ih je nazvao Eichmann.

Eichmanna je posebno uznemirio aranžman u Holandiji, jer je bilo očigledno da sam Himmler ograničava njegova ovlašćenja, uz dodatnu činjenicu da mu je revnost gospode na terenu stvarala velike teškoće u planiranju sopstvenih transporta i uopšte pravila lakrdiju od važnosti „centra za koordinaciju“ u Berlinu. Tako je na samom početku umesto 15.000 deportovano 20.000 Jevreja, a Eichmannov g. Zopf, koji je i po činu i po položaju bio daleko ispod ostalih prisutnih, bio je 1943. skoro nateran da ubrza deportacije. Sukobi oko nadležnosti u ovim poslovima neprekidno će mučiti Eichmanna, i on će uzaludno objašnjavati svakom ko je hteo da ga sasluša „da bi bilo suprotno naređenjima rajhsfirera SS (tj. Himmlera) i nelogično ako bi u ovoj fazi neka druga služba preuzela bavljenje jevrejskim problemom“. Poslednji sukob u Holandiji dogodio se 1944, kada je, radi objedinjavanja postupka, čak i Kaltenbrunner pokušao da interveniše. U Holandiji su sefardski Jevreji poreklom iz Španije bili izuzeti, iako su solunski Jevreji istog porekla bili deportovani u Aušvic. Presuda je pogrešila kad je ocenila da je „u ovom sukobu pobedila RSHA“. Samo Bog zna iz kakvih je razloga nekih 370 sefardskih Jevreja neuznemiravano preživelo u Amsterdamu.

Razlog što je Himmler u Holandiji više voleo da radi preko svojih viših SS i policijskih vođa bio je prost. Oni su se bolje

snalazili u toj zemlji, a problemi koje je stvarao holandski narod ni u kom slučaju nisu bili laki. Holandija je bila jedina zemlja u Evropi u kojoj su studenti stupili u štrajk kad su otpušteni njihovi profesori 'Jevreji, i u kojoj je izbio talas štrajkova kao odgovor na prvu deportaciju Jevreja u nemačke koncentracione logore – a ta deportacija, za razliku od deportacija u logore za istrebljenje, bila je samo kaznena mera preduzeta mnogo pre nego što je „konačno rešenje” zahvatilo i Holandiju. (Kao što ističe De Jong, Nemci su naučili lekciju. Od tada, „progoni se više neće obavljati toljagama nacističkih jurišnih jedinica..., već dekretima objavljivanim u *Verordeningenblad*... koje je morao da prenosi *Joodsche Weekblad*.” Više nije bilo policijskih racija po ulicama, a stanovništvo je prestalo da štrajkuje.) Međutim, široko rasprostranjenu odbojnost prema antijevrejskim merama i relativnu imunost Holandana na antisemitizam ograničavala su dva faktora koji će se na kraju pokazati fatalnim po Jevreje. Kao prvo, u Holandiji je postojao jak nacistički pokret kom je moglo da se poveri sprovođenje takvih policijskih zadataka kakvi su bili hapšenje Jevreja, otkrivanje njihovih skrovišta, i slično. I drugo, među domaćim Jevrejima postojala je vrlo jaka tendencija da povuku granicu između sebe i pridošlica. To je verovatno bio rezultat vrlo netolerantnog stava holandske vlade prema izbeglicama iz Nemačke, a možda i toga što je antisemitizam u Holandiji, baš kao i u Francuskoj, bio usredsređen na strane Jevreje. To je nacistima omogućilo da relativno lako formiraju svoj jevrejski savet, *Joodsche Raad*, koji je dugo ostao u ubeđenju da će žrtve deportacija biti samo nemački i drugi strani Jevreji, ali je, takođe, omogućilo SS-u da pored holandskih policijskih jedinica obezbedi i pomoć jevrejske policije. Posledica toga je bila katastrofa kakva nema paralelu ni u jednoj zapadnoevropskoj zemlji. Ona se može uporediti samo s istrebljenjem poljskih Jevreja do kog je došlo pod vrlo različitim i od samog početka potpuno bezizglednim okolnostima. Iako je, za razliku od Poljske, odnos holandskog naroda omogućio velikom broju Jevreja da se sakriju – dvadeset do dvadeset pet hiljada, što je vrlo velik broj za tako malu zemlju – ipak je neuobičajeno mnogo njih, bar polovina, na kraju otkriveno, bez sumnje trudom profesionalnih i povremenih doušnika. Do jula 1944. deportovano je 113.000 Jevreja, većina u Sobibor, logor u lublinskoj oblasti Poljske, na reci Bug, u kom nikad nije došlo do odvajanja fizički

sposobnih radnika. Ubijeno je tri četvrtine Jevreja koji su se zatekli u Holandiji, od toga oko dve trećine holandskih. Poslednji transporti su krenuli u jesen 1944, kada su savezničke patrola već bile na granicama Holandije. Od deset hiljada Jevreja koji su preživeli krijući se, oko 75% su bili stranci – procenat koji svedoči o nespremnosti holandskih Jevreja da se suoče s realnošću.

Na konferenciji u Vanzeu, Martin Luther iz Ministarstva spoljnjih poslova upozorio je na velike teškoće u skandinavskim zemljama, posebno u Norveškoj i Danskoj. (Švedska nije bila okupirana, a Finska, iako u ratu na strani sila Osovine, bila je jedina zemlja pred koju nacisti nisu postavili jevrejsko pitanje. To iznenađujuće izuzimanje Finske, u kojoj je bilo oko dve hiljade Jevreja, možda je bilo posledica velikog Hitlerovog uvažavanja Finaca koje verovatno nije hteo da izloži pretnjama i ponižavajućim ucenama.) Luther je predložio da se za dogledno vreme evakuacije iz Skandinavije odlože i, što se Danske tiče, to je i moralo da se učini pošto je ta zemlja sačuvala svoju nezavisnu vladu i bila poštovana kao neutralna do 1943, iako je, zajedno s Norveškom, bila okupirana aprila 1940. U Danskoj nije postojao nikakav fašistički ili nacistički pokret vredan pomena, pa stoga nije bilo ni kolaboracionista. U NORVEŠKOJ, međutim, nacisti su uspeali da nađu oduševljene pomagače. Doista, Vidkun Quisling, vođa pronacističke i antisemitske Norveške partije, daće svoje ime onome što će kasnije postati poznato kao „kvislinška vlada“. Većina od 1.700 norveških Jevreja bile su izbeglice iz Nemačke, bez državljanstva. Pohvatani su i internirani u nekoliko munjevitih operacija, oktobra i novembra 1942. Kada je Eichmannova služba naredila da budu deportovani u Aušvic, neki od Quislingovih ljudi su podneli ostavke na mesta u vladi. To možda nije iznenadilo g. Luthera i njegovo ministarstvo, ali mnogo ozbiljnije i svakako potpuno neočekivano bilo je to što je Švedska odmah ponudila azil, a u nekim slučajevima čak i državljanstvo svim progonjenim. Ernst von Weizsäcker, podsekretar Ministarstva spoljnjih poslova, kome je predlog bio uručen, odbio je da o njemu raspravlja, ali je ponuda ipak bila od pomoći. Uvek je relativno lako ilegalno napustiti neku zemlju, ali je skoro nemoguće bez dozvole naći utočište i izbeći imigracione vlasti. Tako je nekih 900 ljudi, nešto više od polovine male norveške zajednice, moglo biti prokrijumčareno u Švedsku.

Međutim, tek su u DANSKOJ Nemci ustanovili koliko su opravdane bile strepnje Ministarstva spoljnjih poslova. Priča o danskim Jevrejima je priča za sebe, a ponašanje Danaca i njihove vlade jedinstven je primer među svim zemljama Evrope – bez obzira na to da li su bile okupirane ili su bile saveznice Osovine, neutralne ili istinski nezavisne. U iskušenju smo da tu priču preporučimo kao obavezno štivo svim studentima političkih nauka koji žele da nešto nauče o ogromnom potencijalu nenasilnog aktivizma i odupiranja protivniku koji raspolaže superiornim sredstvima nasilja. Naravno, malom broju drugih evropskih zemalja nedostajalo je odgovarajuće „razumevanje jevrejskog pitanja“, i većina je zapravo bila protiv „radikalnih“ i „konačnih“ rešenja. Poput Danske, Švedska, Italija i Bugarska pokazale su se skoro imunim na antisemitizam, ali od tri zemlje koje su bile u nemačkoj sferi uticaja samo su se Danci usudili da o toj temi otvoreno progovore svojim nemačkim gospodarima. Italija i Bugarska su sabotirale nemačka naređenja i upustile se u komplikovanu igru nadmudrivanja i varanja, spasavajući svoje Jevreje čistom dovrtljivošću, ali samu antijevrejsku politiku nikad nisu dovele u pitanje. Bilo je to nešto sasvim različito od onoga što su uradili Danci. Kad su im se Nemci prilično oprezno obratili sa zahtevom za uvođenje žutih oznaka, jednostavno su im rekli da će je kralj prvi poneti, a članovi danske vlade su izjavili da će na uvođenje bilo kakvih antijevrejskih mera odgovoriti ostavkom. U svemu tome odlučujuće je bilo što Nemci nisu uspeli da uvedu čak ni životno važnu distinkciju između Danaca jevrejskog porekla, kojih je bilo oko 6.400, i 1.400 jevrejskih izbeglica iz Nemačke koji su azil dobili pre rata i kojima je Nemačka vlada oduzela državljanstvo. To odbijanje mora da je besкраjno iznenadilo Nemce, pošto je bilo „nelogično“ da će jedna vlada štiti ljude koje je kategorički odbila da naturalizuje i čak im uskratila i radne dozvole. (S pravne tačke gledišta, predratni položaj izbeglica u Danskoj bio je sličan onom u Francuskoj, osim što je opšta korumpiranost javnih službi Treće republike nekim izbeglicama omogućila da uz pomoć mita i „veza“ dođu do dokumenata o naturalizaciji, dok je većina mogla da radi ilegano, bez dozvole. Ali Danska, poput Švajcarske, nije bila zemlja *pour se débrouiller*.) Međutim, Danci su nemačkim službenicima objasnili da izbeglice bez državljanstva više nisu nemački građani i da stoga nacisti ne mogu da ih preuzmu bez danske saglasnosti. Bio

je to jedan od retkih slučajeva kada se neposedovanje državljanstva pokazalo kao prednost, iako, naravno, nije to samo po sebi spasilo Jevreje, već, naprotiv, činjenica da je danska vlada odlučila da ih zaštititi. Stoga nijedna od pripremnih radnji, toliko važnih za birokratiju ubijanja, nije mogla biti obavljena, i operacije su bile odložene do jeseni 1943.

Ono što se tada dogodilo bilo je zaista neverovatno. U poređenju s onim što se dešavalo u drugim evropskim zemljama, sve je pošlo naopako. Avgusta 1943 – posle propasti nemačke ofanzive u Rusiji, predaje Afričkog korpusa u Tunisu i savezničkog iskrcavanja u Italiji – švedska vlada je raskinula sporazum iz 1940. na osnovu kog su nemačke trupe imale pravo prolaska kroz tu zemlju. Na to su danski radnici odlučili da ubrzaju stvari. U danskim brodogradilištima su izbili neredi kad su radnici odbili da popravljaju nemačke brodove, a zatim stupili u štrajk. Nemački vojni zapovednik je proglasio vanredno stanje i uveo preke sudove, a Himmleru se učinilo da je to pravi momenat da se „reši” dugo odlagano jevrejsko pitanje. Nije, međutim, računao s tim da – sasvim nezavisno od danskog otpora – ni nemački zvaničnici koji su već godinama živeli u toj zemlji više nisu isti. Ne samo što je general Von Hannecken, vojni zapovednik, odbio da stavi svoje jedinice na raspolaganje opunomoćeniku Rajha, dr Werneru Bestu, već su, prema Bestovom svedočenju u Nirnbergu, i specijalne SS jedinice (*Einsatzkommandos*) raspoređene u Danskoj vrlo često protestovale protiv „mera koje su im centralne službe naređivale da sprovedu”. Ni samom Bestu, starom pripadniku Gestapoa i bivšem Heydrichovom pravnom savetniku, autoru tada vrlo poznate knjige o policiji, čoveku koji je svojevremeno, na potpuno zadovoljstvo svih pretpostavljenih, radio za vojnu vlast u Parizu, više se nije moglo verovati, iako je pitanje da li je Berlin ikada saznao razmere njegove nepouzdanosti. Pošto je od početka bilo jasno da stvari ne idu dobro, Eichmannova služba je u Dansku poslala jednog od svojih najboljih ljudi – Rolfa Günthera, kojeg nikad niko nije optužio da mu nedostaje „bezobzirna okrutnost”. Na svoje kolege u Kopenhagenu Günther nije ostavio nikakav utisak, a onda je Von Hannecken odbio čak i da izda dekret kojim se od Jevreja zahtevalo da se jave na posao.

Best je otišao u Berlin i izvukao obećanje da će, bez obzira na kategoriju, svi danski Jevreji biti poslati u Terezijenštat – što

je s nacističke tačke gledišta bio vrlo važan ustupak. Za njihovo hapšenje i deportaciju određena je noć 1. oktobra – brodovi su bili spremni u luci – a pošto se nije moglo računati na pomoć ni Danaca ni Jevreja ni nemačkih trupa stacioniranih u Danskoj, policijske jedinice koje će izvršiti pretragu od vrata do vrata bile su upućene iz Nemačke. Best im je u poslednjem trenutku rekao da im nije dozvoljeno da provaljuju u stanove zato što bi tada mogla da se umeša danska policija, a nije se očekivalo da s njima uđu u sukob. Od negde oko 7.800 Jevreja, kod kuće su našli tačno 477 ljudi koji su bili spremni da im otvore vrata. Nekoliko dana pre tog sudbonosnog datuma, nemački pomorski agent Georg F. Duckwitz, pošto ga je verovatno upozorio sam Best, otkrio je čitav plan službenicima danske vlade koji su, zatim, hitno obavestili predvodnike jevrejske zajednice. Ovi su, sasvim različito od jevrejskih vođa iz drugih zemalja, tu vest otvoreno saopštili u sinagogama prilikom novogodišnjih službi. Jevreji su imali taman toliko vremena da napuste svoje stanove i da se posakrivaju, što je u Danskoj bilo vrlo lako, pošto su, kako je rečeno u presudi, „svi slojevi danskog naroda, od kralja do običnog građanina“, bili spremni da ih prihvate.

Da Danska nije bila blagoslovena Švedskom kao susedom, Jevreji su u skrovištima mogli ostati do kraja rata. Izgledalo je razumno prebaciti ih u Švedsku, i to je učinjeno uz pomoć danske ribarske flote. Troškove transporta za one koji nisu imali novac – oko sto dolara po osobi – uglavnom su platili bogati danski građani, i to je bio možda najneverovatniji uspeh, zato što je to bilo vreme kad su Jevreji plaćali za sopstvenu deportaciju, kada su imućni među njima davali čitava bogatstva za izlazne dozvole (u Holandiji, Slovačkoj i, kasnije, u Mađarskoj), bilo podmićivanjem lokalnih vlasti, bilo „legalnim“ pregovaranjem s esesovcima koji su primali samo čvrstu valutu i prodavali izlazne dozvole, na primer u Holandiji, za pet do deset hiljada dolara po osobi. Čak i tamo gde su Jevreji nailazili na iskrene simpatije i istinsku spremnost za pomoć to su morali da plate, tako da siromašni nisu imali nikakve šanse da pobjegnu.

Veći deo oktobra je prošao dok svi Jevreji nisu bili prebačeni preko moreuza od pet do petnaest milja koji deli Dansku od Švedske. Šveđani su prihvatili 5.919 izbeglica, od kojih je bar 1.000 bilo nemačkog porekla, 1.310 su bili polujevreji, a 686 su bili nejevreji čiji su muževi ili žene bili Jevreji. (Čini se da je

skoro polovina danskih Jevreja ostala u zemlji i preživela rat, krijući se.) Jevrejima koji nisu bili danskog porekla bilo je bolje nego ikad pre toga jer su svi dobili radne dozvole. Onih nekoliko stotina koje je nemačka policija uspela da uhapsi bilo je transportovano u Terezijenštat. To su bili stari ili siromašni ljudi koji obaveštenje nisu primili na vreme, ili nisu bili sposobni da shvate njegovo značenje. Oni su u getu uživali veće privilegije od bilo koje druge grupe zahvaljujući neprekidnom „dosadivanju” danskih institucija i pojedinaca. Četrdeset osam osoba je umrlo, što, s obizrom na prosečnu starost grupe, nije bio posebno visok broj. Kad se sve to završilo, Eichmann je procenio da je „iz raznih razloga antijevrejska akcija u Danskoj bila neuspešna”, dok je čudnovati dr Best izjavio da „cilj operacije nije bilo hapšenje velikog broja Jevreja, već čišćenje Danske od Jevreja, i taj cilj je sada ispunjen”.

Politički i psihološki, možda je najzanimljiviji aspekt ovog događaja uloga koju su odigrale nemačke vlasti u Danskoj, njihovo otvoreno sabotiranje berlinskih naredenja. To je jedini slučaj za koji znamo u kom su se nacisti suočili s *otvorenim* domaćim otporom, a, kao posledica toga, oni koji su se njim suočili promenili su način mišljenja. Očigledno je da na istrebljenje jednog celog naroda više nisu gledali kao na nešto što se samo po sebi razume. Naišli su na principijelan otpor i njihova „okrutnost” se istopila kao maslac na suncu. Uspeli su da pokažu čak i nekoliko skromnih začetaka prave hrabrosti. A to da ideal „okrutnosti”, osim možda kod nekolicine poluludih sledžija, nije bio ništa drugo do samozavaravajući mit koji je prikrivao bezobzirnu žudnju za konformizmom po svaku cenu jasno se pokazalo na Nirnberškom procesu na kom su se optuženi međusobno teretili i potkazivali, i uveravali ceo svet da su „uvek bili protiv toga”, ili tvrdili, kao što će činiti Eichmann, da su njihovi pretpostavljeni „zloupotrebili” njihove najbolje odlike. (On je u Jerusalimu optužio „one na vlasti” da su zloupotrebili njegovu „poslušnost” „Podanik dobre vlasti ima sreće, podanik rdave nema. Ja nisam imao sreće.”) Atmosfera je bila promenjena i, mada je većina morala znati da ih čeka smrt, nijedan nije imao hrabrosti da brani nacističku ideologiju. Werner Best je u Nirnbergu tvrdio da je igrao komplikovanu dvostruku ulogu i da su zahvaljujući njemu danske vlasti bile obaveštene o predstojećoj katastrofi. Dokumenti su pokazali da je, sasvim obrnuto,

upravo on u Berlinu predložio dansku operaciju, ali je on objasnio da je sve to bio deo igre. Bio je izručen Danskoj i tamo osuđen na smrt, ali se žalio na presudu i to sa zapanjujućim rezultatom. Zahvaljujući „novim dokazima“ presuda je bila preinačena u petogodišnju zatvorsku kaznu koje je ubrzo oslobođen. Best mora da je uspeo da dokaže danskom sudu da je zaista učinio sve što je mogao.

ITALIJA je u Evropi bila jedini pravi saveznik Nemačke. Bila je tretirana kao ravnopravna i uvažavana kao suverena, nezavisna zemlja. Savezništvo se zasnivalo na vrhunskom zajedničkom interesu koji je povezivao dva slična, ako ne i identična nova oblika vladavine, i tačno je da je Mussolini svojevremeno u nacističkim krugovima bio izuzetno uvažavan. Ali, u vreme kad je izbio rat i kad se Italija posle izvesnog oklevanja pridružila nemačkom poduhvatu, sve je to bilo stvar prošlosti. Nacisti su odlično znali da imaju mnogo više zajedničkog sa Staljinovom verzijom komunizma nego s italijanskim fašizmom. Mussolini, sa svoje strane, niti je gajio veliko poverenje u Nemačku, niti se posebno divio Hitleru. Sve to je, međutim, spadalo u tajne vrhova hijerarhije, naročito u Nemačkoj, a svet u celini nikad nije do kraja razumeo duboke, presudne razlike između totalitarizma i fašističke forme vladavine. Te razlike se nigde nisu tako uočljivo pokazale kao u tretmanu jevrejskog pitanja.

Pre Badoglioovog državnog udara iz leta 1943. i nemačke okupacije Rima i severne Italije, Eichmannu i njegovim ljudima nije bilo dozvoljeno da rade u Italiji. Međutim, suočavali su se s italijanskim načinom *nerešavanja* bilo kakvih pitanja u italijanskim okupacionim zonama Francuske, Grčke i Jugoslavije, jer su progonjeni Jevreji neprekidno bežali u te zone gde su dobijali privremeni azil. Na nivoima mnogo višim od Eichmannovog, italijansko sabotiranje „konačnog rešenja“ poprimilo je ozbiljne razmere, uglavnom zbog Mussolinijevog uticaja na druge fašističke vlade u Evropi – na Pétainovu u Francuskoj, Horthyjevu u Mađarskoj, Antonescuovu u Rumuniji, pa čak i na Francovu u Španiji. Ako Italiji pođe za rukom da izbegne ubijanje svojih Jevreja, to bi mogli da pokušaju i nemački sateliti. Tako je Döme Sztójai, kojeg su Nemci nametnuli Horthyju za predsednika vlade, kad god bi se pomenule antijevrejske mere želeo da zna da li se isti propisi primenjuju i u Italiji. O svemu tome je Eichmannov šef, grupenfirer Müller, napisao dugačko pismo Ministarstvu

spoljnjih poslova, ali gospoda iz tog ministarstva nisu mogli mnogo da učine jer su stalno nailazili na isti vešto prikriven otpor, na ista obećanja i iste neuspehe u njihovom ispunjavanju. Sabotiranje je izazivalo još veći bes zato što je sprovedeno otvoreno, na jedan skoro podsmevački način. Obećanja su davali i sam Mussolini ili drugi visoki službenici, a kad generali ne bi uspeali da ih ispune, opravdavali su ih „različitim intelektualnim shvatanjima“. Nacisti su vrlo retko nailazili na otvoreno odbijanje, kao kad je general Roatta izjavio da bi izručivanje Jevreja iz italijanske okupacione zone u Jugoslaviji odgovarajućim nemačkim vlastima bilo „nespojivo s čašću italijanske vojske“.

Još gore je bilo kad bi Italijani prividno ispunili svoja obećanja. Jedan takav slučaj dogodio se posle savezničkog iskrcavanja u francuskoj Severnoj Africi, posle čega su Nemci okupirali čitavu Francusku, osim italijanske zone na jugu u kojoj je sigurnost našlo oko 50.000 Jevreja. Pod znatnim nemačkim pritiskom ustanovljen je italijanski „Komesarijat za jevrejske poslove“ čija je jedina funkcija bila da popiše sve Jevreje u tom regionu i otera ih s mediteranske obale. I zaista, 22.000 Jevreja bilo je pohvatano i prebačeno u unutrašnjost italijanske zone, posle čega je, kako kaže Reitlinger, „hiljadu najsiromašnijih Jevreja živelo u najboljim hotelima Izera i Savoje“. Na to je Eichmann u Nicu i Marsej poslao Aloisa Brunnera, jednog od svojih najokrutnijih ljudi, ali pre nego što je on stigao francuska policija je uništila sve spiskove registrovanih Jevreja. U jesen 1943, kada je Italija objavila Nemačkoj rat, nemačka vojska je konačno mogla da uđe u Nicu, a sam Eichmann je odmah otišao na Azurnu obalu. Tu mu je rečeno – i on je u to poverovao – da se između deset i petnaest hiljada Jevreja krije u Monaku (toj maloj kneževini s ukupno 25.000 stanovnika, čija bi teritorija, kako je zabeležio *New York Times Magazine*, bez muke stala u Centralni park), što je navelo RSHA-u da započne istragu. Ovo zvuči kao tipična italijanska šala. U svakom slučaju, Jevreja tu više nije bilo. Jedan deo je pobeo u Italiju, a oni koji su se krali u obližnjim planinama uspeali su da se prebace u Švajcarsku i Španiju. Ista stvar se dogodila kad su Italijani bili primorani da napuste svoju zonu u Jugoslaviji. Jevreji su otišli s italijanskom vojskom i našli utočište u Rijeci.

Element farse nije nedostajao čak ni u najozbiljnijim pokušajima Italije da se prilagodi svom moćnom prijatelju i

savezniku. Kada je pod nemačkim pritiskom Mussolini krajem tridesetih godina uveo antičevrejske zakone, odredio je uobičajene izuzetke – ratne veterane, Jevreje s visokim odlikovanjima i slične – ali je dodao još jednu kategoriju, naime bivše članove Fašističke partije, zajedno s njihovim očevima i majkama, dedama i babama, suprugama, decom i unucima. Ne raspolazem nikakvim statistikama koje se odnose na ovu stvar, ali rezultat je morao biti izuzimanje ogromne većine italijanskih Jevreja. Jedva da je bilo jevrejske porodice čiji bar jedan član nije bio u Fašističkoj partiji, jer se to događalo u vreme kad su Jevreji, poput drugih Italijana, već dvadeset godina masovno pristupali fašističkom pokretu zato što su mesta u javnim službama bila dostupna samo njegovim pripadnicima. Malobrojni Jevreji koji su načelno bili protiv fašizma, uglavnom socijalisti i komunisti, više nisu bili u zemlji. Čini se da čak ni ubeđeni antisemiti nisu mogli da stvar shvate ozbiljno, a Roberto Farinacci, vođa italijanskog antisemitskog pokreta, u svojoj službi je imao sekretara jevrejskog porekla. Naravno, takve stvari su se događale i u Nemačkoj. Eichmann je pomenao, i nema razloga da mu ne poverujemo, da je Jevreja bilo čak i među običnim esesovcima, ali jevrejsko poreklo ljudi poput Heydricha, Milcha i drugih bilo je vrlo poverljiva stvar, poznata samo šačici drugih ljudi, dok se u Italiji sve to radilo otvoreno i takoreći nevino. Rešenje zagonetke je bilo u tome što je Italija zaista bila jedna od malobrojnih evropskih država u kojoj su sve antičevrejske mere bile istinski nepopularne pošto su, po Cianovim rečima, „potezale pitanje koje, na sreću, nije postojalo”.

Asimilacija, ta često zloupotrebljavana reč, predstavljala je normalnu činjenicu u Italiji koja je imala svega pedesetak hiljada domaćih Jevreja, čija je istorija sezala u stoleća Rimske imperije. To nije bila ideologija, nešto u šta je trebalo verovati, kao u svim zemljama nemačkog govornog područja, niti mit i očigledno samozavaravanje, kao što je to bilo u Francuskoj. Da ne bi bili nadmašeni u „bezobzirnoj okrutnosti”, italijanski fašisti su pre izbivanja rata pokušali da zemlju oslobode stranih Jevreja i onih bez državljanstva. U tome nisu bili uspešni zbog opšte nespremnosti nižih italijanskih funkcionera da postanu „okrutni”, a kad su stvari prerasle u pitanje života i smrti, odbili su, pod izgovorom očuvanja svog suvereniteta, da ostave na cedilu i taj deo jevrejske populacije. Umesto toga stavili su ih u italijanske logore u

kojima su bili potpuno bezbedni sve do nemačke okupacije Italije. Takvo ponašanje ne može se objasniti samo objektivnim okolnostima – nepostojanjem „jevrejskog pitanja” – jer su ti stranci prirodno stvorili problem u Italiji kao i u svim drugim evropskim nacionalnim državama zasnovanim na etničkoj i kulturnoj homogenosti stanovništva. Ono što je u Danskoj bilo posledica jednog autentičnog političkog osećanja, urođenog razumevanja zahteva i odgovornosti građanskog statusa i nezavisnosti – „za Dance... jevrejsko pitanje je bilo političko a ne humanitarno pitanje” (Leï Yahi!) – u Italiji je bilo rezultat skoro automatske opšte humanosti jednog starog, civilizovanog naroda.

Štaviše, italijanska humanost je izdržala probu terora koji se sručio na narod tokom poslednjih godinu i po dana rata. Decembra 1943. nemačko Ministarstvo spoljnih poslova uputilo je Eichmannovom šefu Mulleru zvaničan zahtev za pomoć: „S obzirom na nedovoljan entuzijazam italijanskih službenika u sprovođenju antijevrejskih mera preporučenih od strane dučea, ovo Ministarstvo smatra da hitno i nužno implementacija... treba da pređe pod nadležnost nemačkih službenika.” Nakon toga, u Italiju su iz Poljske bile upućene poznate ubice Jevreja, kakav je bio Odilo Globocnik iz lublinskih logora smrti. Čak ni šef vojne administracije nije bio armijski čovek, već nekadašnji guverner poljske Galicije grupenfirer Otto Wachter. To je predstavljalo kraj praktičnih šala. Eichmannova služba je svojim ograncima uputila cirkular s obaveštenjem da „Jevreji s italijanskim državljanstvom” postaju predmet „nužnih mera” Prvi takav udarac pogodiće osam hiljada Jevreja u Rimu koje je, zbog nepouzdanosti Italijana, trebalo da pohapse nemačke policijske jedinice. Oni su na vreme bili upozoreni, i to su često činili stari fašisti, tako da je sedam hiljada uspelo da pobjegne. Kao i obično, kad su naišli na otpor Nemci su popustili i saglasili se da italijanski Jevreji, čak i kad nisu pripadali posebnim kategorijama, neće biti deportovani, već samo koncentrisani u italijanskim logorima. To „rešenje” je za Italiju trebalo da bude dovoljno „konačno”. U severnoj Italiji je pohvatano približno 35.000 Jevreja i upućeno u koncentracione logore blizu austrijske granice. U proleće 1944, kada je Crvena armija okupirala Rumuniju a Saveznici bili nadomak Rima, Nemci su pogazili obećanje i počeli da transportuju Jevreje iz Italije u Aušvic – oko 7.500 ljudi, od kojih se vratilo samo šest stotina. Ipak, to je bilo znatno manje od deset procenata svih Jevreja koji su tada živeli u Italiji.

Poglavlje 11

Deportacije s Balkana – Jugoslavija, Bugarska, Grčka, Rumunija

Za sve koji su pratili obrazloženje tužbe i pročitali presudu u kojoj je bila reorganizovana tužiočeva zbrkana i zbunjujuća „opšta slika“, predstavljalo je iznenađenje što nijednom nije pomenuta linija podele koja je oštro delila teritorije na istoku i jugoistoku, koje su bile pod nacističkom kontrolom, od sistema nacionalnih država srednje i zapadne Evrope. Pojas teritorija s mešovitim stanovništvom koji se proteže od Baltika na severu do Jadrana na jugu, područje čiji se najveći deo danas nalazi iza Gvozdene zaves, tada se sastojao od tzv. država naslednica, država koje su pobedničke sile uspostavile posle Prvog svetskog rata. Brojnim etničkim grupama koje su vekovima živele pod vlašću imperija – ruske na severu, austro-ugarske na jugu i turske na jugoistoku – podaren je novi politički poredak. Od tako stvorenih nacionalnih država nijedna nije imala ni približnu etničku homogenost starih evropskih država koje su poslužile kao model njihovog političkog ustrojstva. Kao posledica toga, svaka od tih zemalja obuhvatala je velike etničke grupe koje su bile vrlo neprijateljski raspoložene prema centralnoj vlasti zato što su njihove nacionalne aspiracije bile osujećene u korist tek nešto brojnijih suseda. Ako je potreban ikakav dokaz političke nestabilnosti tih novostvorenih država, slučaj Čehoslovačke je više nego dovoljan. Kada je marta 1939. Hitler umarširao u Prag, oduševljeno su ga dočekali ne samo pripadnici nemačke manjine, *Sudetendeutschen*, nego i Slovaci koje je on „oslobodio“ ponudivši im „nezavisnu“ državu. Ista stvar se kasnije dogodila u Jugoslaviji gde je srpska većina koja je svojevremeno vladala zemljom tretirana kao neprijatelj, dok je hrvatska manjina dobila svoju nacionalnu vlast. Pored toga, zbog stalnih migracija stanovništva nisu postojale ni prirodne ni istorijske granice, a granice uspostavljene Trijanonskim i Senžermenskim ugovorima bile su potpuno proizvoljne. Zato su, velikodušnim proširivanjem teritorija, Mađarska, Rumunija i Bugarska bile privučene na stranu Osovine, a Jevrejima s tih novopripojenih područja

automatski je oduzet status državljana. Stoga ih je čekala ista sudbina kao i izbeglice u zapadnoj Evropi – deportacije i likvidacije su uvek započinjale od njih.

Tih godina srušen je i složeni sistem manjinskih sporazuma kojim su saveznici bezuspešno pokušali da reše problem koji je u političkim okvirima nacionalne države nerešiv. Jevreji su u svim državama naslednicama bili zvanično priznata manjina i taj status im nije bio nametnut već je predstavljao ishod zahteva i pregovora koje su na Versajskoj mirovnoj konferenciji vodili njihovi sopstveni predstavnici. To je u jevrejskoj istoriji označilo važnu prekretnicu, jer prvi put zapadni, ili asimilovani, Jevreji nisu bili priznati kao glasnogovornici čitavog jevrejskog naroda. Na iznenađenje, a ponekad i očaj jevrejskih „uglednika” obrazovanih na zapadu, ispostavilo se da velika većina njihovog naroda želi neku vrstu društvene i kulturne, mada ne i političke autonomije. U pravnom pogledu, status istočnoevropskih Jevreja bio je istovetan statusu svih drugih manjina, ali u političkom – i to će biti odlučujuće – oni su u tom regionu bili jedina etnička grupa bez „domovine”, tj. bez teritorije na kojoj bi činili većinu stanovništva. Ipak, oni nisu živeli u istoj vrsti rasejanja kao njihova braća u zapadnoj i srednjoj Evropi, i dok je tu, pre Hitlera, Jevreja nazvati Jevrejom bio znak antisemitizma, istočnoevropske Jevreje su za poseban narod priznavali i prijatelji i neprijatelji. To će imati značajne posledice za status onih Jevreja na istoku koji jesu bili asimilovani, status – potpuno različit od onog na zapadu gde je asimilacija u ovom ili onom obliku predstavljala pravilo. Brojna jevrejska srednja klasa, tako karakteristična za zapadnu i srednju Evropu, na istoku nije postojala. Umesto nje, nalazimo tanak sloj porodica više-srednje klase koje su, zapravo, pripadale vladajućim klasama, čiji je stepen asimilacije – zahvaljujući novcu, pokršćavanju ili mešovitim brakovima – bio daleko veći od onog većine Jevreja na zapadu.

Među prvim zemljama gde su se izvršioci „konačnog rešenja” suočili s takvim uslovima bila je marionetska država HRVATSKA, u Jugoslaviji, je čiji glavni grad bio Zagreb. Hrvatska vlada, na čijem čelu je bio dr Ante Pavelić, vrlo predusretljivo je tri nedelje po uspostavljanju uvela antijevrejske zakone, a kad je bila upitana šta da se uradi s nekoliko desetina hrvatskih Jevreja u Nemačkoj, odgovorila je „da će biti zahvalna za njihovu deportaciju na istok”. Ministar unutrašnjih poslova Rajha zahte-

vao je da ta zemlja postane *judenrein* do februara 1942, a Eichmann je poslao hauptšturmfirera Franza Abromeita da radi zajedno s atašedom nemačke policije u Zagrebu. Deportacije su izveli sami Hrvati, pre svega pripadnici snažnog fašističkog pokreta ustaša. Hrvati su nacistima plaćali po trideset maraka za svakog deportovanog Jevreja, a za uzvrat su dobijali njihovu celokupnu imovinu. To je bilo u skladu s nemačkim zvaničnim „teritorijalnim principom“, pimenjivanim u svim evropskim zemljama, po kom je država nasleđivala svu imovinu ubijenih Jevreja koji su živeli u njenim granicama, bez obzira na njihovo državljanstvo. (Naravno, nacisti nisu uvek poštovali „teritorijalni princip“. Bilo je mnogo načina da se on zaobiđe samo ako se to činilo vrednim truda. Nemački poslovni ljudi mogli su direktno da kupuju imovinu od Jevreja pre nego što bi ovi bili deportovani, a Rosenbergov *Einsatzstab*, inicijalno ovlašćen da konfiskuje hebraiku i judaiku za antisemitske istraživačke centre, vrlo brzo je proširio svoju delatnost na vredan nameštaj i umetnička dela.) Prvobitni rok, februar 1942, nije mogao biti ostvaren zato što su Jevreji uspevali da iz Hrvatske pobegnu u italijansku okupacionu zonu, ali posle Badoglioovog puča u Zagreb je došao Hermann Krumej, još jedan Eichmannov čovek, tako da je do jeseni 1943. u centre smrti bilo deportovano 30.000 Jevreja.

Nemci su tek tada shvatili da zemlja još uvek nije bila *judenrein*. Oni su u prvobitnim antijevrejskim zakonima zapazili zanimljiv paragraf kojim su u „počasne arijevce“ pretvoreni svi Jevreji koji su dali doprinos „hrvatskoj stvari“. Naravno, broj tih Jevreja je u međuvremenu uveliko narastao. Drugim rečima, pošteđeni su vrlo imućni koji su se dobrovoljno odrekli svoje imovine. Još zanimljivija je bila činjenica koju je otkrila obaveštajna služba SS-a (pod šturmbanfirerom Wilhelmom Hottlom, koji je, u Jerusalimu, prvo bio pozvan kao svedok odbrane, ali čiju je izjavu kasnije iskoristila optužba), da su skoro svi pripadnici vladajuće klike, od predsednika vlade do ustaškog vođe, bili oženjeni Jevrejkama. Hiljadu petsto preživelih Jevreja s tog područja – pet procenata, prema izveštaju jugoslovenske vlade – očigledno su pripadali toj visokoasimilovanoj i izuzetno bogatoj jevrejskoj grupi. Pošto je procenat asimilovanih Jevreja u ukupnoj populaciji na istoku najčešće procenjivan na oko 5%, u iskušenju smo da zaključimo da je asimilacija na istoku, kad je uopšte bila moguća, nudila

daleko bolje šanse za preživljavanje nego što je bio slučaj u ostatku Evrope.

Situacija je bila potpuno drukčija u susednoj SRBIJI, gde je nemačka okupatorska vojska skoro od prvog dana morala da se nosi s nekom vrstom partizanskog rata koji se može uporediti samo s onim što se događalo u Rusiji iza linije fronta. Već sam pomenula jedini događaj koji Eichmanna povezuje s likvidacijom Jevreja u Srbiji. U presudi se priznaje „da nam nije potpuno jasna linija komandovanja kad su u pitanju Jevreji u Srbiji“, a objašnjenje je da Eichmannova služba uopšte nije bila angažovana na toj teritoriji zato što nijedan Jevrej nije bio deportovan. „Problem“ je u celini bio rešen na licu mesta. Pod izgovorom ubijanja talača uzetih u partizanskom ratu, vojska je streljala čitavu mušku jevrejsku populaciju. Žene i deca su predati zapovedniku Bezbednosne policije, izvesnom dr Emanuelu Schaferu, Heydrichovom štićeniku, koji ih je pobio u pokretnim gasnim komorama. Avgusta 1942, državni savetnik Harald Turner, šef civilnog ogranka vojnog zapovedništva, ponosno je izvestio da je „Srbija jedina zemlja u kojoj su rešeni i jevrejski i ciganski problem“, i vratio kamione s gasnim komorama u Berlin. Procenjuje se da je pet hiljada Jevreja prišlo partizanima, i da je to bio jedini način da se spasu.

Schaferu je posle rata suđeno na nemačkom krivičnom sudu. Za ubijanje gasom 6.280 žena i dece osuđen je na šest godina i šest meseci zatvora. Vojni komandant tog područja general Franz Böhme izvršio je samoubistvo, dok je državni savetnik Turner bio predat jugoslovenskim vlastima koje su ga osudile na smrt. Ta priča se stalno ponavljala: oni koji su izbegli suđenja, u Nirnbergu i nisu bili izručeni zemljama u kojima su počinili zločine ili nikad nisu izašli pred lice pravde, ili su na nemačkim sudovima naišli na najveće moguće „razumevanje“. To nas na nesrećan način podseća na Vajmarsku republiku koja je bilo poznata po opraštanju političkih ubistava ako je ubica pripadao nekoj od žestoko antirepublikanskih desničarskih grupa.

Zbog znatnog teritorijalnog proširenja na račun Rumunije, Jugoslavije i Grčke, BUGARSKA je od svih balkanskih zemalja imala najviše razloga da bude zahvalna Nemačkoj. Pa ipak, niti je bila zahvalna, niti su njena vlada i narod bili dovoljno savitljivi da politiku „bezobzirne okrutnosti“ sprovedu u delo. To nije važno samo za jevrejsko pitanje. Bugarska monarhija nije imala

razloga da se plaši „Ratnika“, domaćeg fašističkog pokreta, koji je bio malobrojan i bez političkog uticaja, dok je parlament ostao visokouvaženo telo koje je dobro saradivalo s kraljem. Zbog toga su smeli da odbiju objavljivanje rata Rusiji, i nikad nisu poslali čak ni simboličnu jedinicu „dobrovoljaca“ na Istočni front. Ali, najzanimljivije je što u tom pojasu mešoviti populacija gde je antisemitizam bujao u svim etničkim grupama i bio zvanična državna politika mnogo pre Hitlera, kod Bugara nije postojala nikakvo „razumevanje jevrejskog problema“. Tačno je da je bugarska armija pristala da svi Jevreji – oko 15.000 – s anektiranih teritorija budu deportovani. Te teritorije su bile pod vojnom vlašću i njihovo stanovništvo je bilo antisemitski raspoloženo, ali pitanje je da li je vojska znala šta je „preseljenje na istok“ zaista značilo. Nešto ranije, januara 1941, vlada je pristala da uvede neke antijevrejske zakone, ali to je, s nacističke tačke gledišta, bilo prosto smešno: oko šest hiljada fizički sposobnih muškaraca bilo je mobilisano za rad; svi pokršteni Jevreji, bez obzira na datum konverzije, bili su izuzeti, posle čega je usledila prava epidemija pokrštavanja; još pet hiljada Jevreja, od ukupno skoro pedeset hiljada, dobilo je specijalne privilegije; najzad, za Jevreje lekare i poslovne ljude uveden je *numerus clausus* koji je bio prilično visok, pošto se zasnivao na procentu Jevreja u gradovima a ne u celoj zemlji. Kad su te mere stupile na snagu, bugarska vlada je objavila da je situacija stabilizovana na sveopšte zadovoljstvo. Bilo je jasno da će nacisti morati ne samo da ih prosvetle u pogledu zahteva za „rešenje jevrejskog problema“, već i da im objasne da pravna stabilnost i totalitarna vlast ne mogu ići ruku pod ruku.

Nemačke vlasti su morale imati neko predosećanje o teškoćama koje su ih čekale. Januara 1942. Eichmann je poslao pismo Ministarstvu spoljnjih poslova u kom je izjavio da „postoji dovoljne mogućnosti za prihvatanje Jevreja iz Bugarske“. Predložio je da se Ministarstvo obrati bugarskoj vladi, i potvrdio da će se policijski ataše u Sofiji „pobrinuti za tehničko sprovođenje deportacija“. (Izgleda da ni taj ataše nije bio previše oduševljen svojim poslom, jer je ubrzo potom Eichmann iz Pariza u Sofiju za „savetnika“ poslao jednog od svojih ljudi, Theodora Danneckera.) Vrlo je zanimljivo istaći da je to pismo u potpunoj suprotnosti s obaveštenjem koje je Eichmann poslao u Srbiju samo nekoliko meseci ranije, u kom je rekao da još nema

nikakvih kapaciteta za prihvata Jevreja, i da čak ni Jevreji iz Rajha ne mogu da budu deportovani. Prioritet koji je dat zadatku da Bugarska postane *judenrein* može se objasniti samo time da je Berlin raspolagao tačnim informacijama da je potrebno delovati vrlo brzo da bi se bilo šta postiglo. Nemačka ambasada se obratila bugarskoj vladi, ali ona je prve korake u preduzimanju „radikalnih“ mera učinila tek šest meseci kasnije – uvođenjem jevrejske oznake. Čak i to je za naciste bilo veliko razočaranje. Na prvom mestu, kako su savesno izvestili, oznaka je bila „vrlo mala zvezda“; drugo, većina Jevreja jednostavno je nije nosila; i treće, oni koji su je nosili dobijali su „toliko izraza simpatija od strane zavedenog stanovništva da se zapravo ponose svojim znakom“ – kako je Walter Schellenberg, šef kontraobaveštajne službe RSHA, napisao u jednom izveštaju SD-a koji je novembra 1942. prenet Ministarstvu spoljnjih poslova. Posle toga, bugarska vlada je povukla tu naredbu. Na kraju je, pod velikim nemačkim pritiskom, vlada odlučila da sve Jevreje iz Sofije protera u unutrašnjost, ali to definitivno nije bilo ono što su Nemci tražili, jer je ta mera značila raspršivanje, a ne koncentraciju Jevreja.

Proterivanje Jevreja je, zapravo, označilo važnu prekretnicu u toj situaciji, zato što su građani Sofije pokušali da ih spreče da odu na železničku stanicu, a zatim organizovali demonstracije ispred kraljevske palate. Nemci su gajili iluziju da je za spasavanje bugarskih Jevreja prvenstveno kriv kralj Boris, i skoro je sigurno da su ga ubili nemački agenti. Ali, ni smrt monarha, ni Danneckerov dolazak, početkom 1943, nisu promenili situaciju, jer su i parlament i narod nedvosmisleno ostali na strani Jevreja. Dannecker je uspeo da s bugarskim komesarom za jevrejske poslove postigne sporazum o deportovanju šest hiljada „vodećih Jevreja“ u Treblinku, ali nijedan od njih nikada nije napustio zemlju. Sam taj sporazum je značajan zato što pokazuje da nacisti nisu mogli da za svoje ciljeve obezbede pomoć jevrejskog vodstva. Do glavnog Sofijskog rabina nisu mogli da dođu, pošto ga je sakrio Sofijski mitropolit Stefan, koji je javno izjavio da je „Bog odredio jevrejsku veru, i ljudi nemaju nikakvo pravo da ih muče i progone“ (Hilberg) – što je bilo mnogo više nego što je Vatikan ikad učinio. Najzad, u Bugarskoj se dogodila ista stvar koja će se nekoliko meseci kasnije ponoviti u Danskoj – lokalni nemački funkcioneri izgubili su samopouzdanje i više im se nije

moglo verovati. To je važilo i za policijskog atašea, pripadnika SS-a, koji je trebalo da prikupi i pohapsi Jevreje, i za nemačkog ambasadora u Sofiji Adolfa Beckerlea, koji je juna 1943. izvestio Ministarstvo spoljnjih poslova da je situacija beznadežna, zato što su „Bugari suviše dugo živeli s narodima kao što su Jermeni, Grci i Cigani, da bi mogli da shvate jevrejski problem” – što je, naravno, bila obična besmislica, jer bi, *mutatis mutandis*, to isto moglo da se kaže za sve zemlje istočne i jugoistočne Evrope. Isti taj Beckerle je, očigledno iritiran, informisao RSHA-u da više ništa ne može da se uradi. Kao posledica toga, nijedan bugarski Jevrej nije bio deportovan niti je umro nasilnom smrću do avgusta 1944, kada su, s približavanjem Crvene armije, antijevrejski zakoni bili ukinuti.

Nije mi poznato nijedno objašnjenje ovakvog ponašanja bugarskog naroda, koje je jedinstveno u ovom pojasu mešovite populacije. Ali, treba se setiti Georgi Dimitrova, bugarskog komuniste koji se zatekao u Nemačkoj kad su nacisti došli na vlast, i kojeg su oni izabrali da optuže za *Reichstagsbrand*, misteriozni požar u parlamentu u Berlinu, 27. februara 1933. Na suđenju pred nemačkim Vrhovnim sudom ušao je u sukob s Goringom kao da je on, Dimitrov, tužilac. Zahvaljujući njemu svi optuženi, osim Van der Lubbea, bili su oslobođeni. Svojim ponašanjem izazvao je divljenje čitavog sveta, uključujući i Nemačku. Ljudi su imali običaj da kažu, „U Nemačkoj je ostao samo jedan čovek, i on je Bugarin”.

GRČKA, čiji je severni deo okupirala Nemačka a južni Italija, nije predstavljala poseban problem tako da je mogla da sačeka svoj red da postane *judenrein*. Februara 1943, dvojica Eichmannovih stručnjaka, *hauptsturmfireri* Dieter Wisliceny i Alois Bruner, došli su da obave pripreme za deportaciju Jevreja iz Soluna, gde je bilo koncentrisano oko 55.000 ljudi, dve trećine svih grčkih Jevreja. Kako je pisalo u njihovom ovlašćenju izdatom u sekciji IV-B-4, to je bilo u skladu s planom „za konačno rešenje jevrejskog problema u Evropi”. Usko saradujući s izvesnim dr Maxom Mertenom, predstavnikom vojne komande tog područja, prvo su osnovali uobičajeni jevrejski savet, na čijem je čelu bio vrhovni rabin Koretz. Wisliceny, koji je bio šef solunskog *Sonderkommando für Judenangelegenheiten*, uveo je žute oznake, i odmah stavio do znanja da neće tolerisati nikakve izuzetke. Dr Merten je sve Jevreje premestio u geto iz kog ih je

bilo lako transportovati, pošto se nalazio blizu železničke stanice. Jedini privilegovani bili su Jevreji sa stranim pasošima i, kao i obično, personal jevrejskog saveta – najviše nekoliko stotina ljudi – koji su na kraju bili prebačeni u tranzitni logor Bergen-Belzen. Nije postojao drugi put spasenja osim bekstva na jug, gde su Italijani, kao i drugde, odbijali da Jevreje izruče Nemcima, ali je sigurnost u italijanskoj zoni bila kratkotrajna. Grci su u najboljem slučaju bili indiferentni, a čak su i neke partizanske grupe na te operacije gledale „s odobravanjem“. Čitava jevrejska zajednica bila je deportovana u roku od dva meseca. Transporti za Aušvic polazili su skoro svakodnevno, odvozeći u teretnim vagonima od dve do dve i po hiljade ljudi. U jesen iste godine, posle kapitulacije Italije, brzo je obavljena evakuacija oko 13.000 Jevreja iz južnog dela Grčke, uključujući Atinu i grčka ostrva.

U Aušvicu su mnogi grčki Jevreji radili u takozvanim jedinicama smrti koje su opsluživale gasne komore i krematorijume, i bili su još uvek živi 1944. kada su istrebljeni mađarski Jevreji a geto u Lođu bio likvidiran. Krajem tog leta, kad su počeli da se šire glasovi da će ubijanje gasom uskoro prestati i da će instalacije biti demontirane, izbila je jedna od vrlo retkih pobuna. Sada su i pripadnici jedinica smrti bili sigurni da će biti pobjeni. Pobuna je bila potpuno neuspešna – preživela je samo jedna osoba da ispriča šta se dogodilo.

Čini se da je nezainteresovanost Grka za sudbinu njihovih Jevreja na neki način preživela oslobođenje. Dr Merten, švedok odbrane na Eichmannovom procesu, danas donekle nedosledno tvrdi i da ništa nije znao, i da je pokušao da Jevreje spase sudbine u koju je bio neupućen. On se posle rata u Grčku tiho vratio kao predstavnik jedne putničke agencije. Bio je uhapšen, vrlo brzo oslobođen, i pušten da se vrati u Nemačku. Njegov slučaj je verovatno jedinstven, pošto su se suđenja za ratne zločine u svim zemljama osim u Nemačkoj uvek završavala strogim kaznama. I njegov iskaz u korist odbrane, koji je u Berlinu dao u prisustvu predstavnika i odbrane i optužbe, bio je svakako jedinstven. Rekao je da je Eichmann bio vrlo predusretljiv u jednom pokušaju spasavanja nekih 20.000 žena i dece iz Soluna, a da je sve zlo došlo od Wislicenyja. Međutim, na kraju je izjavio da su mu se pre svedočenja obratili Eichmannov brat, advokat iz Linca, i predstavnici jedne nemačke organizacije bivših esesovaca. Sam

Eichmann je poricao sve – nikad nije bio u Solunu, i nikad nije video predusretljivog dr Mertena.

Eichmann je više puta izjavio da su njegove organizatorske sposobnosti, koordinisanje evakuacija i deportacija koje je izvela njegova služba, zapravo pomogle njegovim žrtvama i olakšale njihovu sudbinu. Ako je ta stvar već trebalo da se obavi, govorio je, onda je bolje da bude obavljena kako treba. Tokom suđenja niko, čak ni njegov branilac, nije poklonio bilo kakvu pažnju toj tvrdnji koja je očigledno spadala u istu kategoriju kao i njegovo suludo i uporno insistiranje na tome da je „prisilnom emigracijom” spasio stotine hiljada jevrejskih života. Ipak, u svetlu onoga što se dogodilo u RUMUNIJI, počinjemo da se pitamo. I tu je sve bilo postavljeno naglavačke, ali ne kao u Danskoj, u kojoj su čak i gestapovci počeli da sabotiraju naređenja Berlina. U Rumuniji, čak su i esesovci bili zapanjeni, a ponekad i uplašeni užasima staromodnih, spontanijih pogroma džinovskih razmera. Često su intervenisali da bi spasili Jevreje od običnih pokolja, zato da bi ubijanje moglo da se izvede na način koji je po njihovom shvatanju bio civilizovan.

Nećemo preterati ako kažemo da je u predratnoj Evropi Rumunija bila zemlja s najjačim antisemitizmom. Rumunski antisemitizam se čvrsto ukorenio još u XIX veku. Velike sile su Berlinskim ugovorom iz 1878. pokušale da intervenišu i primoraju rumunsku vladu da Jevreje prizna za svoje državljane, iako bi i dalje ostali građani drugog reda. Pokušaj je bio neuspešan, tako da su na kraju Prvog svetskog rata svi rumunski Jevreji – s izuzetkom nekoliko stotina sefardskih porodica i nešto Jevreja nemačkog porekla – i dalje imali status stalno nastanjenih stranaca. Tokom mirovnih pregovora saveznici su morali da upotrebe svu svoju moć da rumunsku vladu „nagovore” da prihvati manjinski ugovor i Jevrejima podari manjinski građanski status. Taj ustupak svetskom javnom mnjenju bio je povučen 1937. i 1938, kada su, pouzdajući se u moć Hitlerove Nemačke, Rumuni pomislili da smeju da se upuste u rizik odbacivanja manjinskog ugovora kao ograničenja svog „suvereniteta”. Time je nekoliko stotina hiljada Jevreja, skoro četvrtina ukupne jevrejske populacije, bilo lišeno građanskog statusa. Dve godine kasnije, avgusta 1940, nekoliko meseci pre ulaska Rumunije u rat na strani hitlerovske Nemačke, maršal Ion Antonescu, komandant Gvozdene garde, poništio je državljanstvo svim rumunskim

Jevrejima s izuzetkom nekoliko stotina porodica koje su državljanstvo stekle pre sklapanja mirovnih sporazuma. Istog meseca zaveo je antijevrejske zakone koji su bili najsiroviji u Evropi, uključujući i Nemačku. Privilegovane kategorije, ratni veterani i Jevreji koji su bili rumunski državljani pre 1918, brojale su ne više od 10.000 ljudi, jedva nešto više od jednog procenta čitave grupe. Sam Hitler je bio svestan opasnosti da će Rumunija nadmašiti Nemačku. Avgusta 1941, nekoliko nedelja po izdavanju naredbe za sprovođenje „konačnog rešenja“, požalio se Goebbelsu da „čovjek poput Antonescua ovaj problem rešava na mnogo radikalniji način od nas“

Rumunija je ušla u rat februara 1941, a Rumunska legija je postala vojna sila s kojom se računalo u predstojećoj invaziji na Rusiju. Samo u Odesi rumunski vojnici su bili odgovorni za pokolj 60.000 ljudi. Za razliku od vlada drugih balkanskih država; rumunska je od samog početka raspolagala sasvim pouzdanim informacijama o pokoljima Jevreja na istoku. Rumunska vojska je, čak i pošto su predstavnici Gvozdene garde tokom leta 1941. bili izbačeni iz vlade, započela program masovnih ubistava i deportacija koji je „u zasnaku bacio čak i bukureštanski pogrom koji je sprovela Gvozdena garda“ januara iste godine – program koji po strahotama nema paralelu u čitavoj užasima prepunoj istoriji (Hilberg). Deportacije na rumunski način sastojale su se u tome da se po pet hiljada ljudi sabije u teretne vagone i da se u njima puguše dok bi kompozicija danih putovala po zemlji bez ikakvog plana ili cilja. Omiljeni nastavak tih operacija predstavljalo je izlaganje leševa u jevrejskim kasapnicama. Isto tako, strahote rumunskih koncentracionih logora, koje su osnovali i njima upravljali sami Rumuni zato što su deportacije na istok bile neizvodljive, bile su razrađenije i užasnije od bilo čega u Nemačkoj. Kada je Eichmann u Bukurešt poslao svog uobičajenog savetnika za jevrejska pitanja, hauptsturmfirera Gustava Richtera, ovaj je izvestio da Antonescu želi da prebaci 110.000 Jevreja u „dve šume s one strane reke Bug“, tj. na rusku teritoriju pod nemačkom okupacijom, da bi tamo bili likvidirani. Nemci su bili užasnuti, i svi su intervenisali: vojni zapovednici, Rosenbergovo Ministarstvo za okupirane istočne teritorije, Ministarstvo za spoljne poslove u Berlinu, poslanik u Bukureštu, baron Manfred von Killinger. Von Killinger, bivšeg visokog SA oficira i Rohmovog ličnog prijatelja, koji je stoga bio sumnjiv u

očima SS-a, verovatno je špijunirao Richter, koji je bio njegov „savetnik“ za jevrejska pitanja. U ovome su, međutim, svi bili složni. Eichmann je lično, u pismu iz aprila 1942, zamolio Ministarstvo spoljnjih poslova da zaustavi te neorganizovane i preuranjene rumunske napore „da se otarase Jevreja“ u tom trenutku. Rumuni moraju razumeti da prioritet ima „evakuacija nemačkih Jevreja koja je u punom jeku“, a pismo je zaključio pretnjom da će „u akciju uvesti Bezbednosnu policiju“

Ma koliko da su Nemci oklevali da Rumuniji daju prednost prilikom sprovođenja „konačnog rešenja“ u odnosu na druge balkanske zemlje, morali su to da učine ukoliko nisu želeli da se situacija pretvori u krvavi kaos, i mada je Eichmann možda uživao u svojoj pretnji da će angažovati Bezbednosnu policiju, spasavanje Jevreja baš i nije bilo ono za šta je ona bila osposobljena. Stoga je sredinom avgusta – do kada su Rumuni pobili skoro 300.000 svojih Jevreja, uglavnom bez ikakve nemačke pomoći – Ministarstvo spoljnjih poslova s Antonescuom sklopilo sporazum o „evakuaciji Jevreja iz Rumunije koje će spovesti nemačke jedinice“, a Eichmann je s nemačkom železnicom započeo pregovore o obezbeđivanju dovoljnog broja vagona za transportovanje 200.000 Jevreja u lublinske logore smrti. Ali sada, kada je sve bilo spremno i kad im je bio učinjen taj veliki ustupak, Rumuni su iznenada promenili poziciju. U Berlin je kao grom iz vedra neba stiglo pismo od vernog g. Richtera – maršal Antonescu je promenio mišljenje. Kako je izvestio poslanik Killinger, maršal je sada pozeleo da se Jevreja otarasi „na jedan ugodan način“. Nemci nisu uzeli u obzir da je u toj zemlji postojao neumereno visok procenat najobičnijih ubica, ali ni to da je Rumunija bila najkorumpiranija balkanska država. Naporedo s masakrima razvio se unosan posao prodavanja povlastica u koji su se upustili svi ogranci državne i gradskih birokratija. Vlada poseban specijalitet bile su ogromne takse koje su proizvoljno nametane izvesnim grupama ili čitavim jevrejskim zajednicama. Vlada je potom otkrila da se Jevreji mogu prodavati u inostranstvu za čvrstu valutu, tako da su Rumuni postali najvatreniji zagovornici jevrejske emigracije – za 1.300 dolara po glavi. To je razlog što je Rumunija bila među malobrojnim kanalima za jevrejsku emigraciju u Palestinu za vreme rata. A s približavanjem Crvene armije Antonescu je postao još „umereniji“. Sad je bio spreman da pusti Jevreje bez ikakve nadoknade.

Zanimljiva je činjenica da od početka do kraja Antonescu nije bio ništa „radikalniji” od nacista (kako je mislio Hitler), već da je prosto bio uvek za korak ispred događaja u Nemačkoj. On je prvi svim Jevrejima oduzeo državljanstvo, i otvoreno je i bestidno započeo s pokoljima u vreme kad su Nemci još bili zaokupljeni svojim prvim eksperimentima. Na ideju o prodaji izlaznih dozvola došao je više od godinu dana pre nego što je Himmler ponudio „krv za kamione”, i završio je, kao što će najzad učiniti i Himmler, obustavljajući čitavu stvar kao da se radilo o običnoj šali. Avgusta 1944. Rumunija je kapitulirala pred Crvenom armijom, a Eichmann, specijalista za evakuacije, navrat-nanos je bio poslat da spase neke „etničke Nemce”, u čemu nije imao uspeha. Od 850.000 rumunskih Jevreja preživela je skoro polovina, a najveći deo njih – nekoliko stotina hiljada – uspeo je da se dokopa Izraela. Ne zna se koliko ih još uvek ima u Rumuniji. Sve rumunske ubice su bile pogubljene, a Killinger je izvršio samoubistvo pre nego što su Rusi uspeli da ga se dočepaju. Samo je hauptšturmfirer Richter, koji istina nikad nije dobio šansu da razvije svoju aktivnost, mirno živeo u Nemačkoj sve do 1961, kada je postao jedna od zakasnelih žrtava Eichmannovog suđenja.

Poglavlje 12

Deportacije iz srednje Evrope – Mađarska i Slovačka

Mađarska, koju smo već pominjali u vezi s mučnim pitanjem Eichmannove savesti, po ustavu je bila kraljevina bez kralja. Tom zemljom, iako nije imala izlaz na more niti ratnu i trgovačku mornaricu, vladao je – tačnije, upravljao u ime nepostojećeg kralja – jedan admiral, regent ili *Reichsverweser* Nikolaus von Horthy. Jedini vidljiv znak kraljevine predstavljalo je obilje *Hofräte*, dvorskih savetnika nepostojećeg dvora. Nekad davno, car Svetog rimskog carstva bio je i kralj Mađarske, a u skorijoj prošlosti, posle 1806, dunavsku *kaiserlichkonigliche Monarchie* nesigurno su pod svojim okriljem držali Habzburzi, koji su bili carevi (*Kaiser*) Austrije i kraljevi Mađarske. Habzburška carevina se 1918. raspala na države naslednice. Austrija je postala republika koja se nadala *Anschlusu*, ujedinjenju s Nemačkom. Otto von Hapsburg je bio u izgnanstvu, ali žestoko nacionalistički nastrojeni Mađari nikad ga ne bi prihvatili za svog kralja. S druge strane, autentična mađarska kraljevska loza u istorijskom pamćenju nije ni postojala. Šta je, dakle, Mađarska predstavljala u smislu priznatih formi vladavine, to je znao samo admiral Horthy.

S one strane iluzija o kraljevskom sjaju nalazila se nasledena feudalna struktura, s bedom seljaka bezemljaša i luksuzom nekoliko aristokratskih porodica u čijim je rukama bila cela zemlja, s luksuzom većim nego bilo gde na tim bedom zahvaćenim teritorijama, u toj domovini evropske siročadi. Upravo je pozadina nerešenih društvenih pitanja i opšta zaostalost davala budimpeštanskom društvenom životu specifičnu aromu, kao da su Mađari bili grupa iluzionista koja se toliko dugo kljukala samoobmanama da je izgubila svaki osećaj nesklada. Ranih tridesetih godina, pod uticajem italijanskog fašizma, stvorili su snažan fašistički pokret, tzv. Strelaste krstove, a 1938. ponovo su sledili Italiju uvođenjem prvih antijevrejskih zakona. Uprkos jakom uticaju katoličke crkve, zakoni su se odnosili i na pokrštene Jevreje koji su promenili veru posle 1919, a tri godine

kasnije uključeni su i oni koji su bili pokršteni pre te godine. Pa ipak, kada je sveopšti antisemitizam, zasnovan na rasi, postao zvanična politika vlade, jedanaest Jevreja je i dalje ostalo u gornjem domu parlamenta, a Mađarska je bila jedina država Osovine koja je poslala jevrejske jedinice – 130.000 vojnika, u pomoćnim službama, ali u mađarskim uniformama – na Istočni front. Te nedoslednosti mogu se objasniti time što je Mađarska, bez obzira na zvaničnu politiku, još naglašenije od drugih zemalja povlačila razliku između domaćih Jevreja i *Ostjuden*, između „mađarizovanih” Jevreja „Trijanonske Mađarske” (uspostavljene, poput drugih država naslednica, Trijanonskim ugovorom), i onih s nedavno pripojenih teritorija. Nacisti su mađarski suverenitet poštovali sve do marta 1944, zbog čega je ta zemlja za Jevreje postala ostrvo sigurnosti u „okeanu destrukcije”. Iako je sasvim razumljivo što je s približavanjem Crvene armije kroz Karpate i zbog očajničkih pokušaja mađarske vlade da sledeći primer Italije sklopi separatan mir Nemačka odlučila da okupira zemlju, skoro je neverovatno da je i u toj fazi rata „dnevna zapovest” i dalje bila „hvatanje u koštac s jevrejskim problemom”, čija je „likvidacija” predstavljala „preduslov uključivanja Mađarske u rat”, kako je u izveštaju Ministarstvu spoljnih poslova napisao Veessenmayer decembra 1943. Jer, „likvidacija” tog „problema” podrazumevala je deportaciju 800.000 Jevreja, pored još oko sto ili sto pedeset hiljada pokrštenih Jevreja.

Bilo kako bilo, Eichmann je, kao što sam već rekla, zbog veličine i hitnosti zadatka u Budimpeštu došao u martu 1944. sa čitavom svojom ekipom koju je lako mogao da okupi pošto je njihov posao na drugim mestima bio obavljen. Pozvao je Wislicenyja i Brunnera iz Slovačke i Grčke, Abromeita iz Jugoslavije, Danneckera iz Pariza i Bugarske, Siegfrieda Seidla s mesta komandanta Terezijenštata, a iz Beča Hermanna Krumeya koji je u Mađarskoj postao njegov zamenik. Iz Berlina je doveo sve važnije članove svoje službe: Rolfa Günthera, svog prvog zamenika, Franza Novaka, oficira za deportacije, i Otta Hunschea, svog pravnog stručnjaka. Tako se po uspostavljanju kancelarije u Budimpešti, *Sondereinsatzkommando* Eichmann (Eichmannova jedinica za specijalne operacije) sastojala od desetak ljudi i nekoliko administrativnih službenika. Iste večeri po dolasku Eichmann i njegovi ljudi su pozvali jevrejske vođe na sastanak s namerom da ih nagovore da formiraju jevrejski savet

preko kog će izdavati svoje naredbe, i kom bi, za uzvrat, predali potpunu jurisdikciju nad svim Jevrejima u Mađarskoj. U to vreme i na tom mestu taj trik nije bilo lako izvesti. To je bilo vreme kad je, po rečima papskog nuncija, „ceo svet znao šta su u praksi značile deportacije“. Pored toga, budimpeštanski Jevreji su imali „jedinstvenu mogućnost da prate sudbinu evropskih Jevreja“. „Odlično smo znali šta rade Ajnzac grupe. O Aušvicu smo znali više nego što je bilo potrebno“, kako će u Nirnbergu svedočiti dr Kastner. Očigledno, bilo je potrebno nešto više od Eichmannovih navodnih „hipnotičkih moći“ da bilo koga uveri da će nacisti priznati svetlu razliku između „mađarizovanih“ i istočnih Jevreja. Samozavaravanje je moralo postati vrhunska veština da bi omogućilo vođama mađarskih Jevreja da u tom trenutku poveruju „da se to ovde ne može desiti“ – „Kako mogu mađarske Jevreje da pošalju van Mađarske?“ – i da nastave u to da veruju iako je stvarnost to verovanje pobijala svakog dana u nedelji. Kako je to ostvareno, obelodanjeno je u jednoj od najčudnovatijih *non sequitur* izjava izrečenih sa klupe za svedoke: budući članovi Centralnog jevrejskog komiteta (kako je jevrejski savet nazvan u Mađarskoj) čuli su iz susedne Slovačke da Wisliceny, koji je sada pregovarao s njima, rado prima novac, ali takode su znali da je uprkos mitu koji je primio „deportovao sve slovačke Jevreje...“. Iz toga je g. Freudiger zaključio: „Shvatio sam da je bilo nužno naći puteve i načine da se s Wislicenyjem uspostavi odnos.“

U tim teškim pregovorima Eichmannov najlukaviji trik bio je da sebe i svoje ljude predstavi kao korumpirane. Predsednik jevrejske zajednice, dvorski savetnik Samuel Stern, član Horthyjevog državnog veća, dočekan je s izuzetnom ljubaznošću i pristao je da postane predsednik jevrejskog saveta. On i drugi članovi saveta osetili su se sigurnim kad je od njih zatraženo da nabave pišaće mašine i ogledala, ženski veš i kolonjsku vodu, originalne Watteaue i osam klavira – iako je hauptsturmfirer Novak sedam klavira ljubazno vratio s napomenom, „Ali gospodo, ja ne želim da otvorim prodavnicu klavira. Ja samo želim da sviram.“ Eichmann je lično posetio Jevrejsku biblioteku i Jevrejski muzej i svakoga uveravao da su sve mere samo privremene. Korupcija, u početku simulirana, uskoro je postala stvarna ali nije poprimila oblik kom su se Jevreji nadali. Nigde Jevreji nisu potrošili toliko novca bez ikakvih rezultata. Po

rečima čudnovatog dr Kastnera, „Jevrej koji drhti za svoj život i život svoje porodice gubi svaki osećaj za novac.” (Sic!) To je na suđenju potvrđeno izjavama pomenutog Philipa von Freudigera, kao i svedočenjem Joela Branda, koji je predstavljao suparničku jevrejsku organizaciju u Mađarskoj, cionistički Komitet pomoći i spasa. Krumey je od Freudigera u aprilu 1944. primio ne manje od 250.000 dolara, a Komitet spasa je platio 20.000 dolara samo za privilegiju da se sastane s Wislicenyjem i nekim ljudima iz kontraobaveštajne službe SS-a. Na tom sastanku svi prisutni su dobili još po hiljadu dolara, a Wisliceny je ponovo izneo tzv. Evropski plan, koji je neuspešno predložio još 1942, po kom je Himmler navodno bio spreman da poštedi sve Jevreje, osim poljskih, za otkup od dva do tri miliona dolara. Na osnovu tog predloga koji je davno bio stavljen *ad acta*, Jevreji su sada počeli da u ratama isplaćuju Wislicenija. U toj zemlji nečuvenog obilja srušio se čak i Eichmannov „idealizam”. Iako nije mogao da dokaže da je Eichmann finansijski profitirao na tom poslu, tužilac je s pravom naglasio njegov životni standard u Budimpešti, gde je mogao da živi u jednom od najboljih hotela, da se vozi u amfibijskom automobilu, nezaboravnom poklonu svog budućeg neprijatelja Kurta Bechera, ide u lov i na jahanje, i da zahvaljujući brizi svojih novih prijatelja iz mađarske vlade uživa u dotad nepoznatom luksuzu.

U Mađarskoj je, međutim, postojala i prilično brojna grupa Jevreja čiji bar predvodnici nisu u tolikoj meri podlegli samozavaravanju. Cionistički pokret je oduvek bio posebno jak u toj zemlji, i sada je imao sopstvene predstavnike u novoformiranom Komitetu spasa (*Vaadat Ezra va Hazalah*) koji je, održavanjem bliskih kontakata sa odgovarajućom službom u Palestini, pomagao izbeglice iz Poljske, Slovačke, Jugoslavije i Rumunije. Komitet je bio u stalnoj vezi s američkim „Joint Distribution Committee” koji je finansirao njegovu delatnost, a legalno ili ilegalno uspeo je da jedan broj Jevreja prebaci u Palestinu. Sada, kad je katastrofa došla i u njihovu zemlju, okrenuli su se falsifikovanju „hrišćanskih papira”, potvrda o krštenju koje su vlasnicima olakšavale skrivanje. Ma šta drugo da su bili, cionistički prvaci su znali da su odmetnici od zakona i shodno tome su se i ponašali. Joel Brand, nesrećni emisar koji će usred rata saveznicima preneti Himmlerov predlog o razmeni milion Jevreja za deset hiljada kamiona, bio je jedan od vodećih ljudi Komiteta

pomoći i spasa i došao je u Jerusalem da kao i njegov nekadašnji suparnik u Mađarskoj Philip von Freudiger svedoči o svom poslovanju s Eichmannom. Dok je Freudiger, kog se, uzgred, Eichmann uopšte nije sećao, govorio o grubosti s kojom je na tim razgovorima tretiran, Brandovo svedočenje je zapravo potvrdilo veći deo Eichmannovog prikaza pregovora s cionistima. Brandu je rečeno da s njim, „jednim Jevrejinom idealistom“, sada razgovara „jedan Nemač idealista“ – u zatišju bitke susreću se na ravnoj nozi dva časna neprijatelja. Eichmann mu je kazao: „Sutra ćemo možda ponovo biti na bojnopolju.“ Bila je to, naravno, užasna komedija, ali je ipak pokazala da Eichmannova slabost prema uzvišenim frazama bez ikakvog stvarnog značenja nije bila poza koju je isfabrikovao za suđenje. Što je još zanimljivije, mora se primetiti da na sastancima s cionistima ni Eichmann ni drugi pripadnici *Sondereinsatzkommando* nisu koristili taktiku otvorenog laganja koju su primenjivali s gospodom iz jevrejskog saveta. Bila su suspendovana čak i „jezička pravila“, i stvari su uglavnom nazivane pravim imenom. Štaviše, kad god se radilo o ozbiljnim pregovorima – o visini sume za kupovinu izlazne dozvole, Evropskom planu, razmeni života za kamione – ne samo Eichmann, već i svi ostali zainteresovani, Wisliceny, Becher, gospoda iz kontraobaveštajne službe s kojom se Brand svakog jutra sastajao u restoranu, po pravilu su se okretali cionistima. Razlog je bio što je Komitet spasa raspolagao potrebnim međunarodnim vezama i što je lakše mogao da dođe do stranog novca, dok su članovi jevrejskog saveta mogli da računaju samo na više nego sumnjivu zaštitu regenta Horthyja. Takođe je postalo jasno da su cionistički funkcioneri u Mađarskoj dobili veće privilegije od uobičajenog privremenog imuniteta od hapšenja i deportacije koje su uživali članovi jevrejskog saveta. Cionisti su praktično mogli da se slobodno kreću, nisu morali da nose žutu zvezdu, dobijali su dozvole da posećuju koncentracione logore u Mađarskoj, a nešto kasnije, dr Kastner, osnivač Komiteta spasa, mogao je da putuje čak i nacističkom Nemačkom bez ikakvih papira koji bi ga identifikovali kao Jevreja.

S iskustvom stečenim u Beču, Pragu i Berlinu, organizovanje jevrejskog saveta je za Eichmanna predstavljalo rutinski posao za koji mu nije trebalo više od dve nedelje. Sada se postavilo pitanje hoće li on sam biti sposoban da za jednu ovako veliku operaciju obezbedi pomoć mađarskih zvaničnika. To je za njega

bilo nešto novo. U uobičajenom poretku stvari time bi se bavili Ministarstvo spoljnjih poslova i njegovi predstavnici, u ovom slučaju novopostavljeni poverenik Rajha dr Edmund Veessenmayer, kome bi Eichmann poslao „savetnika za jevrejska pitanja“. Eichmann očigledno nije nameravao da igra ulogu savetnika, funkcionera koji nigde nije imao čin viši od hauptsturmfirera, kapetana, dok je on sad imao čin obersturmbanfirera, potpukovnika. Njegov najveći trijumf u Mađarskoj bila je mogućnost uspostavljanja sopstvenih kontakata. Radilo se prvenstveno o tri čoveka – Lászlu Endreu, koji je zahvaljujući antisemitizmu koji je čak i Horthy nazvao „ludačkim“ nedavno bio postavljen za državnog sekretara za politička (jevrejska) pitanja u Ministarstvu unutrašnjih poslova; Lászlu Bakyju, podsekretaru istog ministarstva, zaduženom za žandarmeriju, mađarsku policiju; i policijskom oficiru potpukovniku Ferenczyju, koji je bio direktno zadužen za deportacije. Uz njihovu pomoć Eichmann je mogao biti siguran da će se sve, od izdavanja neophodnih dekreta do koncentrisanja Jevreja po provincijama, odvijati „brzinom svetlosti“. Pošto se radilo o prebacivanju skoro pola miliona ljudi, u Beču je organizovana specijalna konferencija s predstavnicima nemačkih državnih železnica. Höss, zapovednik Aušvica, koga je o tim planovima obavestio njegov pretpostavljeni, general Richard Glucks iz WVHA-e, naredio je da se izgradi novi kolosek kojim će vagoni dolaziti na nekoliko metara od krematorijuma. Broj jedinica koje su opsluživale gasne komore povećan je s 224 na 860, tako da je sve bilo spremno za ubijanje između šest i dvanaest hiljada ljudi dnevno. Kada su maja 1944. vozovi počeli da stižu, izabran je vrlo mali broj „sposobnih muškaraca“ za rad u Kruppovoj fabrici municije u Aušvicu. (Kruppova nova fabrika blizu Vroclava u Nemačkoj, Berthawerk, prikupljala je jevrejske radnike gde god je mogla da ih nađe i držala ih u uslovima koji nisu prevaziđeni čak ni u radnim ekipama logora smrti.)

Čitava operacija u Mađarskoj trajala je manje od dva meseca i iznenada je prekinuta početkom jula. O njoj se, pre svega zahvaljujući cionistima, pisalo više nego o ijednoj fazi jevrejske katastrofe, i Horthy je bio zasut protestima iz neutralnih zemalja i iz Vatikana. Papski nuncije, međutim, našao je za shodno da objasni da protest Vatikana ne proizlazi „iz lažnog osećanja samilosti“ – a te reči će verovatno ostati trajan spomenik onome

što su stalni kontakti i želja za kompromisom s ljudima koji su propovedali jevanđelje „bezobzirne okrutnosti“ učinili s duhovnim stanjem najviših zvaničnika te crkve. U pogledu praktičnih mera, Švedska je izdavanjem ulaznih dozvola još jednom prva krenula u akciju, Sledile su je Švajcarska, Španija i Portugal, tako da je na kraju oko 35.000 Jevreja živelo u Budimpešti u posebnim zgradama koje su bile pod zaštitom neutralnih zemalja. Saveznici su dobili i obelodanili spisak od sedamdeset ljudi za koje su znali da su glavni krivci, a Roosevelt je poslao ultimatum u kom je zapretio da će „sudbina Mađarske biti drukčija od sudbine svih ostalih civilizovanih država... ukoliko se deportacije ne zaustave“. Pretnja je bila potvrđena i jednim neuobičajeno teškim bombardovanjem Budimpešte, 2. jula. Tako je, pritisnut sa svih strana, Horthy izdao naređenje da se deportacije prekinu, a jedan od najtežih dokaza protiv Eichmanna bila je očigledna činjenica da nije poštovao naređenje „stare budale“, nego je sredinom jula deportovao još 15.000 Jevreja koji su mu bili pri ruci u jednom koncentracionom logoru blizu Budimpešte. Da bi sprečio jevrejske funkcionere da obaveste Horthyja okupio je predstavnike oba komiteta u svojoj kancelariji gde ih je pod raznim izgovorima zadržavao dr Hunsche sve dok nije saznao da je kompozicija napustila mađarsku teritoriju. Eichmann se u Jerusalimu te epizode nije sećao, i mada su sudije „bile uverene da se optuženi odlično seća svoje pobede nad Horthyjem“, to nije sigurno pošto Horthy za Eichmanna nije predstavljao neku značajnu ličnost.

Po svemu sudeći, to je bio poslednji voz koji je iz Mađarske otišao za Aušvic. Avgusta 1944. Crvena armija je bila u Rumuniji, i Eichmann je tamo bio upućen na svoj uzaludni zadatak. Kada se vratio, Horthyjev režim je prikupio dovoljno hrabrosti da zahteva povlačenje Eichmannovog tima, a i sam Eichmann je od Berlina zatražio da njemu i njegovim ljudima dozvoli povratak pošto su „postali suvišni“. Međutim, Berlin to nije uslišio i pokazalo se da je bio u pravu, jer se sredinom oktobra situacija ponovo naglo promenila. S Rusima na svega sto pedeset kilometara od Budimpešte, nacisti su uspeali da obore Horthyjevu vladu i da za šefa države postave vođu Strelastih krstova Ferencu Szalasia. Pošto su postrojenja za ubijanje trebalo da budu demontirana, u Aušvic više nisu mogli da se upućuju nikakvi transporti, dok je u isto vreme nestašica radne snage u Nemačkoj

postala još beznadežnija. Sada je došao red na Veessenmayera, poverenika Rajha, da s mađarskim Ministarstvom unutrašnjih poslova pregovara o dozvoli za transportovanje 50.000 Jevreja – muškaraca od šesnaest do šezdeset godina, i žena ispod četrdeset godina – u Rajh. U svom izveštaju dodao je da se Eichmann nada da će poslati još pedeset hiljada. Pošto mogućnosti železničkog prevoza više nisu postojale, to je, tokom novembra 1944, dovelo do prisilnih marševa koji su zaustavljeni tek Himmlerovom naredbom. Jevreje koji su bili upućeni na marševe mađarska policija je nasumce pohapsila, bez obzira na povlastice na koje su do tada mnogi stekli pravo, i bez obzira na starosne granice specificovane u prvobitnim direktivama. Ljude u kolonama pratili su pripadnici Strelastih krstova, pljačkali ih i s njima postupali s krajnjom brutalnošću. I to je bio kraj. Od prvobitne jevrejske populacije od 800.000 ljudi, nekih 160.000 je moralo biti u budimpeštanskom getu – unutrašnjost zemlje bila je *judenrein* – a od njih su desetine hiljada pale kao žrtve spontanih pogroma. Trinaestog februara 1945. Mađarska se predala Crvenoj armiji.

Glavni mađarski krivci za masakre bili su izvedeni na sud, osuđeni na smrt i pogubljeni. Nijedan od nemačkih inicijatora, s izuzetkom Eichmanna, nije platio s više od nekoliko godina u zatvoru.

SLOVAČKA je, poput Hrvatske, bila izum nemačkog Ministarstva spoljnjih poslova. Slovaci su došli u Berlin da pregovaraju o svojoj „nezavisnosti” još pre nego što su Nemci okupirali Čehoslovačku, marta 1939, i tada su obećali Goringu da će verno slediti Nemačku u rešavanju jevrejskog pitanja. Ali, to je bilo u zimu 1938/9, kada još niko nije bio čuo za „konačno rešenje”. Ta mala zemlja siromašne seljačke populacije od oko dva i po miliona stanovnika, s devedeset hiljada Jevreja, bila je primitivna, zaostala i duboko katolička. U to vreme njom je upravljao jedan katolički sveštenik, otac Josef Tiso. Čak i njen fašistički pokret Hlinkina garda bio je prevashodno katolički, a snažni antisemitizam tih klerikalnih fašista ili fašističkih klerikalaca i stilom i sadržajem se razlikovao od ultramodernog rasizma njihovih nemačkih gospodara. U slovačkoj vladi je bio samo jedan moderni antisemit, i to je bio Eichmannov dobar prijatelj Sano Mach, ministar unutrašnjih poslova. Svi ostali bili su hrišćani, ili su mislili da su hrišćani, dok su nacisti, naravno,

u načelu bili nastrojeni antihrišćanski koliko i antijevrejski. To što su Slovaci bili hrišćani značilo je ne samo da su se osećali obaveznim da naglase nešto što su nacisti smatrali „zastarelom” distinkcijom između pokrštenih i nepokrštenih Jevreja, već i to da su o čitavom pitanju razmišljali u srednjovekovnim terminima. Za njih se „rešenje” sastojalo u proterivanju Jevreja i nasleđivanju njihove imovine, a ne u sistematskom „istrebljenju”, iako im nije smetalo i poneko ubistvo. Najveći „greh” Jevreja nije bilo to što su pripadali drugoj „rasi”, već to što su bili bogati. Slovački Jevreji po zapadnim merilima nisu bili vrlo bogati, ali kada je njih 52.000 moralo da prijavi svoju imovinu zato što je njena vrednost bila iznad 200 dolara, i kad se pokazalo da njihova ukupna imovina iznosi sto miliona dolara, Slovaciima je svaki od njih morao izgledati kao otelotvoreni Krez.

Tokom prvih godinu i po dana svoje „nezavisnosti”, Slovaci su užurbano pokušavali da reše jevrejsko pitanje u skladu sa sopstvenim idejama. Vlasništvo većih jevrejskih preduzeća preneli su na nejevreje, uveli su neke antijevrejske zakone čija je „osnovna mana”, po mišljenju Nemaca, bila izuzimanje Jevreja pokrštenih pre 1918, planirali osnivanje geta „sledeći primer Generalnog guvermana”, i mobilisali Jevreje za prinudni rad. Vrlo rano, septembra 1940, dobili su savetnika za jevrejska pitanja. Hauptsturmfürer Dieter Wisliceny, svojevremeno Eichmannov vrlo uvaženi starešina i prijatelj iz službe bezbednosti (Eichmannov najstariji sin je dobio ime Dieter), dok su sada po činu bili jednaki, postao je ataše nemačkog poslanstva u Bratislavi. Wisliceny se nije ženio, zbog čega nije mogao dalje da napreduje, tako da ga je godinu dana kasnije Eichmann pretekao i postao njegov nadređeni. Eichmann je mislio da ga je to moralo gristi, i da je to bilo objašnjenje što je Wisliceny kao svedok u Nirnbergu izneo tolike optužbe protiv njega, ponudivši čak i da pronade njegovo skrovište. Ali, to je malo verovatno. Wisliceny je verovatno samo hteo da spase sopstvenu kožu. On je bio potpuno različit od Eichmanna. Pripadao je obrazovanom sloju SS-a, živeo je okružen knjigama i pločama, od Jevreja u Mađarskoj zahtevao da mu se obraćaju kao „baronu”, uopšte, bio je mnogo zaokupljeniji novcem nego brigom o karijeri. Zbog svega toga bio je među prvim esesovcima koji su razvili „umerene” tendencije.

Ništa posebno se u Slovačkoj nije događalo tokom tih prvih godina, sve do marta 1942, kada se u Bratislavi pojavio Eichmann da razgovara o evakuaciji 20.000 „mladih i snažnih Jevreja sposobnih za rad“. Četiri nedelje kasnije lično je Heydrich došao da poseti predsednika vlade Vojteka Tuku i nagovorio ga da dozvoli preseljenje na istok svih Jevreja, uključujući i pokrštene, koji su do tada bili izuzeti. Vlast, na čijem čelu je bio jedan sveštenik, nije imala ništa protiv ispravljanja „osnovne mane“ pravljenja razlike između hrišćana i Jevreja na osnovu vere kada je saznala da „Nemci nisu postavili nikakve zahteve u pogledu imovine tih Jevreja, izuzev plaćanja 500 rajhsmaraka u zamenu za svakog primljenog Jevreja“. Naprotiv, vlada je od nemačkog Ministarstva spoljnih poslova zatražila dodatne garancije da će „Jevreji odvedeni iz Slovačke i prihvaćeni (od strane Nemaca) zauvek ostati u istočnim oblastima, i da im neće biti pružena mogućnost povratka u Slovačku“. Da bi okončao te pregovore na najvišem nivou, Eichmann je učinio i drugu posetu Bratislavi, posetu koja je koincidirala s atentatom na Heydricha, i do juna 1942. slovačka policija je u centre smrti u Poljskoj deportovala 42.000 Jevreja.

„U zemlji je ostalo još oko 35.000 Jevreja, i svi su pripadali prvobitno povlašćenim kategorijama – pokršteni Jevreji i njihovi roditelji, članovi izvesnih profesija, mladi ljudi u bataljonima za prinudni rad, nešto poslovnih ljudi. Upravo je u tom trenutku, kada je većina Jevreja već bila „preseljena“, jevrejski Komitet pomoći i spasa iz Bratislave, sestrinska organizacija mađarske cionističke grupe, uspeo da podmiti Wislicenyja koji je obećao da će usporiti tempo deportacija, i koji je, takođe, predložio tzv. Evropski plan, koji će ponovo izneti kasnije u Budimpešti. Malo je verovatno da je Wisliceny ikada radio išta drugo osim što je čitao i slušao muziku, i, naravno, primao sve što mu je nuđeno. Ali, baš u tom trenutku Vatikan je obavestio katoličko sveštenstvo o pravom značenju reči „preseljenje“. Od tada, kao što je nemački ambasador Hans Elard Ludin obavestio Ministarstvo spoljnih poslova u Berlinu, deportacije su postale vrlo nepopularne, a slovačka vlada je počela da traži od Nemaca dozvolu da poseti centre za „preseljenje“ – što, naravno, ni Wisliceny ni Eichmann nisu mogli da odobre, pošto „preseljeni“ Jevreji više nisu bili živi. Decembra 1943. u Bratislavu je po Hitlerovom nalogu došao dr Edmund Veessenmayer da poseti lično oca Tisu,

a u njegovom naređenju je bilo specificirano da Tisi treba da kaže „da se spusti na zemlju“ (*Fraktur mit ihm reden*). Tiso je obećao da će u koncentracione logore smestiti između šesnaest i osamnaest hiljada nepokrštenih Jevreja i da će osnovati specijalni logor za oko deset hiljada pokrštenih Jevreja, ali na deportacije nije pristao. Juna 1944, Veessenmayer, sada poverenik Rajha u Mađarskoj, ponovo se pojavio sa zahtevom da preostali Jevreji u Slovačkoj budu uključeni u mađarsku operaciju. Tiso je ponovo odbio.

Avgusta 1944, u vreme približavanja Crvene armije, u Slovačkoj je izbila opšta pobuna i Nemci su okupirali zemlju. Wisliceny je tada bio u Mađarskoj, i verovatno mu se više nije ni verovalo. RSHA je u Bratislavu poslala Aloisa Brunnera da pohapsi i deportuje preostale Jevreje. Brunner je prvo uhapsio i deportovao funkcionere Komiteta spasa, a zatim, ovog puta uz pomoć nemačkih SS jedinica, deportovao još dvanaest do četrnaest hiljada ljudi. Četvrtog aprila 1945, kada su Rusi ušli u Bratislavu, bilo je možda dvadeset hiljada Jevreja koji su preživeli celu tu katastrofu.

Poglavlje 13

Fabrike smrti na Istoku

Kada su nacisti govorili o istoku, pod tim su podrazumevali ogromno područje koje je obuhvatalo Poljsku, baltičke države i okupiranu rusku teritoriju. Ono je bilo podeljeno na četiri administrativne jedinice: oblast Varta (Warthegau), koju su činili zapadni poljski regioni pripojeni Rajhu, pod gaulajterom Arturom Greiserom; Ostland, uključujući Litvaniju, Letoniju i Estoniju, i prilično nedefinisanu teritoriju Belorusije, s Rigom kao sedištem okupacione vlasti; Generalni guverner centralne Poljske, pod Hansom Frankom; i Ukrajina, pod upravom Rosenbergovog Ministarstva za okupirane istočne teritorije. To su bile prve zemlje o kojima je tužilac izneo svoj dokazni materijal, i bile su poslednje o kojima se govorilo u presudi.

Nema sumnje da su i tužilac i sudije imali odlične razloge za svoje suprotne odluke. Istok je predstavljao centralnu scenu jevrejskog stradanja, stravično odredište svih deportacija, mesto s kojeg skoro niko nije uspeo da pobjegne, gde je broj preživelih retko prelazio pet procenata. Pored toga, istok je bio centar predratne jevrejske populacije u Evropi. U Poljskoj je živelo više od tri miliona Jevreja, 260.000 u baltičkim državama, a u Belorusiji, Ukrajini i na Krimu više od pola od približno tri miliona ruskih Jevreja. Pošto je tužilac bio prvenstveno zainteresovan za patnje jevrejskog naroda i za „dimenzije genocida” koji je nad njim pokušao, bilo je logično da počne odavde, a da zatim utvrdi kakva se specifična odgovornost za ovaj neopisivi pakao može pripisati optuženom. Nevolju je predstavljalo to što su dokazi koji su Eichmanna povezivali s istokom bili „mršavi”, a to je pravdano činjenicom da su nacisti uništili gestapovske dokumente, posebno dokumente Eichmannove sekcije. Oskudnost dokumentarnog materijala tužiocu je verovatno pružila dobrodošao izgovor da pozove beskrajn niz svedoka koji će govoriti o događajima na istoku, iako to svakako nije bio njegov jedini razlog. Tužilac je – kako je bilo nagovešteno tokom suđenja, a detaljno opisano kasnije (u specijalnom *Biltenu* Jad Vašema, izraelskog arhiva o nacističkom periodu, objavljenom aprila 1962) – bio pod znatnim pritiskom preživelih izraelskih Jevreja

koji čine oko 20% sadašnjeg stanovništva te zemlje. Veliki broj njih se spontano ponudio za svedoke i sudskim vlastima i Jad Vašemu, koji je bio zvanično zadužen za pripremanje dela dokumentarnog materijala. Najgori slučajevi „preterane uobrazilje“, osobe koje su „Eichmanna videle na raznim mestima na kojima nikad nije bio“, bili su odbačeni, ali je umesto prvobitno planiranih 15 ili 20 „osnovnih svedoka“ na kraju izvedeno 56 „svedoka patnji jevrejskog naroda“, kako ih je nazvao sud. Dvadeset tri sednice, od ukupno sto dvadeset jedne, u potpunosti su bile posvećene „osnovnim pitanjima“, što je značilo da nisu imale nikakve očigledne veze sa samim slučajem. Iako ni branilac ni sudije skoro uopšte nisu ispitivali svedoke optužbe, sudije u presudi nisu prihvatile nijedno svedočenje koje se ticalo Eichmanna ako nije bilo potvrđeno iz još nekog izvora. (Tako su sudije odbile da Eichmanna okrive za ubistvo jevrejskog dečaka u Mađarskoj; ili za organizaciju *Kristalne noći* u Nemačkoj i Austriji, o čemu u to vreme svakako nije znao ništa, pa je čak i u Jerusalimu znao mnogo manje od najslabije informisanog proučavaoca tog perioda; ili za ubistvo 93 deteta iz Lidica koja su posle ubistva Heydricha bila deportovana u Lođ, pošto „na osnovu dokaza koje imamo pred sobom, nije dokazano izvan svake razumne sumnje da su ona bila ubijena“; ili za odgovornost u stravičnim operacijama jedinice 1005, „jednom od najužasnijih delova sveukupnog dokaznog materijala koji je podnela tužba“, jedinice čiji je zadatak bio da otvori masovne grobnice na istoku i uništi leševe da bi zatrla sve tragove pokolja, i koja je bila pod komandom štabartenfirera Paula Blobela, koji je, po sopstvenom svedočenju u Nirnbergu, naređenja primao od šefa sekcije IV RSHA-e Müllera; ili za užasne uslove pod kojima su Jevreji koji su preživeli logore smrti evakuisani u nemačke koncentracione logore, naročito Bergen-Belzen, poslednjih meseci rata.) Suština svedočenja osnovnih svedoka o uslovima za život u poljskim getima, o proceduri u raznim logorima smrti, o prinudnom radu i uopšte o pokušaju da se Jevreji istrebe kroz rad nikad nije bila osporena. Naprotiv, u onome što su oni ispričali jedva da je bilo nešto što već nije bilo poznato. Ukoliko je Eichmannovo ime uopšte pominjano, to su očigledno bili dokazi iz druge ruke, pa stoga bez pravne valjanosti. Iskazi svih onih svedoka koji su ga „videli sopstvenim očima“ rušili su se čim bi im bilo postavljeno neko pitanje, a presuda je zaključila

da je „težište njegovih aktivnosti bilo u samom Rajhu, u Protektoratu, i u zemljama Evrope na zapadu, severu, jugu, jugoistoku i u Srednjoj Evropi“, dakle svugde osim na istoku. Zašto, onda, sud nije odbacio ta svedočenja koja su trajala nedeljama i mesecima? Razmatrajući to pitanje sudije su se na neki način pravdale, ali su konačno dale jedno prilično nedosledno objašnjenje: „Pošto je optuženi porekao sve tačke optužbe“, sudije nisu mogle da odbace „dokazni materijal o osnovnim činjenicama“. Optuženi, međutim, nije odbacio nijednu činjenicu optužbe, on je samo porekao da je on odgovoran za njih „u smislu optužbe“.

Sudije su zapravo bile suočene s vrlo neprijatnom dilemom. Na samom početku suđenja dr Servatius je izrazio nevericu u nepristrasnost sudija. Po njegovom mišljenju, nijedan Jevrej nije kvalifikovan da sudi akterima „konačnog rešenja“, na šta je predsedavajući sudija odgovorio: „Mi smo profesionalne sudije, školovani smo i naviknuti da procenjujemo dokaze koji se pred nas iznose, da svoj posao radimo pred licem javnosti i budemo podvrgnuti javnoj kritici. ...Kada sud zaseda, sudije koje ga čine su ljudska bića, bića od krvi i mesa, sa osećanjima i emocijama, ali zakon ih obavezuje da ta osećanja i emocije obuzdaju. Da nije tako, ni za jedan krivični slučaj ne bi se mogao naći sudija koji ga se ne bi gnušao. ...Ne može se poreći da nacistički holokaust bolno pogađa sve Jevreje, ali dok se ovaj proces vodi pred nama, naša obaveza će biti da to osećanje obuzdamo, i mi ćemo tu obavezu ispuniti.“ I sve bi to bilo u redu, osim ako dr Servatius nije hteo da kaže da Jevrejima možda nedostaje pravo razumevanje problema koji izaziva njihovo prisustvo među narodima sveta, pa da, stoga, ne mogu ni da shvate njegovo „konačno rešenje“. Ali, ironija situacije je bila u sledećem: čak i da je bio sklon da tvrdi nešto tako, moglo mu se odgovoriti da je optuženi, prema sopstvenom, više puta ponovljenom svedočenju, sve što je znao o jevrejskom pitanju naučio od jevrejsko-cionističkih pisaca, iz „temeljnih knjiga“ Theodora Herzla i Adolfa Bohma. Ko je, onda, bio kvalifikovaniji da mu sudi nego ta tri čoveka koji su bili cionisti od rane mladosti?

Prema tome, jevrejsko poreklo sudija i činjenica da žive u zemlji u kojoj je svaka peta osoba preživeli logoraš postali su akutni i bolni ne za optuženog već za osnovne svedoke. G. Hausner je okupio „tragično mnoštvo“ mučenika, i svaki je bio

rešen da ne propusti tu jedinstvenu priliku, uveren da ima pravo na svoj dan na sudu. Sudije su se sporile s tužiocem oko mudrosti, pa čak i ako primerenosti korišćenja situacije za „slikanje opštih slika“, ali čim bi svedok zauzeo svoje mesto bilo je doista teško pekinuti ga, skratiti njegovo svedočenje, „zbog časti svedoka i zbog onoga o čemu govori“, kako je to formulisao sudija Landau. Ljudski govoreći, ko su bili oni da ijednom od tih ljudi uskrate njihov dan na sudu? I ko bi se usudio, ljudski govoreći, da ospori verodostojnost detalja dok su „otvarali svoja srca“, iako je ono što su imali da kažu moglo da se „smatra tek sporednim proizvodom procesa“.

Postojala je još jedna teškoća. U Izraelu se, kao i u većini drugih zemalja, osoba kojoj se sudi smatra nevinom dok se ne dokaže da je kriva. Ali, u Eichmannovom slučaju to je bila očigledna fikcija. Da nije smatran krivim pre nego što se pojavio u Jerusalemu, krivim van svake razumne sumnje, Izraelci se ne bi usudili da ga kidnapuju, niti bi to hteli. Objašnjavajući predsedniku Argentine, u pismu od 3. juna 1960, zašto je Izrael izvršio „formalnu povredu argentinskih zakona“, predsednik vlade Ben-Gurion je napisao da je „upravo Eichmann organizator masovnog ubijanja (šest miliona pripadnika našeg naroda), džinovskih i dosad nepoznatih razmera, širom Evrope“. Suprotno normalnim hapšenjima u običnim krivičnim slučajevima, kada slutnja o krivici mora biti stvarna i razumna, ali ne i van svake razumne sumnje – utvrđivanje toga je zadatak suđenja – Eichmannovo nezakonito hapšenje moglo se pravdati, i u očima sveta je bilo opravdano, samo činjenicom da se ishod suđenja mogao pouzdano predvideti. Njegova uloga u „konačnom rešenju“, kako će se pokazati, bila je preuveličana – delom zbog njegovog hvalisanja, delom zbog toga što su optuženi u Nirnbergu i na drugim posleratnim suđenjima pokušali da se pravdaju optužujući njega, ali najviše zbog toga što je on bio u neposrednoj vezi s jevrejskim funkcionerima, pošto je bio jedini nemački službenik koji je bio „stručnjak za jevrejske poslove“ i ni za šta drugo. Utemeljivši optužnicu na patnjama koje nisu bile nimalo preuveličane, tužilac je besmisleno preuveličao preuveličavanje – ili je tako moglo da se misli sve do presude Apelacionog suda u kojoj je stajalo: „Činjenica je da apelant nije primao nikakva 'naređenja pretpostavljenih'. On je bio svoj sopstveni starešina i sva naređenja koja su se odnosila na jevrejske probleme donosio je

sam." Upravo je to bila argumentacija optužbe koju sudije Okružnog suda nisu prihvatile, ali ma koliko to bila opasna besmislica, Apelacioni sud ju je u potpunosti usvojio. (Tu argumentaciju je svojim iskazom uglavnom podržao sudija Michael A. Musmanno, autor knjige *Ten Days to Die* (1950), nekadašnji sudija u Nirnbergu, koji je iz Amerike došao da bude svedok optužbe. G. Musmanno je sudio administratorima koncentracijskih logora i članovima mobilnih jedinica za egzekucije na istoku, i mada se u tim procesima pojavljivalo Eichmannovo ime, u svojoj presudi on ga je pomenio samo jednom. Musmanno je, međutim, u nirnberškom zatvoru razgovarao s optuženima. Tu mu je Ribbentrop rekao da bi s Hitlerom bilo sve u redu da nije pao pod Eichmannov uticaj. Pa, g. Musmanno nije poverovao u sve ono što je čuo, ali jeste poverovao u to da je sam Hitler Eichmannu poverio njegov zadatak i da se njegova moć „širila preko Himmlera i Heydricha". Na jednoj kasnijoj sednici, kao svedok optužbe pojavio se g. Gustave M. Gilbert, profesor psihologije na Univerzitetu Long Ajlend, i autor knjige *Nuremberg Diary* (1947). On je bio uzdržaniji od sudije Musmannoa, kojeg je predstavio optuženima u Nirnbergu. Gilbert je rekao da „u to vreme Eichmann kod velikih nacističkih zločinaca nije uživao poseban ugled", kao i to da Eichmann, za kog su obojica smatrali da je mrtav, u njihovim raspravama o ratnim zločinima nije bio pominjan.) Pošto su, dakle, sudije Okružnog suda prozrele tužiočevo preuveličavanje, i pošto od Eichmanna nisu hteli da naprave ni Himmlerovog starešinu ni Hitlerovog inspiratora, došli su u situaciju da brane optuženog. Taj zadatak, osim što je bio neprijatan, nije uticao ni na presudu ni na kaznu, pošto „po našem mišljenju, pravna i moralna odgovornost onog koji žrtvu osuđuje na smrt nije manja, a možda je čak i veća, od odgovornosti onog koji žrtvu usmrćuje".

Izlaz iz svih ovih teškoća sudije su našle u kompromisu. Presuda se sastoji od dva dela, od kojih prvi, daleko opsežniji, sadrži preformulisano optužnicu. Svoj fundamentalno drukčiji pristup sudije su pokazale počinjući s Nemačkom i završavajući s istokom, jer je to značilo da će se koncentrisati na ono što je bilo učinjeno, a ne na ono što su Jevreji propatili. Očigledno pobijajući optužnicu, otvoreno su rekli da su tolike patnje „izvan ljudskog razumevanja", da su tema za „velike pisce i pesnike" i da im nije mesto u sudnici, ali da se postupci i motivi koji su ih

prouzrokovali mogu razumeti i da im se mora suditi. Bez ustručavanja su rekli da će svoje zaključke zasnovati na sopstvenim nalazima, i, zaista, bili bi izgubljeni da se nisu upustili u ogroman posao koji je za to bio potreban. Da bi razumeli poziciju optuženog morali su da ovladaju komplikovanom birokratskom strukturom nacističke mašinerije destrukcije. Za razliku od uvodne reči g. Hausnera, koja je već objavljena kao knjiga, presudu mogu na svoju korist da prouče svi oni koje zanima ovaj period istorije. Ali, ta presuda, srećom lišena jeftine retorike, potpuno bi oborila optužnicu da sudije nisu našle razlog da Eichmanna, pored osnovnog zločina koji je priznao, naime da je slao ljude u smrt potpuno svestan onoga što čini, proglase delimično odgovornim i za zločine na istoku.

Sporne su bile prvenstveno četiri sledeće tačke. Kao prvo, pitanje Eichmannovog učešća u masovnim pokoljima koje su na istoku vršile Ajnzac grupe koje je Heydrich osnovao na sastanku održanom marta 1941. Tom sastanku prisustvovao je i Eichmann. Međutim, pošto su zapovednici Ajnzac grupa bili pripadnici intelektualne elite SS-a, dok su njihove jedinice sačinjavali ili kriminalci ili obični vojnici-kažnjenici – niko nije mogao da se dobrovoljno prijavi – Eichmann je s tom značajnom fazom „konačnog rešenja” bio povezan samo utoliko što je primao izveštaje tih ubica, koje je zatim sažimao i prosleđivao pretpostavljenima. Ti izveštaji, mada „strogo poverljivi”, bili su šapirografisani i distribuirani drugim službama Rajha, kojih je bilo između pedeset i sedamdeset, i u svakoj je, naravno, sedeo po jedan *Oberregierungsrat* koji ih je sažimao za svoje pretpostavljene. Osim toga, postojalo je i svedočenje sudije Musmannoa koji je izjavio da mu je Walter Schellenberg, koji je skicirao sporazum između Heydricha i generala Waltera von Brauchitscha, kojim se precizira da će Ajnzac grupe uživati punu slobodu u „sprovođenju svojih planova u pogledu civilnog stanovništva”, to jest u ubijanju civila, u Nirnbergu rekao da je Eichmann „kontrolisao te operacije”, i da ih je čak „lično nadgledao”. Sudije, „iz opreznosti”, nisu htele da se oslone na tu nepotkrepljenu Schellenbergovu izjavu, tako da je to svedočenje bilo odbačeno. Schellenberg je morao imati vrlo loše mišljenje o nirnberškim sudijama i njihovoj sposobnosti da se snađu u lavirintu administracije Trećeg rajha. Stoga je dokazano samo to da je Eichmann bio detaljno informisan o onome što se događalo na

istoku, što i nije bilo sporno, ali u presudi je, iznenađujuće, zaključeno da je i to dovoljno kao dokaz stvarnog učešća.

Druga tačka, koja se ticala deportovanja Jevreja iz poljskih geta u obližnje fabrike smrti, obećavala je nešto više. Doista, bilo je „logično” pretpostaviti da će stručnjak za Transporte biti aktivan na teritoriji Generalnog guvernera. Međutim, iz mnogih drugih izvora znamo da su na toj teritoriji za deportacije bili nadležni viši šefovi policije i SS-a – na veliku žalost generalnog guvernera Hansa Franka, koji u svom dnevniku neprekidno jadikuje zbog mešanja u te poslove, nijednom ne pominjući Eichmannovo ime. Franz Novak, Eichmannov oficir za Transporte, svedočeći u korist odbrane potvrdio je Eichmannovu verziju: povremeno, naravno, morali su da pregovaraju s upravom *Ostbahna*, Istočnih železnica, zato što su transporti iz zapadnih delova Evrope morali da se usaglase s lokalnim operacijama. (O tim poslovima Wisliceny je detaljno svedočio u Nirnbergu. Novak bi stupio u vezu s Ministarstvom saobraćaja koje je, zatim, moralo da dobije dozvolu vojne komande ukoliko su kompozicije ulazile u ratno područje. Vojska je imala pravo da zabrani Transporte. Wisliceny nije rekao, a to je možda bilo interesantnije, da je vojska svoje pravo zabrane koristila samo prvih godina, onda kad su nemačke jedinice bile u ofanzivi; 1944, kad su deportacije iz Mađarske zagušile linije povlačenja čitavih nemačkih armija koje su bile u očajničkom begu, nije izdata nijedna zabrana.) Ali, kad je, na primer, 1942. evakuisan varšavski geto, i to po pet hiljada ljudi dnevno, s upravom železnica je pregovaro lično Himmler, a Eichmann i njegova služba s tim nisu imali nikakve veze. Na kraju, sudije su se oslonile na iskaz jednog svedoka s Hössovog suđenja da su neki Jevreji iz Generalnog guvernera prispeli u Aušvic zajedno s Jevrejima iz Bjalistoka, poljskog grada koji je bio pripojen nemačkoj provinciji Istočne Pruske, što znači da je spadao pod Eichmannovu jurisdikciju. Ali, čak i u oblasti Varta, koja je bila deo Rajha, nadležan za istrebljenje i deportacije bio je gaulajter Greiser, a ne RSHA. I mada je januara 1944. Eichmann posetio geto u Lođu – najveći geto na Istoku, i poslednji koji je bio likvidiran – opet je Himmler bio taj koji je, mesec dana kasnije, došao kod Greisera i naredio da se taj geto likvidira. Ukoliko ne prihvatimo besmisleni tužiočevu tvrdnju da je Eichmann bio sposoban da nadahne Himmlerova naređenja, puka činjenica da

je Eichmann slao ljude u Aušvic nije mogla biti dokaz da su svi koji su tamo stigli stigli po njegovom naređenju. U svetlu njegovog upornog poricanja i potpunog nedostatka posrednih dokaza, zaključak presude u ovoj tački, nažalost, predstavljao je slučaj *in dubio contra reum*.

Treću spornu tačku predstavljala je Eichmannova odgovornost za ono što se dešavalo u logorima smrti, koja je, po mišljenju tužioca, bila ogromna. Činjenica da su sudije odbacile sve mnogobrojne iskaze o tome govori o njihovoj potpunoj nezavisnosti i pravednosti. Njihova argumentacija je bila jednostavna i pokazala je istinsko razumevanje čitave situacije. Započeli su objašnjenjem da su u logorima postojale dve kategorije Jevreja, tzv. transportovani Jevreji (*Transportjuden*), koji su činili većinu zatočenika i koji, čak ni u očima nacista, nisu počinili nikakav zločin, i „Jevreji u pritvoru“ (*Schutzhaftjuden*), koji su u nemačke koncentracijske logore upućivani zbog nekog prekršaja i koji su, na osnovu totalitarnog principa usmeravanja celokupnog režimskog terora na „nevine“, prolazili mnogo bolje od prvih, čak i kad bi bili prebačeni na istok, što je činjeno da bi logori u Rajhu postali *judenrein*. (Po rečima gđe Raje Kagan, jednog od najboljih svedoka o Aušvicu, bio je to „veliki paradoks Aušvica. Oni koji su bili uhapšeni zbog krivičnih prestupa tretirani su bolje od ostalih“. Oni nisu podlegali selekciji i po pravilu su preživeli.) Eichmann nije imao nikakve veze s *Schutzhaftjuden*, ali *Transportjuden*, njegova specijalnost, bili su, po definiciji, osuđeni na smrt, osim 25% posebno snažnih pojedinaca koji su u nekim logorima mogli biti odabrani za rad. Međutim, u verziji iznetoj u presudi to pitanje više nije bilo sporno. Eichmann je, naravno, znao da je ogromna većina njegovih žrtava bila osuđena na smrt. Ali, pošto su selekciju za rad vršili SS-ovi lekari na licu mesta, i pošto su spiskove deportiraca najčešće pravili jevrejski saveti ili Redarstvena policija, a ne Eichmann ili njegovi ljudi, činjenica je da on nije imao nikakvog udela u određivanju ko će umreti a ko preživeti. On to nije ni mogao da zna. Pitanje je da li je Eichmann lagao kad je rekao: „Nikad nisam ubio nijednog Jevreja, uostalom, ni nejevreja. Nikad nisam izdao naređenje da se ubije neki Jevrej, niti sam izdao naređenje da se ubije nejevrej.“ Tužilac, nesposoban da shvati masovnog ubicu koji nikad nije ubio (i koji, verovatno, nije imao ni petlju da tako nešto učini), neprekidno je pokušavao da dokaže neko pojedinačno ubistvo.

To nas dovodi do četvrtog, poslednjeg pitanja, koje se tiče Eichmannovih generalnih ovlašćenja na istočnim teritorijama – do pitanja njegove odgovornosti za životne uslove u getima, za neopisivu bedu koja je u njima vladala, i za njihovu konačnu likvidaciju, o čemu je svedočila većina svedoka. Eichmann je, još jednom, bio potpuno informisan, ali sve to nije imalo nikakve veze s njegovim poslom. Tužilac je uložio veliki trud da dokaže da jeste, i to na osnovu Eichmannovog priznanja da je, u skladu s neprekidnim menjanjem direktiva, povremeno morao da odluči šta da se uradi s Jevrejima stranog porekla koji su se našli zatočeni u Poljskoj. To je, po njegovim rečima, bilo pitanje od „nacionalnog značaja“, u čije rešavanje je bilo uključeno i Ministarstvo spoljnjih poslova, i koje je bilo „izvan horizonta“ lokalnih vlasti. U pogledu tih Jevreja u svim nemačkih službama postojala su dva različita trenda: „radikalni“, koji nije priznavao nikakve razlike – Jevrej je Jevrej i tačka – i „umereni“, po kom je bilo bolje te Jevreje staviti „na led“ da bi bili razmenjeni. (Ideja o razmeni izgleda da je potekla od Himmlera. Po ulasku Amerike u rat, napisao je Mülleru, decembra 1942, da „sve Jevreje s uticajnim rođacima u Sjedinjenim Državama treba uputiti u specijalni logor... i ostaviti u životu“, dodajući, „Ti Jevreji su za nas dragoceni taoci. Na umu imam brojku od deset hiljada“.) Nepotrebno je reći da je Eichmann pripadao „radikalima“, i da je bio protiv pravljenja bilo kakvih izuzetaka, kako iz administrativnih, tako i iz „idealističkih“ razloga. Ali, kada je aprila 1942. pisao Ministarstvu spoljnjih poslova da će „ubuduće strani državljani biti uključeni u mere koje Bezbednosna policija preduzima u varšavskom getu“, u kom su do tada Jevreji sa stranim pasošima bili pažljivo odvajani, on nije delovao kao „neko ko donosi odluke u ime RSHA-e“ na istoku, i tu svakako nije raspolagao „izvršnom vlašću“. Još manje je takva vlast mogla da se izvede iz toga što su ga Heydrich i Himmler povremeno koristili za prenošenje nekih naređenja lokalnim zapovednicima.

U izvesnom smislu, istina je bila još strašnija nego što je sud u Jerusalimu pretpostavljao. Po tekstu presude, Heydrich je dobio centralnu vlast u sprovođenju „konačnog rešenja“, bez ikakvih teritorijalnih ograničenja, pa je stoga Eichmann, njegov glavni zamenik u tom poslu, u svemu bio podjednako odgovoran. U okviru „konačnog rešenja“, to je bilo sasvim tačno. Ali, iako je Heydrich na konferenciju u Vanzeu radi koordinacije posla poz-

vao i predstavnika Frankovog Generalnog guvermana državnog podsekretara dr Josefa Bühlera, „konačno rešenje” se, zapravo, nije odnosilo na Istočne okupirane teritorije, iz prostog razloga što je sudbina tamošnjih Jevreja već bila odlučena. Odluku o istrebljenju poljskih Jevreja Hitler nije doneo u maju ili junu 1941, kada je izdato naređenje o „konačnom rešenju”, nego u septembru 1939, što su sudije znale iz iskaza Erwina Lahousena, pripadnika nemačke kontraobaveštajne službe, datog u Nirnbргу: „Hitler je odluku o istrebljenju poljskih Jevreja doneo još septembra 1939.” (Stoga je jevrejska zvezda uvedena u Generalni guverman odmah posle okupacije te teritorije, novembra 1939, dok je u Rajhu bila uvedena tek 1941, u vreme izdavanja naredbe o „konačnom rešenju”.) Sudije su pred sobom imale i zapisnike s dve konferencije održane na početku rata. Prvu je Heydrich sazvao 21. septembra 1939, kao sastanak „šefova odeljenja i zapovednika mobilnih jedinica za egzekucije”, i na njoj je Eichmann, tada još samo hauptsturmfirer, predstavljao berlinski Centar za jevrejsku emigraciju. Druga je održana 30. januara 1940, i bavila se „pitanjem evakuacije i preseljenja”. Na obe konferencije raspravljalo se o sudbini čitave populacije s okupiranih teritorija – dakle o „rešavanju” poljskog, kao i „jevrejskog pitanja”.

„Rešenje poljskog problema” detaljno je razrađeno još u toj ranoj fazi: od „političkog vodstva”, kako je zabeleženo, ostalo je ne više od tri odsto. Da bi „i taj procenat postao bezopasan”, svi treba da budu „upućeni u koncentracione logore”. Srednji sloj poljske inteligencije treba da bude popisan i pohapšen – „učitelji, sveštenici, plemstvo, legionari, oficiri povratnici, itd.” – dok „primitivne Poljake” treba pretvoriti u nemačku radnu snagu kao „putujuće radnike” i „evakuisati” iz njihovih domova. „Cilj je sledeći: Poljak mora postati večni sezonski i putujući radnik, a njegovo stanište treba da bude u regionu Krakova.” Jevreje treba okupiti u gradskim centrima i „zatvoriti u geta u kojima će lako biti kontrolisani i iz kojih će kasnije biti evakuisani”. One istočne teritorije koje su bile pripojene Rajhu – tzv. oblast Varta, zapadna Pruska, Poznanjska provincija i Gornja Slezija – trebalo je odmah očistiti od svih Jevreja. Zajedno s 30.000 Cigana, oni su u teretnim vagonima prebačeni u Generalni guverman. Najzad, u svojstvu „komesara Rajha za jačanje nemačke narodnosti”, Himmler je izdao naređenje o

evakuaciji velikih delova poljskog stanovništva s tih nedavno anektiranih teritorija. Sprovođenje te „organizovane migracije naroda“, kako je ona bila nazvana u presudi, povereno je Eichmannu kao šefu podsekcije IV-D-4 RSHA, čiji je zadatak i bio „emigracija i evakuacija“. (Važno je podsetiti da ta „negativna demografska politika“ nije bila improvizovana kao posledica nemačkih pobeda na istoku. Ona je bila izložena još novembra 1937. u tajnom Hitlerovom govoru članovima nemačke vrhovne komande – videti tzv. Hössbachov protokol. Hitler je tada istakao da odbacuje sve ideje o osvajanju stranih naroda, i da na istoku zahteva „prazan prostor“ (*volkloser Raum*) za naseljavanje Nemaca. Njegovi slušaoci – Blomberg, Fritsch i Räder, između ostalih – vrlo dobro su znali da takav „prazan prostor“ ne postoji, pa su morali biti svesni da će nemačka pobeda na istoku automatski dovesti do „evakuacije“ celokupnog domaćeg stanovništva. Mere protiv istočnih Jevreja nisu bile posledica isključivo antisemitizma, one su bile sastavni deo jedne sveobuhvatne demografske politike, i da su Nemci pobedili u ratu, Poljaci bi doživeli sudbinu Jevreja – genocid. To nije puka pretpostavka: Poljaci u Nemačkoj su već bili primorani da nose karakterističnu oznaku u kojoj je slovo „P“ zamenilo jevrejsku zvezdu, a kao što smo videli, to je uvek bila prva mera koju je policija uvodila na početku procesa istrebljenja.)

Među dokumentima podnetim sudu nalazila se i jedna hitna poruka upućena posle septembarskog sastanka zapovednicima mobilnih jedinica za egzekucije, koja je bila od posebnog značaja. U njoj se pominje samo „jevrejsko pitanje na okupiranim teritorijama“, i pravi se razlika između „konačnog cilja“, koji mora ostati tajna, i „preliminarnih mera“ za njegovo postizanje. Među njima se u poruci izričito pominje koncentrisanje Jevreja u blizini železničkih pruga. Karakteristično je da se fraza „konačno rešenje jevrejskog pitanja“ ne pojavljuje. „Konačni cilj“ je verovatno bilo istrebljenje poljskih Jevreja, što očigledno nije bila novost za one koji su prisustvovali tom sastanku. Novo je bilo samo to da Jevreji koji su živeli u novopripojenim provincijama Rajha treba da budu evakuisani u Poljsku, jer to je doista bio prvi korak u pravcu čišćenja Nemačke od Jevreja, dakle ka „konačnom rešenju“.

Što se Eichmanna tiče, dokumenti su jasno pokazali da ni u toj fazi on nije imao skoro nikakve veze s onim što se događalo

na istoku. I tu je njegova uloga bila uloga stručnjaka za „transport“ i „emigraciju“. Na istoku nije bio potreban nikakav „stručnjak za jevrejska pitanja“ nisu tražene posebne „direktive“, niti su postojale privilegovane kategorije. Čak su i članovi jevrejskih saveta, kad su konačno likvidirana geta, bez izuzetka bili pobijeni. Izuzetaka nije bilo jer je sudbina dodeljena robovskim radnicima bila samo drukčija, sporija vrsta smrti. Stoga ni jevrejska birokratija, čija je uloga u tim administrativnim pokoljima smatrana toliko važnom, zbog čega je odmah i bila stvorena institucija „jevrejskih saveta staraca“, nije imala nikakvog udela u hapšenju i koncentrisanju Jevreja. Cela ta epizoda označava kraj početnih divljačkih streljanja u pozadini nemačkih armija. Izgleda da su vojni komandanti protestovali zbog masakriranja civila, i da je Heydrich s nemačkom vrhovnom komandom postigao sporazum kojim je uspostavljen princip potpune „čistke, jednom i zauvek“ Jevreja, poljske inteligencije, katoličkog sveštenstva i plemstva, ali da ih zbog obima operacije u kojoj je trebalo „počistiti“ dva miliona Jevreja prvo treba koncentrisati u getima.

Čak i da su sudije u potpunosti oslobodile Eichmanna po tim tačkama optužnice, tačkama povezanim s užasavajućim iskazima mnogih svedoka, ni tada ne bi došle do drukčije procene njegove krivice, niti bi Eichmann izbegao smrtnu kaznu. Rezultat bi bio isti. Ali, tada bi u potpunosti i bez kompromisa oborili optužnicu u onom obliku u kom ju je izložio tužilac.

Poglavlje 14

Dokazi i svedoci

Tokom poslednjih nedelja rata esesovska birokratija se uglavnom bavila falsifikovanjem ličnih isprava i uništavanjem brda papira koji su predstavljali dokaz šestogodišnjeg sistematskog ubijanja. Eichmannovo odeljenje, uspešnije od nekih drugih, spalilo je sva svoja dosijea, čime, naravno, nije ništa postignuto, pošto je njegova celokupna korespondencija bila upućena drugim državnim i partijskim službama čiji su dosijei pali u savezničke ruke. Ostalo je sasvim dovoljno dokumenata koji su govorili o „konačnom rešenju“, i većina je već bila poznata s Nirnberških i kasnijih procesa. Tu priču potvrđivale su i izjave, date pod zakletvom ili bez nje, svedoka i optuženih sa prethodnih suđenja, a često i osoba koje više nisu bile u životu. (Sve to, kao i izvestan broj posrednih svedočanstava, prihvaćeno je kao dokazni materijal u skladu sa članom 15 zakona po kom je suđeno Eichmannu, kojim se određuje da sud „može da odstupi od pravila o dokaznom materijalu“, pod uslovom da „obrazloži razloge koji su uzrokovali“ takvo odstupanje.) Dokumentarni materijal proširen je i izjavama uzetim u inostranstvu, u nemačkim, austrijskim i italijanskim sudovima, od šesnaest svedoka koji nisu mogli da dođu u Jerusalim zato što je državni tužilac izjavio da „i njih namerava da optuži za zločine nad jevrejskim narodom“. Iako je na prvom zasedanju suda izjavio, „Ako branilac ima svedoke koji su spremni da dođu i svedoče, ja im neću smetati, neću postaviti nikakve prepreke“, kasnije je takvim osobama odbio da garantuje imunitet. (Imunitet je u potpunosti zavisio od dobre volje vlade; po Zakonu o kažnjavanju nacista i nacističkih saradnika, podizanje optužnice nije obavezno.) Pošto je bilo krajnje neverovatno da će ijedna od tih šesnaest osoba doći u Izrael pod bilo kakvim uslovima – sedmorica su bili u zatvoru – to pitanje je bilo tehničke prirode, ali ipak prilično važno. Poslužilo je za pobijanje izraelske tvrdnje da je izraelski sud, bar tehnički, „najpodesniji za suđenje izvršiocima 'konačnog rešenja'“, zato što u Izraelu ima „više dokumenata i svedoka nego u bilo kojoj drugoj zemlji“. Tvrdnja o dokumentima je svakako bila sumnjiva,

pošto je izraelski arhiv Jad Vašem osnovan relativno skoro i ni po čemu nije bolji od drugih arhiva. Vrlo brzo se pokazalo da je Izrael jedina zemlja na svetu u kojoj nisu mogli da se saslušaju svedoci odbrane, i u kojoj neke svedoke optužbe, one koji su dali iskaze na prethodnim suđenjima, branilac nije mogao da ispita. To je bilo tim ozbiljnije što optuženi i njegov branilac doista nisu bili „u poziciji da pribave sopstvene dokumente za odbranu”. (Dr Servatius je podneo 110 dokumenata, naspram 1500 koje je predložio tužilac, ali je od njih samo desetak poteklo od samog branioca, i uglavnom su se sastojali od izvoda iz knjiga Poliakova i Reitlingera. Svi ostali, osim sedamnaest Eichmannovih karata, izabrani su iz obilja materijala koji su prikupili tužilac i izraelska policija. Odbrana je, očigledno, dobila samo mrvicu s bogataševe trpeze.) U stvari, odbrana nije imala ni „sredstva ni vreme” da posao obavi na pravi način, nije imala na raspolaganju „svetske arhive i instrumente vlade”. Isti prigovor je bio upućen i protiv Nirnberških procesa, na kojima je neravnopravnost između tužilaca i branilaca bila još upadljivija. Glavni problem odbrane, i u Nirnbergu i u Jerusalimu, bio je nedostatak stručnih istraživača za proučavanje mase dokumenata i pronalaženje detalja korisnih za odbranu. Čak i danas, osamnaest godina posle rata, naše poznavanje ogromnog arhivskog materijala nacističkog režima u najvećoj meri se zasniva na izboru sačinjenom radi podizanja optužnica.

Niko nije mogao biti svesniji tog odlučujućeg ograničenja odbrane od dr Servatiusa, koji je bio jedan od branilaca u Nirnbergu. Očigledno, pitanje zašto je uopšte ponudio svoje usluge time postaje još zagonetnije. Odgovorio je da je za njega to bio „običan posao” i da je želeo da „zaradi novac”, iako je, na osnovu nirnberškog iskustva, morao znati da je suma koju je dobio od izraelske vlade – 20.000 dolara, koliko je sam zahtevao – bila smešno neadekvatna, mada je od Eichmannove porodice iz Linca dobio još 15.000 maraka. Na to da je nedovoljno plaćen počeo je da se žali od prvog dana suđenja, a ubrzo potom je otvoreno izrazio nadu da će moći da proda bilo kakve „memoare” koje će Eichmann napisati u zatvoru „za buduće generacije”. Bez obzira na to da li bi takav poslovni sporazum bio na mestu, njegove nade su se izjalovile pošto je izraelska vlada konfiskovala sve što je Eichmann napisao u zatvoru. (Njegovi papiri su deponovani u državnom arhivu.) Eichmann je napisao „knjigu” u

periodu između završetka procesa u avgustu i izricanja presude u decembru, i branilac ju je tokom rasprave na Apelacionom sudu ponudio kao „novi činjenički dokaz” – iako ta novonapisana knjiga to, naravno, nije bila.

Što se položaja optuženog tiče, sud je mogao da se osloni na detaljnu izjavu koju je dao izraelskom policijskom isledniku, proširenu mnogobrojnim beleškama koje je napisao tokom jedanaest meseci koliko je trajala priprema procesa. Nijednog trenutka nije iskazana sumnja da se radilo o dobrovoljnim izjavama; većina nije čak bila provocirana pitanjima. Eichmannu je predloženo 1.600 dokumenata, od kojih je neke, kako će se pokazati, morao videti i ranije, zato što su mu bili pokazani u Argentini tokom njegovog razgovora sa Sassenom, koji je g. Hausner prilično opravdano nazvao „generalnom probom”. Ali, na njima je počeo ozbiljno da radi tek u Jerusalimu, i kad je bio izveden da svedoči brzo se pokazalo da nije protraćio vreme: sada je znao da čita dokumente, nešto što nije znao tokom policijske istrage, i to bolje od svog advokata. Eichmannovo svedočenje će postati najvažniji dokazni materijal suđenja. Njegov branilac ga je izveo da svedoči 20. juna, na sedamdeset petoj sednici suda, i skoro neprekidno ga ispitivao tokom sledećih četrnaest sednica, do 7. jula. Istog dana, tokom osamdeset osme sednice, svoje ispitivanje je započeo tužilac, i ono će potrajati sledećih sedamnaest sednica, do 20. jula. Bilo je svega nekoliko incidenata: Eichmann je u jednom trenutku zapretio da će „priznati sve” na moskovski način, a jednom se požalio da su ga „pekli sve dok šnicla nije bila reš pečena”, ali je uglavnom bio potpuno smiren i nije mislio ozbiljno kad je zapretio da će odbiti da odgovara na dalja pitanja. Sudiji Haleviju je rekao da je „vrlo zadovoljan ovom mogućnošću da odvoji istinu od neistina kojima je bio obasipan tokom petnaest godina”, i koliko je ponosan što je podvrgnut unakrsnom ispitivanju koje je trajalo duže nego ijedno dotad poznato. Posle kratkotrajnog ponovnog ispitivanja od strane branioca, koje je potrajalo manje od jedne sednice, ispitali su ga i trojica sudija, i oni su, tokom dve i po kratke sednice, od njega dobili više nego što je tužilac uspeo da izvuče tokom sedamnaest.

Eichmann je svedočio od 20. juna do 24. jula, ukupno na trideset tri i po sednice. Skoro dvostruko više sednica, šezdeset dve od ukupno sto dvadeset jedne, potrošeno je na stotinu sve-

doka optužbe, koji su, kao predstavnici raznih zemalja, pričali svoje priče o užasima. Njihovo svedočenje trajalo je od 24. aprila do 12. juna, a čitav međuperiod zauzelo je podnošenje dokumenata, od kojih je većinu glavni tužilac diktirao u sudski zapisnik koji je svakog dana uručivan novinarima. Osim nekolicine, svi svedoci su bili izraelski građani, izabrani između više stotina onih koji su se prijavili da svedoče. (Njih devedeset su bili preživeli logoraši u strogom smislu reči, pošto su rat proveli u nekoj formi nacističkog zatočeništva.) Koliko bi mudrije bilo da se sud u potpunosti odupro tom pritisku (donekle je to i učinjeno, pošto pred sud nije pozvan nijedan potencijalni svedok pomenut u knjizi *Minister of Death*, koju je, na osnovu materijala dvojice izraelskih novinara, napisao Quentin Reynolds, i koja je bila objavljena 1960), i da je potražio one koji se nisu dobrovoljno javili! Kao da je baš to hteo da dokaže, tužilac je pozvao jednog pisca, dobro poznatog s obe strane Atlantika pod imenom K-Zetnik – što je žargonski izraz za zatočenika koncentracionog logora – autora nekoliko knjiga o Aušvicu koje se bave bordelima, homoseksualcima i drugim „s ljudske tačke gledišta zanimljivim pričama“. On je, kao i u mnogim drugim javnim nastupima, započeo objašnjenjem svog usvojenog imena. Rekao je da to nije „književni pseudonim“. „Moraću da ga nosim sve dok se svet ne probudi posle raspinjania na krst jednog naroda... kao što se čovečanstvo diglo posle raspinjania na krst jednog čoveka.“ Nastavio je kratkim izletom u astrologiju: zvezda „koja utiče na našu sudbinu na isti način na koji to čini i zvezda od pepela u Aušvicu okrenuta je ka našoj planeti i zrači ka njoj“. A kada je, došavši do „neprirodne sile koja je iznad Prirode“ koja ga je dotad održala, prvi put zastao da povрати dah, čak je i g. Hausner osetio da nešto mora da se uradi s tim „svedočenjem“, i vrlo skrušeno i ljubazno ga prekinuo: „Ako se slažete, da li bih možda mogao da vam postavim nekoliko pitanja?“ Svoju priliku je ugledao i predsedavajući sudija: „G. Dīnoor, *molim vas, molim vas*, saslušajte g. Hausnera i mene.“ Kao odgovor, razočarani i verovatno duboko uvređeni svedok se onesvestio i nije odgovorio ni na jedno pitanje.

To je, naravno, bio izuzetak, ali ako je to bio izuzetak koji je potvrdio pravilo normalnosti, nije potvrdio i pravilo jednostavnosti i sposobnosti da se ispriča priča, a još manje one retke sposobnosti da se povuče razlika između stvari koje su se

pripovedaču dogodile pre više od šesnaest, ponekad i dvadeset godina, i onoga što je u međuvremenu čuo, pročitao ili uobrazio. Te teškoće se nisu mogle izbjeći, ali ih svakako nije umanjila sklonost tužioca ka svedocima od izvesnog ugleda, od kojih su mnogi objavili knjige o svojim iskustvima, i koji su sada pričali o onome što su pisali, ili što su već mnogo puta prepričali. U uzaludnom pokušaju da se održi neki hronološki red, defile je započeo s osam vrlo trezvenih svedoka iz Nemačke, ali oni nisu spadali među „preživjele”. To su bili visoki jevrejski funkcioneri u Nemačkoj, a sada istaknuti pripadnici izraelskog javnog života, i svi su Nemačku napustili pre početka rata. Posle njih je došlo pet svedoka iz Praga, a zatim samo jedan iz Austrije. O toj zemlji tužilac je podneo vredne izveštaje pokojnog dr Löwenherza, pisane tokom rata i neposredno posle njega. Pojavio se po jedan svedok iz Francuske, Holandije, Danske, Norveške, Luksemburga, Italije, Grčke i Sovjetske Rusije; dva iz Jugoslavije; po tri iz Rumunije i Slovačke i trinaest iz Mađarske. Ali, većina svedoka, njih pedeset tri, došla je iz Poljske i Litvanije, u kojima Eichmann nije imao skoro nikakvu nadležnost. (Belgija i Bugarska su bile jedine zemlje iz kojih nije bilo svedoka.) Sve su to bili „osnovni svedoci”, a to su bili i šesnaest muškaraca i žena koji su svedočili o Aušvicu (deset) i Treblinki (četiri), o Helmnu i Majdaneku. Nešto drukčije je bilo s onima koji su svedočili o Terezijenštat, staračkom getu na teritoriji Rajha, jedinom logoru u kom je Eichmannova moć bila zaista velika. Pojavila su se četiri svedoka za Terezijenštat, i jedan za logor za razmenu u Bergen-Belzenu.

Na kraju procesije, „pravo svedoka da budu irelevantni”, kako je to formulisano u *Biltenu* Jad Vašema u kom je objavljen rezime iskaza, bilo je tako čvrsto ustanovljeno da je bila čista formalnost kad je, na sedamdeset trećoj sednici, g. Hausner od suda zatražio dopuštenje da „zaokruži svoju sliku”. Sudija Landau, koji se nekih pedeset sednica ranije oštro usprotivio stvaranju „opštih slika”, odmah je dozvolio pojavljivanje bivšeg pripadnika Jevrejske brigade, borbene jedinice palestinskih Jevreja, koja je tokom rata bila pridodata britanskoj Osmoj armiji. Taj poslednji svedok optužbe, g. Aharon Hoter-Yishai, sada advokat u Izraelu, bio je zadužen za koordinaciju napora na pronalaženju preživelih Jevreja u Evropi, sprovedenom pod okriljem organizacije „Aliyah Beth”, koja se bavila organizovanjem

ilegalne imigracije u Palestinu. Preživeli Jevreji su bili rasuti među nekih osam miliona raseljenih lica iz cele Evrope, u jednoj lutajućoj masi ljudi koje su Saveznici želeli da što brže repatri-
raju. Postojala je opasnost da će i Jevreji biti vraćeni svojim nekadašnjim domovima. G. Hoter-Yishai je ispričao kako su on i njegovi drugovi bili pozdravljani kad bi se predstavili kao pripadnici „borbene jevrejske nacije“, i kako je bilo „dovoljno da nacrtaju Davidovu zvezdu na listu papira i zakače je na dršku od metle“ da bi te ljude izvukli iz opasne apatije prouzrokovane gladu. Ispričao je i da su neki od njih „krenuli kući iz logora za raseljena lica“ samo da bi se vratili u neki drugi logor, jer „kuća“ je bila, na primer, poljski gradić u kom je od nekadašnjih šest hiljada jevrejskih stanovnika preživelo petnaest, i u kom su, po njihovom povratku, Poljaci ubili četvoro. Najzad, opisao je i kako su on i drugi nastojali da spreče savezničke pokušaje repatrijacije i kako su često stizali prekasno: „U Terezijenštat u je bilo trideset dve hiljade preživelih. Posle nekoliko nedelja našli smo samo četiri hiljade. Oko dvadeset osam hiljada se vratilo ili je bilo vraćeno. Tih četiri hiljade koje smo našli – od njih se, naravno, niko nije vratio u mesto porekla, jer im je u međuvremenu pokazan pravi put“ – tj. put u tadašnju Palestinu koja će uskoro postati Izrael. Od svega što se prethodno čulo, ovo svedočenje je najviše mirisalo na propagandu, a izložene činjenice su zapravo bile pogrešne. Novembra 1944, pošto je i poslednji transport za Aušvic otišao iz Terezijenštata, u njemu je ostalo samo nekih deset hiljada prvobitnih zatočenika. Tokom februara 1945. prispelo je još šest do osam hiljada ljudi, Jevreja iz mešovitih brakova, koje su nacisti prebacili u Terezijenštat u trenutku kad je čitav nemački transportni sistem već bio u stanju rasula. Svi ostali – približno petnaest hiljada – pristigli su u otvorenim teretnim kolima ili peške tokom aprila 1945, kada je logor preuzeo Crveni krst. Bili su to preživeli iz Aušvica, članovi radnih brigada, i uglavnom su bili iz Poljske i Mađarske. Kada su Rusi oslobodili logor – 9. maja 1945 – mnogi češki Jevreji, koji su u Terezijenštat bili od početka, odmah su napustili logor i krenuli kućama; oni su bili u svojoj zemlji. Kada je karantin, koji su Rusi zaveli zbog epidemija, bio ukinut, većina je samoinicijativno otišla. Prema tome, ostatak koji su našli palestinski emisari verovatno su činili ljudi koji iz različitih razloga nisu mogli da se vrate ili da budu vraćeni – bolesni, stari, jedini preživeli

članovi porodica koji nisu znali kuda da se okrenu. Ipak, g. Hoter-Yishai je rekao jednu prostu istinu: oni koji su preživeli geta i logore, oni koji su živi izašli iz košmara potpune bespomoćnosti i napuštenosti – kao da je ceo svet bio džungla a oni njen plen – imali su samo jednu želju, da odu negde gde više nikad neće videti nijednog nejevrejina. Njima su emisari palestinskih Jevreja bili potrebni da bi saznali da mogu da dodu, legalno ili ilegalno, milom ili silom, i da će biti dobrodošli. Emisari u to nisu morali da ih ubeđuju.

Zato smo ipak povremeno bili zadovoljni što je sudija Landau izgubio bitku, a prvi takav trenutak zbio se pre nego što je bitka i započela. Jer, prvi osnovni svedok g. Hausnera nije izgledao kao neko ko se sam prijavio. Bio je to jedan starac s tradicionalnom jevrejskom kapicom na glavi, sitan, krhak, retke sede kose i brade, ali još uvek uspravan. Njegovo ime je u izvesnom smislu bilo „slavno“, i bilo je razumljivo što je formiranje svoje slike tužilac želeo da započne s njim. To je bio Zindel Grynszpan, otac Herschela Grynszpana koji je 7. novembra 1938, u svojoj sedamnaestoj godini, ušao u nemačku ambasadu u Parizu i ubio njenog trećeg sekretara, mladog savetnika Ernsta vom Ratha. To ubistvo je bilo povod za pogrome u Nemačkoj i Austriji, za tzv. *Kristalnu noć* od 9. novembra, koja je zaista bila predigra „konačnog rešenja“, ali s čijim pripremanjem Eichmann nije imao veze. Motivi Grynszpanovog čina nikad nisu bili rasvetljeni, a njegov brat, kog je tužilac takođe pozvao za svedoka, o tome je govorio vrlo uzdržano. Sud je stao na stanovište da je to bio čin osвете zbog proterivanja nekih sedamnaest hiljada poljskih Jevreja, uključujući i porodicu Grynszpan, s tla Nemačke, tokom poslednjih dana oktobra 1938, ali opšte je mišljenje da to objašnjenje ne stoji. Herschel Grynszpan je bio psihopata, nije uspeo da završi školu, godinama je lutao Parizom i Briselom i bio iz oba grada proteran. Njegov advokat na francuskom sudu izneo je konfuznu priču o homoseksualnim odnosima, a Nemci, kojima je kasnije bio izručen, uopšte ga nisu izveli na sud. (Postoje glasine da je preživeo rat, koje kao da potvrđuju „paradoks Aušvica“ da su oni Jevreji koji su počinili neko krivično delo bili pošteđeni.) Ernst vom Rath je bio posebno neadekvatna žrtva. Gestapo ga je nadzirao zbog njegovih otvoreno antinacističkih pogleda i simpatija za Jevreje, i verovatno je isfabrikovao priču o njegovoj homoseksualnosti.

Grynszpan je mogao biti nesvesno oruđe u rukama gestapovskih agenata u Parizu koji su 'možda hteli da jednim 'udarcom 'ubiju dve muve – da stvore izgovor za pogrome u Nemačkoj i da se otarase jednog protivnika nacističkog režima – ne shvatajući da ne mogu da istovremeno postignu obe stvari, tj. da ne mogu Vom Ratha da okleveću kao homoseksualca koji održava nedopuštene veze s jevrejskim dečacima, i da od njega naprave mučenika i žrtvu „svetskog jevrejstva“.

Bilo kako bilo, činjenica je da je tokom jeseni 1938. poljska vlada donela odluku po kojoj će do 29. oktobra svi poljski Jevreji koji prebivaju u Nemačkoj izgubiti državljanstvo. Poljaci su verovatno raspolagali informacijom da nemačka vlada namerava da te Jevreje protera u Poljsku i želeli su to da spreče. Više je nego sumnjivo da su ljudi poput g. Zindela Grynszpana ikad saznali za tu odluku. On je u Nemačku došao 1911, kao mlad čovek od dvadeset pet godina, da bi otvorio bakalnicu u Hanoveru, gde mu se, tokom vremena, rodilo osmoro dece. Kada ga je 1938. pogodila katastrofa, on je u Nemačkoj živeo već dvadeset sedam godina, i poput mnogih sličnih ljudi nikad se nije potrudio da promeni svoje dokumente i zatraži da bude naturalizovan. Sada je došao da ispriča svoju priču i pažljivo odgovori na tužiočeva pitanja. Govorio je jasno i glasno, jezgrovito, bez ijedne suvišne reči.

"Dvadeset sedmog oktobra 1938, bio je četvrtak uveče, osam sati uveče, došao je jedan policajac i rekao nam da dođemo u 11. policijsku stanicu. Rekao je: 'Odmah ćete se vratiti. Ne treba ništa da ponesete, samo pasoše.'" Grynszpan je otišao s porodicom, sa sinom, ćerkom i ženom. Kad su došli u policijsku stanicu video je „veliki broj ljudi, neki su stajali, neki su sedeli, bilo ih je koji su plakali. Oni (policajci) su vikali, 'Potpiši, potpiši, potpiši'. ... Morao sam da potpišem, svi su morali. Jedan od nas nije potpisao, mislim da se zvao Gershon Silber, i on je morao da stoji u ćošku 24 sata. Odveli su nas u koncertnu dvoranu... i tu je bilo ljudi iz celog grada; oko šest stotina ljudi. Tu smo ostali do petka uveče, oko 24 sata, da, do petka uveče. ...Zatim su nas ukrcali u policijske kamione, u kamione za zatvorenike, oko dvadeset osoba u svaki, i odvezli na železničku stanicu. Ulice su bile crne od sveta koji je vikao: '*Juden raus* u Palestinu!' Vozom su nas odvezli do Nojbenšena, na nemačko-poljskoj granici. Bilo je šest sati ujutro kad smo stigli, jutro sabata. Vozovi su

stizali iz svih mogućih mesta, iz Lajpciga, Kelna, Diseldorfa, Esena, Biderfelda, Bremena. Ukupno nas je bilo oko dvanaest hiljada. ...Bio je sabat, dvadeset deveti oktobar. ...Kad smo došli na granicu pretresli su nas da vide imamo li novca, i od svakog ko je imao više od deset maraka – tu razliku su oduzeli. Takav je bio nemački zakon, iz Nemačke nije smelo da se iznese više od deset maraka. Nemci su rekli, 'Niste doneli više ni kad ste došli, ne možete više ni da iznesete.'" Pošto su Nemci nameravali da ih krišom prebace na poljsku teritoriju, do granice su morali da pešače nešto više od kilometra i po. „Esesovci su nas tukli korbačima, udarali su one koje bi zaostali, putem je tekla krv. Otimali su nam kofere, ponašali su se prema nama na najbrutalniji način, tada sam prvi put video divlju brutalnost Nemaca. Vikali su, 'Trči! Trči!' Bio sam udaren i pao sam u jarak. Moj sin mi je pomogao da ustanem, i rekao: 'Trči, oče, trči ili ćeš umreti!'" Kad smo došli do otvorene granice... žene su prešle prve. Poljaci nisu ništa znali. Pozvali su jednog poljskog generala i nekoliko oficira koji su pregledali naše papire i videli da smo mi poljski građani, da imamo specijalne pasoše. Odlučili su da nas puste. Odveli su nas u selo s oko šest hiljada ljudi, a nas je bilo dvanaest hiljada. Padala je jaka kiša, ljudi su padali u nesvest, na sve strane ste mogli videti starce i starice. Mnogo smo se mučili. Hrane nije bilo, još od četvrtka ništa nismo jeli. ...Bili smo odvedeni u jedan vojni logor i smešteni u štale, pošto drugog prostora nije bilo. ...Mislim da je to bilo drugog dana (u Poljskoj). Prvog dana je došao jedan kamion iz Poznanja s hlebom, to je bila nedelja. A zatim sam napisao pismo u Francusku... mom sinu: „Pisma više ne šalji u Nemačku. Mi smo sada u Zbaćinu.“

Samo desetak minuta je bilo potrebno da se ispriča ova priča o besmislenom, bespotrebnom uništavanju dvadeset sedam godina za manje od dvadeset četiri sata, i kad je bila gotova, glupavo smo pomislili: Svako, svako treba da dobije svoj dan na sudu. Ali, tokom beskrajnih narednih sednica otkrili smo koliko je teško ispričati priču, i da je za to – izvan oblasti poezije – potrebna čistota duše, spontana, nereflektovana nevinost srca i duha koju imaju samo pravednici. Niko ni pre ni posle njega neće dostići blistavo poštenje Zindela Grynszpana.

Niko ne bi mogao da kaže da je Grynszpanovo svedočenje makar i približno predstavljalo „dramski momenat“. Ali takav

momenat je došao nekoliko nedelja kasnije, i to neočekivano, baš kad je sudija Landau skoro očajnički pokušavao da odvijanje procesa vrati pod kontrolu normalne krivične procedure. Na klupi za svedoke bio je Abba Kovner, „pesnik i pisac“, koji nije toliko svedočio koliko se obraćao publici s lakoćom čoveka koji je naviknut da govori na javnim mestima i ne voli da ga prekidaju. Predsedavajući sudija ga je zamolio da bude kratak, što mu se očigledno nije dopalo, a g. Hausneru, koji je štitio svoje svedoke, rekao je da ne može da se „požali na nedostatak strpljenja suda“, pa je i on bio nezadovoljan. U tom, pomalo napetom trenutku, svedok je pomenio ime Antona Schmidta, feldvebela, narednika nemačke vojske – ime koje nije bilo potpuno nepoznato prisutnoj publici, pošto je Jad Vašem, nekoliko godina ranije, u svom hebrejskom *Biltenu* objavio priču o Schmidtu, a prenele su je i neke američke novine na jidišu. Anton Schmidt je bio komandir jedne patrole koja je u Poljskoj prikupljala zalutale nemačke vojnike koji su bili odsečeni od svojih jedinica. Tokom patroliranja naleteo je na pripadnike jevrejskog pokreta otpora, među njima i na g. Kovnera, istaknutog člana pokreta, i počeo da pomaže jevrejskim partizanima snabdevajući ih falsifikovanim dokumentima i vojnim kamionima. Najvažnije od svega: „On to nije radio za pare.“ To je trajalo pet meseci, od oktobra 1941, do marta 1942, kada je Schmidt bio uhapšen i pogubljen. (Tužilac je insistirao na toj priči zato što je Kovner izjavio da je za Eichmannovo ime prvi put čuo od Schmidta koji mu je rekao da se u vojsci govorka da je Eichmann taj koji „sve organizuje“.)

To svakako nije bilo prvo pominjanje pomoći iz spoljnjeg, nejevrejskog sveta. Sudija Halevi je svedocima postavljao pitanje, „Da li je iko pomagao Jevrejima?“, s istom regularnošću s kojom je tužilac pitao, „Zašto se niste pobunili?“ Odgovori su bili različiti i neuverljivi – „Protiv nas je bio čitav narod“, Jevreji koje su skrivale hrišćanske porodice mogli su se „nabrojati na prste jedne ruke“, možda pet ili šest od ukupno trinaest hiljada – ali, u celini, situacija u Poljskoj je začudo bila bolja nego u bilo kojoj drugoj istočnoevropskoj zemlji. (Kao što sam rekla, nije bilo svedoka o Bugarskoj.) Jedan Jevrej, koji je oženjen Poljkinjom i sada živi u Izraelu, ispričao je kako je njegova žena tokom čitavog rata krila njega i dvanaest drugih Jevreja. Jedan drugi je od pre rata imao prijatelja hrišćanina kod kog se sakrio posle bekstva iz logora, i koji je kasnije zbog pomaganja

Jevrejima bio pogubljen. Jedan svedok je izjavio da je poljski pokret otpora mnoge Jevreje snabdeo oružjem i da je spasio na hiljade jevrejske dece smeštajući ih po poljskim porodicama. Rizik je bio ogroman. Postoji priča o jednoj poljskoj porodici čiji su svi članovi bili na najzverskiji način pobijeni zbog usvajanja šestogodišnje jevrejske devojčice. Ali to pominjanje Schmidta bilo je prvi i poslednji slučaj da je takva priča ispričana o nekom Nemcu, jer je jedini sličan slučaj naveden samo u dokumentima: jedan armijski oficir je indirektno pomagao sabotiranjem nekih policijskih naređenja. Njemu se ništa nije desilo, ali je slučaj smatran dovoljno ozbiljnim da bude pomenut u prepisci između Himmlera i Bormanna.

Tokom tih nekoliko minuta koliko je Kovneru trebalo da ispriča o pomoći koju je pružio jedan nemački narednik, sudnicom je vladala mrtva tišina. Kao da su svi prisutni spontano odlučili da odaju uobičajenu poštu ćutanjem u čast čoveka koji se zvao Anton Schmidt. I tokom ta dva minuta koji su bili kao iznenadan zrak svetlosti koji cepa neprobojnu, beskrajnu tamu, pojavila se jedna jedina, kristalno jasna, neporeciva misao – koliko bi danas sve bilo potpuno drukčije u ovoj sudnici, u Izraelu, u Nemačkoj, u čitavoj Evropi, možda i u celom svetu, samo da je bilo više takvih priča.

Naravno, postoje objašnjenja tog užasavajućeg pomanjkanja, i ona su već mnogo puta ponovljena. Izneću njihovu suštinu rečima iz jednog od malobrojnih subjektivno iskrenih ratnih memoara objavljenih u Nemačkoj. Peter Bamm, nemački vojni lekar koji je služio na ruskom frontu, u *Die Unsichtbare Flagge* (1952) govori o ubijanju Jevreja u Sevastopolju. Njih su skupljali „oni drugi”, kako on naziva esesovske mobilne jedinice za egzekucije, da bi napravio razliku od običnih vojnika čiju pristojnost knjiga veliča, i smeštali u izdvojeni deo nekadašnjeg GPU-ovog zatvora koji se graničio s objektima u kojima je bila smeštena Bammova jedinica. Zatim su ukrcavani u pokretne gasne komore u kojima su posle nekoliko minuta umirali, posle čega je vozač leševe odvezio van grada i istovarivao u protivtenkovske rovove. „Znali smo za to. Nismo uradili ništa. Onaj ko bi ozbiljno protestovao ili uradio bilo šta protiv jedinice za egzekuciju bio bi uhapšen za dva deset četiri sata i nestao bi. U prepredenost totalitarnih poredaka našeg veka spada i to da protivnicima ne dopuštaju da za svoja uverenja umru uzvišenom.

dramatičnom smrću mučenika. Mnogi od nas mogli bi da prihvate takvu smrt. Totalitarna država prepušta svoje protivnike nestajanju u nemoj anonimnosti. Sigurno je da bi čovek koji bi radije pristao da umre nego da ćutke toleriše zločin uzaludno žrtvovao svoj život. To ne znači da bi takva žrtva bila moralno besmislena. Ona bi samo bila praktično beskorisna. Niko od nas nije raspolagao tako čvrsto ukorenjenim ubeđenjima da bi zarad višeg moralnog smisla na sebe preuzeo praktično beskorisnu žrtvu." Nepotrebno je dodati da ovaj pisac, u odsustvu onoga što naziva „višim moralnim smislom“, ostaje nesvestan ispraznosti svoje toliko naglašene „pristojnosti“.

Ali, nije isprazna ugladenost – jer pristojnost pod takvim uslovima nije ništa više od ugladenosti – ono što je postalo očigledno u primeru koji je pružio narednik Anton Schmidt. Bila je to, zapravo, fatalna mana same argumentacije koja u prvom trenutku zvuči tako beznadežno uverljivo. Tačno je da totalitarna vlast pokušava da stvori te crne rupe zaborava u kojima će nestati sva dela, i dobra i loša. Ali, baš kao što su grozničavi naporí nacista, od juna 1942. nadalje, da izbrišu sve tragove masovnih ubistava – spaljivanjem u krematorijumima i otvorenim jamama, korišćenjem eksploziva, bacača plamena i mašina za mlevenje kostiju – bili osuđeni na propast, tako su i njihovi naporí da protivnike prepuste „nestanku u nemoj anonimnosti“ bili uzaludni. Ne postoje crne rupe zaborava. Ništa ljudsko nije toliko savršeno, a na svetu jednostavno ima previše ljudi da bi zaborav bio moguć. Jedan čovek će uvek preživeti da priča. Zbog toga, u krajnjoj liniji, nikada ništa nije „praktično beskorisno“. Za današnju Nemačku, i to ne samo za njen ugled u inostranstvu već za njenu tužno konfuznu unutrašnju situaciju, bilo bi od velike praktične koristi da ima više ovakvih priča. Jer poruka takvih priča je jednostavna i svakom razumljiva. Politički govoreći, poruka je da će se u uslovima terora većina ljudi pokoriti, *ali da neki ljudi neće*, baš kao što poruka zemalja kojima je predloženo „konačno rešenje“ jeste da je to „moglo da se dogodi“ na većini mesta, *ali na nekim mestima nije*. Ljudski govoreći, da bi ova planeta ostala mesto na kom ljudi i dalje mogu da žive, niti je potrebno, niti se razumno može tražiti išta više.

Poglavlje 15

Presuda, žalba i pogubljenje

Poslednje mesece rata Eichmann je proveo antišambrirajući po Berlinu, bez ikakvog posla, odbačen od ostalih šefova odeljenja RSHA-e, koji su svakog dana zajedno ručavali u zgradi u kojoj je bila i njegova kancelarija, ali ga nijednom nisu pozvali da im se pridruži. Da bi bio spreman za „poslednju bitku” za Berlin, bavio se izgradnjom svojih odbrambenih sredstava. Njegova jedina zvanična dužnost bilo je povremeno posećivanje geta u Terezijenštat, u koji je odvodio predstavnike Crvenog krsta. Od svih ljudi, upravo njima je našao da se žali na Himmlerov novi „humani pristup” Jevrejima, koji je podrazumevao i njegovu odluku da „sledećeg puta” koncentracione logore organizuje po „engleskom modelu”. Aprila 1945. obavio je poslednji od inače retkih razgovora s Himmlerom, koji mu je naredio da u „Terezijenštat” odabere sto-dvesta uglednih Jevreja”, prebaci ih u Austriju i smesti u hotele, da bi ovaj mogao da ih iskoristi kao „taoce” u budućim pregovorima s Eisenhowerom. Besmislenost tog zaduženja Eichmann izgleda nije shvatio. Otišao je, „s bolom u duši, pošto sam morao da ostavim svoja odbrambena sredstva”, ali do Terezijenštata nije stigao jer su svi putevi bili zakrčeni nadirućim ruskim armijama. Umesto toga, završio je u Alt-Auzeu, u Austriji, gde se sklonio i Kaltenbrunner. Kaltenbrunnera nisu zanimali Himmlerovi „ugledni Jevreji”, i rekao je Eichmannu da organizuje jedinicu za vođenje partizanskog rata u austrijskim planinama. Eichmann je odgovorio s najvećim oduševljenjem: „To je bilo nešto što je vredelo uraditi i uživao sam u tom zadatku.” Ali, baš kad je prikupio stotinak manje-više nesposobnih ljudi od kojih većina nikad nije videla pušku, i kad se dokopao arsenala raznog odbačenog oružja, dobio je poslednje Himmlerovo naređenje: „Na Engleze i Amerikance ne sme da se otvara vatra.” To je bio kraj. Poslao je svoje ljude kućama, a svom pouzdanom pravnom stručnjaku državnom savetniku Hunscheu predao je malu kasu s papirnim novcem i zlatnicima: „Pošto je on visoki državni službenik, pomislio sam da će besprekorno voditi računa o novcu, beležice svoje troškove... jer, i dalje sam mislio da će račun i jednog dana morati da se podnesu.”

Tim rečima Eichmann je morao da zaključi autobiografiju koju je spontano ispričao policijskom isledniku. Za to je bilo potrebno svega nekoliko dana, i ispunilo je samo 315 od 3.564 stranice teksta skinutog s magnetofonskih traka. On je želeo da nastavi, i očigledno je policiji ispričao i ostatak priče, ali sud je, iz različitih razloga, doneo odluku da ne prihvati bilo kakva svedočenja koja su se odnosila na vreme posle završetka rata. Međutim, uz pomoć iskaza datih u Nirnbergu, i još više na osnovu dobro poznate indiskrecije bivšeg izraelskog državnog službenika Moshe Pearlmana, čija se knjiga *The Capture of Adolf Eichmann* pojavila u Londonu četiri nedelje pre početka suđenja, moguće je zaokružiti priču. Pearlmanov prikaz se očigledno zasnivao na materijalu iz Biroa 06, policijskog ureda koji je bio zadužen za pripremu procesa. (Objašnjenje g. Pearlmana je da je knjigu, pošto se iz državne službe povukao tri nedelje pre Eichmannove otmice, napisao kao „privatno lice“, što nije baš uverljivo, pošto je izraelska policija za predstojeću otmicu morala znati bar nekoliko meseci pre njegovog povlačenja.) Knjiga je u Izraelu izazvala priličnu nelagodnost, ne samo zato što je g. Pearlman prevremeno obelodanio informacije o važnim dokumentima optužbe i što je napisao da su sudske vlasti unapred odlučile da se Eichmannovom svedočenju ne može verovati, već i zato što je pouzdan prikaz Eichmannovog hvatanja u Buenos Ajresu bio poslednja stvar koju je vlast želela da vidi u štampi.

Priča g. Pearlmana bila je mnogo manje uzbudljiva od raznih glasina na kojima su se zasnivale ranije priče. Eichmann nikad nije bio na Bliskom ili Srednjem istoku, nije bio povezan ni s jednom arapskom državom, nikad se iz Argentine nije vratio u Nemačku, nikad nije bio ni u jednoj drugoj latinoameričkoj zemlji, nije imao nikakvu ulogu u posleratnim nacističkim aktivnostima ili organizacijama. Na kraju rata još jednom je pokušao da razgovara s Kaltenbrunnerom, koji je još bio u Alt-Auzeu, gde je slagao pasijans, ali njegov bivši šef nije bio raspoložen da ga primi, pošto „za tog čoveka više nije video nikakve šanse“. (Ni Kaltenbrunnerove šanse nisu bile preterano dobre; biće obešen u Nirnbergu.) Skoro odmah potom Eichmanna su uhvatili američki vojnici i stavili u logor za esesovce, gde ni posle brojnih ispitivanja nije otkriven njegov identitet, iako je bio poznat nekima od zatvorenika. Bio je oprezan i nije pisao

nikom iz porodice već ih je ostavio u uverenju da je mrtav. Njegova žena je pokušala da pribavi umrlicu, ali u tome nije uspela, pošto je jedini „očevidac“ smrti njenog muža bio njen dever. Ostala je bez prihoda, ali se za nju i njeno troje dece postarala Eichmannova porodica iz Linca.

Novembra 1945. u Nirnbergu su počela sudenja glavnim ratnim zločincima, i tim povodom Eichmannovo ime je počelo da se pojavljuje s neprijatnom učestalošću. U januaru 1946, kao svedok optužbe pojavio se Wisliceny čije je svedočenje teško optuživalo Eichmanna, posle čega je shvatio da bi bilo bolje da nestane. Uz pomoć nekih zatvorenika pobegao je iz logora i otišao u Lineburger Hajde, pustaru oko pedeset milja južno od Hamburga; gde mu je brat jednog zatvorenika našao posao drvoseče. Tu je, pod imenom Otto Heninger, ostao oko četiri godine, verovatno se smrtno dosađujući. Početkom 1950. uspeo je da se poveže s organizacijom ODESSA, tajnom organizacijom esesovskih veterana. U maju te godine, preko Austrije je bio prebačen u Italiju, gde ga je jedan franjevački sveštenik, detaljno obavešten o njegovom identitetu, snabdeo izbegličkim pasošem na ime Richarda Klementa i poslao u Buenos Ajres. Stigao je sredinom jula i bez ikakvih teškoća pribavio lične dokumente i radnu dozvolu na ime Ricardo Klement, katolik, neoženjen, bez državljanstva, star trideset sedam godina – sedam godina manje nego što je stvarno imao.

I dalje je bio oprežan, ali je sada svojeručno pisao ženi i obavestio je da je „stric njene dece“ živ. Radio je na raznim privremenim, bedno plaćenim poslovima – kao trgovački putnik, kao radnik u perionici i na farmi kunića – ali, tokom leta 1952, uspeo je da u Argentinu dovede ženu i decu. (Gospóda Eichmann je nabavila nemački pasoš u Švajcarskoj, u Cirihi, iako je u to vreme živela u Austriji, i to pod pravim imenom, kao „razvedena žena“ izvesnog Eichmanna. I dalje je tajna kako je u tome uspela, a dosije s njenom prijavom nestao je iz nemačkog konzulata u Cirihi.) Po njenom dolasku u Argentinu Eichmann je dobio prvi stalni posao, u fabrici Mercedes-Benc u Suarezu, predgrađu Buenos Ajresa, prvo kao mehaničar a kasnije kao predradnik. Kad mu se rodio i četvrti sin, ponovo je sklopio brak sa svojom ženom, navodno pod imenom Klement. To, međutim, nije tačno, pošto je novorođenče bilo upisano kao Ricardo Francisco (verovatno u znak zahvalnosti prema onom italijanskom

svešteniku) Klement *Eichmann*, i to je bio samo jedan od mnogih znakova koje je tokom godina Eichmann dao o svom identitetu. Ali, izgleda da je tačno da je svojoj deci rekao da je on brat Adolfa Eichmanna, mada su ona, pošto su dobro znala babu, dedu i stričeve iz Linca, morala biti prilično glupava da bi u to poverovala. Bar je njegov najstariji sin, kome je bilo devet godina kad je poslednji put video oca, morao biti sposoban da ga prepozna sedam godina kasnije u Argentini. Štaviše, argentinska legitimacija gde – Eichmann nikad nije bila promenjena (glasila je na ime „Veronica Liebl de Eichmann”), a 1959, kada je umrla Eichmannova maćeha, i godinu dana kasnije, kad mu je umro otac, čitulje u Lincu su među članovima porodice navele i njeno ime, opovrgavajući sve priče o razvodu i ponovnom sklapanju braka. Početkom 1960, nekoliko meseci pre otmice, Eichmann je sa starijim sinovima završio zidanje primitivne kuće od opeke u jednom od najsiromašnijih predgrađa Buenos Ajresa – bez struje i tekuće vode – u koju se porodica uselila. Mora da su bili veoma siromašni, i Eichmannov život je sigurno bio turoban, za šta mu uteha nisu bila ni deca, jer nisu pokazivala „ni najmanji interes za školovanje, pa čak ni za razvijanje svojih takozvanih talenata”.

Jedino Eichmannovo zadovoljstvo bili su beskrajni razgovori s članovima velike nacističke kolonije, kojima je bez ustručavanja otkrio svoj identitet. To je i dovelo do toga da holandski novinar Willem S. Sassen, bivši pripadnik oružanog SS-a, koji je tokom rata uzeo nemačko državljanstvo 1955, napravi intervju s njim. Sassen je posle rata, kao ratni zločinac, u Belgiji bio osuđen na smrt *in absentia*. Eichmann je za intervju pripremio mnogobrojne zabeleške. Sassen je razgovor snimio, a potom ga posle dosta ulepšavanja objavio. Eichmannove beleške su pronađene i bile su prihvaćene kao dokazni materijal na sudu, mada intervju kao celina nije bio. Sassenova verzija se prvo u skraćenom obliku pojavila u nemačkom ilustrovanom magazinu *Der Stern* u julu 1960, a zatim, tokom novembra i decembra, kao serija članaka u *Lifeu*. Međutim, Sassen je, očigledno s Eichmannovim odobrenjem, priču ponudio četiri godine ranije dopisniku *Time-Lifea* u Buenos Ajresu, pa čak i ako je tačno da Eichmannovo ime nije bilo navedeno, sadržaj materijala je nesumnjivo upućivao na originalni izvor informacija. Istina je, međutim, da je Eichmann u više navrata pokušao da izađe iz

anonimnosti, tako da je prilično čudno što je izraelskoj tajnoj službi trebalo nekoliko godina – sve do avgusta 1959 – da sazna da Adolf Eichmann živi u Argentini pod imenom Ricardo Klement. Izrael nikad nije otkrio izvor te informacije, i danas bar pola tuceta ljudi tvrdi da su oni pronašli Eichmanna, dok se u „dobro obaveštenim krugovima“ u Evropi insistira da je vest potekla od ruske obavestajne službe. Bilo kako bilo, zagonetka nije kako je pronađeno Eichmannovo skrovište, već zašto nije pronađeno ranije – pod pretpostavkom, naravno, da su Izraelci zaista godinama sprovodili istragu, što u svetlu ovih činjenica deluje sumnjivo.

Nikakve sumnje, međutim, nema o identitetu otmičara. Sve priče o privatnim „osvetnicima“ na samom početku je raspršio sam Ben-Gurion kada je, 23. maja 1960, pred oduševljenim parlamentom objavio da su Eichmanna „otkrili članovi izraelske tajne službe“. Ben-Gurionovu izjavu pomenio je dr Servatius koji je i na Okružnom i na Apelacionom sudu uporno ali bezuspešno pokušavao da za svedoke pozove Zvi Tohara, glavnog pilota El-Alovog aviona kojim je Eichmann bio prebačen iz Argentine, i Yada Shimonija, službenika te kompanije u Buenos Ajresu. Glavni tužilac mu je odvratio rečima da je predsednik vlade „rekao samo da je Eichmanna otkrila tajna služba“, a ne i da su ga vladini agenti kidnapovali. U stvari, izgleda da je bilo upravo obrnuto: pripadnici tajne službe ga nisu „otkrili“, već samo oteli, posle nekoliko prethodnih provera kojima su hteli da se uvere da je informacija koju su dobili tačna. Pa čak ni to nije bilo urađeno preterano stručno, pošto je Eichmann bio potpuno svestan da se nalazi pod prismotrom: „To sam vam, ja mislim, rekao pre više meseci, kad ste me pitali da li sam znao da su me otkrili, i tada sam mogao da vam navedem precizne razloge (taj deo policijskog ispitivanja nije dat novinarima). ... Saznao sam da se neki ljudi iz mog susedstva raspituju o kupovini zemljišta za podizanje fabrike šivaćih mašina, nešto sasvim nemoguće, pošto u tom kraju nije bilo ni struje ni vode. Pored toga, bio sam obavešten da su ti ljudi Jevreji iz Severne Amerike. Lako sam mogao da nestanem, ali nisam to uradio, nastavio sam život po starom. S mojim papirima i preporukama bez teškoća sam mogao da nađem drugi posao, ali nisam hteo.“

Bilo je još dokaza o njegovoj spremnosti da ide u Izrael i podvrgne se suđenju koji nisu bili predloženi u Jerusalimu.

Branilac je, naravno, morao da naglasi činjenicu da je optuženi, na kraju krajeva, bio kidnapovan i „doveden u Izrael suprotno međunarodnom pravu“, jer mu je to omogućilo da ospori pravo suda da mu sudi, i premda ni tužilac ni sudije nisu priznali da je otmica predstavljala „državni čin“, nisu to ni porekli. Tvrdili su da se kršenje međunarodnog prava tiče samo država Argentine i Izraela, a ne i prava optuženog, i da je taj prekršaj „izgladen“ zajedničkom izjavom dve vlade od 3. avgusta 1960, da „smatraju zaključenim incident izazvan akcijom izraelskih građana, kojom su narušena suverena prava argentinske države“. Sud je odlučio da je irelevantno da li su ti Izraelci bili vladini agenti ili privatni građani. Ali, ni branilac ni sud nisu pomenuli da se Argentina ne bi tako lako odrekla svojih prava da je Eichmann bio argentinski građanin. On je tamo živeo pod lažnim imenom, čime je sebi uskratio pravo na državnu zaštitu, bar kao Ricardo Klement (rođen 23. maja 1913. u Bolcanu, u Južnom Tirolu – kako je pisalo u njegovoj argentinskoj legitimaciji), iako se izjasnio da je „nemačke narodnosti“. On se nijednom nije pozvao na sumnjivo pravo azila, što mu ionako ne bi pomoglo, pošto je Argentina, iako je pružila azil mnogim poznatim nacističkim zločincima, potpisala jednu međunarodnu konvenciju u kojoj se kaže da se počinioci zločina protiv čovečnosti „neće smatrati političkim zločincima“. Sve to Eichmanna nije činilo licem bez državljanstva, pravno je i dalje bio nemački građanin, ali je zapadnonemačkoj državi pružilo dobrodošao izgovor da uskrati zaštitu koju uobičajeno pruža svojim građanima u inostranstvu. Drugim rečima, uprkos stranicama i stranicama pravnih argumenata koji su se zasnivali na toliko presedana da se na kraju mogao steći utisak da kidnapovanje spada u najčešći način hapšenja, to što je Eichmann *de facto* bio lice bez državljanstva, i samo to, omogućilo je jerusalimskom sudu da mu sudi. Iako nije bio pravni stručnjak, Eichmann je trebalo da to uvaži, pošto je iz sopstvene karijere znao da samo s ljudima bez državljanstva može da se radi sve što nekom padne na pamet. Jevreji su morali da izgube državljanstvo pre nego što su bili istrebljeni. Ali, on nije bio raspoložen da razmišlja o takvim detaljima, jer, ako je i bila fikcija da je u Izrael radi suđenja došao dobrovoljno, istina je da je on izazvao manje problema nego što je iko mogao da očekuje. U stvari, nije stvorio nijedan.

U pola sedam uveče, 11. maja 1960, kada je Eichmann kao i obično izašao iz autobusa kojim se vraćao s posla, zgrabila su ga tri čoveka, za manje od minuta ubacila u obližnji automobil i odvezla u ranije iznajmljenu kuću u udaljenom predgrađu Buenos Ajresa. Nisu upotrebili ni drogu, ni konopac, ni lisice, i Eichmann je odmah shvatio da se radi o profesionalnom poslu, pošto nije primenjeno nikakvo nepotrebno nasilje, niti je bio povređen. Upitan da kaže ko je, smesta je odgovorio: „*Ich bin Adolf Eichmann*“, i na iznenađenje svih dodao: „Znam da sam pao u izraelske ruke.“ (Kasnije je objasnio da je iz nekih novina saznao za Ben-Gurinov naređenje da bude pronađen i uhvaćen.) Osm dana, dok su Izraelci čekali El-Alov avion koji će ih prebaciti u Izrael, Eichmann je proveo vezan za krevet, i to je bio jedini detalj na koji se žalio. Drugog dana zatočeništva od njega je zatraženo da pismeno potvrdi da se ne protivi suđenju pred izraelskim sudom. Izjava je, naravno, bila unapred pripremljena, a on je trebalo samo da je prepíše. Na opšte iznenađenje, međutim, zatražio je da napiše sopstveni tekst, za koji je, kako se vidi iz narednih redova, verovatno iskoristio uvodne rečenice pripremljene izjave: „Ja, dolepotpisani, Adolf Eichmann, slobodnom voljom izjavljujem: pošto je moj pravi identitet otkriven, jasno uviđam da je beskorisno dalje izbegavanje pravde. Izjavljujem da sam spreman da odem u Izrael i da se stavim na raspolaganje nadležnom tribunalu. Primio sam na znanje da ću dobiti pravnu pomoć (verovatno je dovde prepisao – prim. aut.), i sve ću učiniti da jasno iznesem činjenice iz poslednjih godina svoje službe u Nemačkoj, s ciljem da buduće generacije dobiju jasan pregled činjenica. Ovu izjavu dajem na osnovu slobodne volje, a ne zbog obećanja ili pretnji. Želim da konačno uspostavim duševni mir. Pošto se ne sećam svih detalja i brkam neke događaje, tražim da mi se pomogne stavljanjem na raspolaganje dokumenata i svedočanstava jer sam odlučio da tražim istinu.“ Potpis: „Adolf Eichmann, Buenos Ajres, maj 1960.“ (U ovom nesumnjivo originalnom dokumentu postoji jedna čudna pojedinost: nije naveden dan kad je bio potpisan. To izaziva sumnju da nije bio napisan u Argentini već u Jerusalimu, u koji je Eichmann prispeo 22. maja. Dokument nije bio važan toliko za samo suđenje, iako ga je tužilac, ne pridajući mu veliki značaj, uvrstio u dokazni materijal, koliko za prvu izraelsku zvaničnu notu, kojoj je bio pripojen. Servatius, koji je na suđenju pitao

Eichmanna za taj dokument, nije pominjao datum, a to nije mogao da uradi ni Eichmann, pošto je na uvodno pitanje svog advokata odgovorio potvrdno, mada pomalo nevoljno, da je izjavu dao pod prinudom, vezan za krevet u predgradu Buenos Ajresa. Tužilac, koji je mogao znati istinu, nije ga ništa pitao. Očigledno, što se manje o tome pričalo, to bolje.) Gospođa Eichmann je obavestila argentinsku policiju o nestanku svog muža ne otkrivajući njegov identitet, tako da nije sprovedena nikakva kontrola železničkih stanica, puteva i aerodroma. Izraelci su imali sreće. Da je policija bila na pravi način alarmirana, nikada ne bi uspeli da Eichmanna prokrijumčare iz zemlje deset dana posle otmice.

Eichmann je izneo dva razloga za svoju zaprepašćujuću kooperativnost tokom istrage. (Čak su i sudije, koje su tvrdile da je Eichmann prosto lažov, morale da priznaju da nemaju odgovor na pitanje: „Zašto je optuženi pred kapetanom Lessom priznao više inkriminišućih detalja za koje, na prvi pogled, nije bilo dokaza osim njegovog priznanja, posebno o svojim odlascima na istok, gde je užase video sopstvenim očima?“) U Argentini, nekoliko godina pre nego što je bio uhapšen, napisao je koliko je izmučen anonimnošću, i što je više čitao o sebi, to osećanje je moralo postajati sve jače. Drugo objašnjenje, koje je dao u Izraelu, bilo je dramatičnije: „Pre nekih godinu i po dana (tj. u proleće 1959), od jednog poznanika koji se upravo vratio iz Nemačke, čuo sam da je neke delove nemačke omladine zahvatilo osećanje krivice... i ta činjenica, taj kompleks krivice, za mene je predstavljala isto onakvo značenje kao, na primer, spuštanje prvog čoveka na Mesec. To je postalo najvažnija tačka mog duhovnog života oko koje su se kristalisale mnoge misli. Zbog toga nisam pobeo... kad sam saznao da mi je potera za petama. ...Posle tih razgovora o osećanju krivice kod mladih u Nemačkoj, koji su na mene ostavili tako jak utisak, smatrao sam da više nemam pravo da nestanem. To je i razlog što sam, u pismenoj izjavi na početku ispitivanja, ponudio... da se javno obesim. Hteo sam da dam svoj doprinos u skidanju tereta krivice s nemačke omladine, jer oni, uostalom, nisu krivi za događaje i postupke svojih očeva u poslednjem ratu” – ratu koji je, uzgred rečeno, u drugom kontekstu i dalje zvao „ratom nametnutim nemačkom rajhu”. Sve je to, naravno, bila prazna priča. Šta ga je sprečavalo da se svojevolejno vrati u Nemačku i preda? To

pitanje mu je bilo postavljeno i odgovorio je da, po njegovom mišljenju, nemačkim sudovima još uvek nedostaje „objektivnost“ za suđenje ljudima poput njega. Ali, ako je više voleo da mu sudi izraelski sud – što je na neki način implicirao, a što jedva da je bilo moguće – onda je izraelskoj vladi mogao da uštedi i vreme i trud. Već smo videli da su ovakve priče kod njega izazivale osećaj ushićenosti, i doista, tokom čitavog boravka u izraelskom zatvoru one su ga održale u stanju koje se graničilo s dobrim raspoloženjem. One su mu omogućile da čak i na smrt gleda s izuzetnom smirenošću – „Znam da me čeka smrtna kazna“, izjavio je na početku policijskog ispitivanja.

U toj praznoj priči je bilo i neke istine, i ona se jasno pokazala kad mu je postavljeno pitanje ko će ga braniti. Izraelska vlada je iz razumljivih razloga odlučila da prihvati stranog advokata, i 14. jula 1960, šest nedelja posle početka policijskog ispitivanja, započetog s Eichmannovom izričitom saglasnošću, bio je obavešten da postoje tri moguća advokata među kojima može da bira – dr Robert Servatius, kojeg je preporučila njegova porodica (Servatius je svoje usluge ponudio u telefonskom razgovoru s Eichmannovim polubratom iz Linca), još jedan nemački advokat koji sada živi u Čileu, i jedna američka advokatska firma iz Njujorka, koja je stupila u vezu sa sudom. (Samo je ime dr Servatiusa obelodanjeno.) Naravno, Eichmann je imao pravo da traži i druge kandidate, i više puta mu je rečeno da ne mora da žuri s izborom. Međutim, on se bez oklevanja odlučio za dr Servatiusa, pošto je bio poznanik njegovog polubrata, a i zato što je branio i druge ratne zločince. Insistirao je da odmah potpiše sve potrebne dokumente. Pola sata kasnije palo mu je na pamet da bi suđenje moglo poprimiti „globalne dimenzije“, da bi se moglo pretvoriti u „monstr-proces“, da tužbu zastupa nekoliko pravnika i da usamljeni Servatius neće moći „da savlada sav materijal“. Odgovoreno mu je da je dr Servatius, u pismu kojim je tražio punomoć, kazao da će „predvoditi grupu advokata“ (što nije učinio), a policijski oficir je dodao, „Moramo pretpostaviti da dr Servatius neće raditi sam. To bi bilo fizički nemoguće.“ Ali, kao što će se pokazati, dr Servatius je najveći deo vremena nastupao sam. Kao posledica svega toga, Eichmann je postao glavni pomoćnik svog branioca, i, bez obzira na pisanje knjiga „za buduće generacije“, vrlo prilježno radio tokom čitavog suđenja.

Dvadeset devetog juna 1960, deset nedelja posle otvaranja procesa (11. aprila), tužilac je završio s dokaznim postupkom, a na scenu je stupio dr Servatius; 14. avgusta, posle sto četrnaest sudskih sednica, završena je glavna rasprava. Posle četvorome-sećnog prekida, suđenje je nastavljeno 11. decembra izricanjem presude. Dva dana, tokom pet sednica, trojica sudija su čitali 245 paragrafa presude. Odbacujući optužbu za „zaveru” koja bi Eichmanna učinila „glavnim ratnim zločincem”, automatski odgovornim za sve što je imalo veze s „konačnim rešenjem”, proglasili su ga krivim za zločine navedene u svih petnaest tačaka optužnice, iako ne i u svim pojedinostima. „Zajedno s drugima” počinio je zločine „protiv jevrejskog naroda”, tj. zločine čiji je cilj bio uništenje čitavog naroda, i to: (1) „ubijanjem miliona Jevreja”; (2) stavljanjem „miliona Jevreja u uslove koji su mogli dovesti do njihovog fizičkog uništenja”; (3) „nanošenjem teških fizičkih i duhovnih oštećenja”; i (4) „naređenjem da se zabrane, odnosno prekinu trudnoće jevrejskih žena” u Terezijenštat. Ali, oslobodili su ga takvih optužbi za period pre avgusta 1941, kad je saznao za Hitlerovo naređenje. U njegovom dotadašnjem delovanju, u Berlinu, Beču i Pragu, nije bilo namere „da uništi jevrejski narod”. To su bile prve četiri tačke presude. Tačke 5 do 12 bavile su se „zločinima protiv čovečnosti” – pojmom neobičnim za izraelsko pravo, utoliko što je obuhvatao i genocid, ako je bio usmeren protiv nejevrejskih naroda (npr. Cigana ili Poljaka), ali i sve druge zločine, uključujući ubistvo, počinjene i protiv Jevreja i protiv nejevreja, čak i kad nisu izvršeni s namerom da se uništi čitav narod. Stoga je sve što je Eichmann uradio pre izdavanja Hitlerovog naređenja, zajedno sa svim zločinima protiv nejevreja, spojeno u jedno kao zločini protiv čovečnosti, a tome su, još jednom, pridodati i svi kasniji zločini protiv Jevreja, pošto su i to bili obični zločini. Zbog toga je u tački 5 proglašen krivim za iste zločine koji su navedeni u tačkama 1 i 2, a u tački 6 za „proganjanje Jevreja na rasnoj, verskoj i političkoj osnovi”. Tačka 7 bavila se „pljačkom imovine... povezano s ubijanjem... tih Jevreja”, a u tački 8 su sva ta dela pobrojana kao „ratni zločini”, pošto je većina bila učinjena tokom rata. Tačke 9 do 12 bavile su se zločinima protiv nejevreja. U tački 9 proglašen je krivim za „proterivanje... stotina hiljada Poljaka iz njihovih domova”, u tački 10 „za proterivanje četrnaest hiljada Slovenaca”, a u tački 11 za deportaciju „više desetina hiljada

Cigana" u Aušvic. Ali, u presudi se navodi da „pred nama nije dokazano da je optuženi znao da će Cigani biti istrebljeni" - što znači da je optužba za genocid bila prihvaćena samo u odnosu na Jevreje. To je bilo teško razumeti jer, osim činjenice da je istrebljenje Cigana bilo opštepoznato, sam Eichmann je tokom policijskog saslušanja izjavio da je za to znao: nejasno se sećao da je to bila Himmlerova odluka, da za Cigane nisu postojale „direktive" kao za Jevreje, i da nije sprovedeno nikakvo „istraživanje ciganskog problema" - „njihovog porekla, običaja, navika, organizacije... folklora... ekonomije". Njegova služba je dobila zadatak da „evakuiše" 30.000 Cigana s teritorije Rajha, no detalja se nije sećao pošto nije bilo nikakvih intervencija. Ali, da su i Cigani, kao i Jevreji, bili transportovani da bi bili ubijeni, u to nikad nije sumnjao. Za njihovo istrebljenje bio je kriv na isti način na koji je bio kriv za istrebljenje Jevreja. Tačka 12 se odnosila na deportaciju 93 deteta iz Lidica, češkog sela čiji su stanovnici bili masakrirani posle atentata na Heydricha. Ispravno je, međutim, oslobođen optužbe za ubistvo te dece. Poslednje tri tačke ticale su se njegovog članstva u tri od četiri organizacije koje su na Nirnberškim sudenjima bile proglašene „zločinačkim" - u SS-u; u Službi bezbednosti, ili SD-u; i Tajnoj državnoj policiji, Gestapou. (Četvrta organizacija, vodstvo Nationalsocijalističke partije nije pomenuta, pošto Eichmann očigledno nije spadao među partijske vođe.) Njegovo članstvo u tim organizacijama pre maja 1940. potpalo je pod propis o zastari (20 godina) za manje zločine. (Zakon iz 1950. godine, po kom je suđeno Eichmannu, određuje da za veće zločine ne postoji zastara i da se ne može primeniti argument *res judicata* - zločincu se može suditi u Izraelu „iako mu je za iste zločine suđeno u inostranstvu, bilo pred međunarodnim, bilo pred državnim tribunalom".) Svi zločini nabrojani u tačkama 1 do 12 povlačili su smrtnu kaznu.

Kao što je poznato, Eichmann je uporno tvrdio da je kriv samo za „pomaganje i podsticanje" u vršenju zločina za koje je bio optužen, a da svojim rukama nije izvršio nijedan. Veliko je olakšanje što je u presudi na neki način priznato da tužba u toj tački nije uspela da dokaže da nije bio u pravu. Jer, bila je to važna tačka. Ona se doticala same suštine tog zločina, koji nije bio običan zločin, i same prirode tog zločinca, koji nije bio običan zločinac; ona je implicitno ukazala i na užasnu činjenicu

da su u logorima smrti najčešće zatočenici i žrtve „sami rukovali oruđem za ubijanje”. Ono što je o tome rečeno u presudi bilo je više nego tačno, bila je to istina: „Ako bismo njegove postupke izrazili u okviru paragrafa 23 našeg krivičnog zakona, trebalo bi da kažemo da su to postupci osobe koja uglavnom podstiče druge davanjem saveta ili preporuka, i osobe koja omogućava ili pomaže drugima u vršenju (zločinačkog) dela.” Ali, „u jednom ovako ogromnom i složenom zločinu kakav je ovaj koji razmatramo, u kom je učestvovalo mnogo ljudi, na raznim nivoima i raznim postupcima – planeri, organizatori i izvršioc, u skladu sa svojim različitim nadležnostima – nema nikakve svrhe koristiti uobičajene pojmove pomaganja i podsticanja na izvršenje zločina. Jer, počinjeni zločini su bili masovni, ne samo u pogledu broja žrtava već i u pogledu broja izvršilaca, i što se odgovornosti tiče, nema nikakvog značaja koliko je neki od mnogobrojnih zločinaca bio blizu ili daleko od stvarnog ubice. Naprotiv, po pravilu, što se više udaljavamo od čoveka koji u svojim rukama drži smrtonosno oruđe, stepen odgovornosti se povećava (kurziv moj).“

Ono što je sledilo posle izricanja presude bilo je rutina. Tužilac je održao još jedan poduži govor u kom je tražio smrtnu kaznu koja je, zbog nedostatka olakšavajućih okolnosti, bila obavezna, a dr Servatius je odgovorio još kraće nego ranije: optuženi je sprovodio „dela države”, to što se njemu dogodilo može se u budućnosti dogoditi bilo kome, s tim problemom se suočava čitav civilizovani svet, Eichmann je „žrtveni jarac” kog je sadašnja nemačka vlada, da bi skinula odgovornost sa sebe, prepustila sudu u Jerusalemu suprotno međunarodnom pravu. Nadležnost suda, koju dr Servatius nijednom nije priznao, mogla bi se protumačiti samo kao suđenje optuženom „u reprezentativnom svojstvu, kao reprezentantu pravnih nadležnosti koje pripadaju nemačkom sudu” – kako je, doista, jedan nemački tužilac formulisao zadatak jerusalimskog suda. Ranije je dr Servatius tvrdio da sud mora da oslobodi optuženog, zato što je po argentinskom zakonu o zastari mogućnost vođenja krivičnog postupka protiv njega prestala 7. maja 1960, „kratko vreme pre otmice”. Sada je, u istom stilu, tvrdio da se ne može izreći smrtna kazna jer je takva kazna u Nemačkoj bezuslovno ukinuta.

Usledila je Eichmannova poslednja izjava: Njegove nade u pravednu presudu su se izjalovile; sud mu nije poverovao, iako

je dao sve od sebe da kaže istinu. Sud ga nije razumeo: on nikad nije mrzeo Jevreje, i nikad nije naredio nijedno ubistvo. Njegova krivica proističe iz poslušnosti, a poslušnost se smatra vrlinom. Tu njegovu vrlinu zloupotrebile su nacističke vođe. Ali on nije bio član vladajuće klike, on je žrtva, a samo predvodnici zaslužuju kaznu. (Nije otišao tako daleko kao mnogi drugi ratni zločinci nižeg ranga koji su se gorko žalili na to da im je bilo rečeno da ne brinu o „odgovornosti“, a sada ne mogu da pozovu odgovorne da polože račun jer su ih takvi „napustili i pobegli“ – tako što su izvršili samoubistvo ili bili obešeni.) „Ja nisam čudovište kakvim me predstavljate.“ „Ja sam žrtva zablude.“ Nije upotrebio izraz „žrtveni jarac“, ali je potvrdio nešto što je kazao Servatius: njegovo je „duboko uverenje da ga kažnjavaju zbog tuđih postupaka“. Dva dana kasnije, u petak 15. decembra 1961, u devet sati ujutru, izrečena je smrtna kazna.

Tri meseca kasnije, 22. marta 1962, na Apelacionom sudu, vrhovnom sudu Izraela, pred petoricom sudija kojima je predsedavao Itzhak Olshan, počela je revizija procesa. U ime optužbe ponovo se pojavio g. Hausner, s četiri pomoćnika, a u ime odbrane dr Servatius, bez ijednog. Zastupnik odbrane je ponovio sve stare argumente o nenadležnosti izraelskog suda, a pošto su svi njegovi pokušaji da nagovori zapadnonemačku vladu da započne proces ekstradicije bili uzaludni, sada je zatražio da je Izrael sam *ponudi*. Doneo je i novu listu svedoka, ali među njima nije bilo nijednog koji bi mogao ponuditi bilo kakve „nove dokaze“. Na listi je bio dr Hans Globke, kojeg Eichmann nikad u životu nije video, i za kog je verovatno prvi put čuo u Jerusalimu, i, što je mnogo čudnije, dr Chaim Weizmann, koji je već deset godina bio mrtav. Njegov pledoaje bio je neverovatno zbrkan i pun grešaka (u jednom momentu je kao nov dokaz predložio francuski prevod dokumenta koji je tužilac već bio podneo, u dva druga slučaja je jednostavno pogrešno pročitao dokumente, itd.). Taj nemar je bio u jasnoj suprotnosti s prilično brižnim iznošenjem nekih napomena koje su za sud morale biti uvredljive: ubijanje gasom je ponovo bilo „medicinsko pitanje“; jevrejski sud nema pravo da sudi o sudbini dece iz Lidica pošto nisu bila jevrejskog porekla; izraelska pravna procedura suprotna je evropskoj – na koju Eichmann, s obzirom na svoje nacionalno poreklo, ima pravo – pošto od optuženog zahteva da pribavi dokaze za odbranu, a to optuženi nije mogao da učini zato

što mu u Izraelu nisu bili dostupni ni svedoci ni dokumenti. Ukratko, suđenje je bilo nepošteno, a presuda nepravična.

Proces na Apelacionom sudu potrajao je samo nedelju dana, posle čega se sud povukao na dva meseca. Dvadeset devetog maja 1962. pročitana je i druga presuda, nešto kraća od prve, ali je i ona ispunila pedeset jednu stranicu gusto kucanog teksta. Na prvi pogled u njoj su bile potvrđene sve tačke presude Okružnog suda, i za to sudijama nisu bila potrebna dva meseca i pedeset jedna stranica teksta. Mada to nije otvoreno rečeno, presuda Apelacionog suda je zapravo predstavljala reviziju presude nižeg suda. Upadljivo suprotno prvobitnoj presudi, sada je utvrđeno da „apelant nije primao nikakva 'naređenja pretpostavljenih'. Bio je svoj sopstveni starešina i izdavao je sva naređenja koja su se odnosila na jevrejske poslove“. Štaviše, on je „po značaju zasenio sve svoje pretpostavljene, uključujući i Müllera“. A u odgovoru na jasan argument odbrane da Jevreji ne bi prošli ništa bolje da Eichmann uopšte nije postojao, sudije su sada izjavile da „zamisao o 'konačnom rešenju' ne bi nikad poprimila paklene oblike odrane kože i sprženog mesa miliona Jevreja da nije bilo fanatizma i neotoljive krvoločnosti apelanta i njegovih saučesnika“. Vrhovni sud Izraela je prihvatio ne samo argumentaciju tužbe, već je usvojio i njen jezik.

Istog dana, 29. maja, predsednik Izraela Itzhak Ben-Zvi primio je Eichmannovu molbu za pomilovanje, četiri rukom pisane stranice, sačinjene „po instrukcijama mog branioca“, zajedno s pismima njegove žene i porodice iz Linca. Predsednik je primio i stotine pisama i telegrama iz celog sveta u kojima se molilo za milost. Među pošiljaocima ističu se Centralna konferencija američkih rabina, reprezentativna organizacija reformisanih Jevreja u toj zemlji, i jedna grupa profesora s Hebrejskog univerziteta u Jerusalemu, na čelu s Martinom Buberom, koji se od početka protivio suđenju, i koji je sada pokušao da ubedi Ben-Guriona da interveniše i traži pomilovanje. G. Ben-Zvi je sve molbe za pomilovanje odbio 31. maja, dva dana pošto je Vrhovni sud izrekao svoju presudu, i nekoliko sati kasnije tog istog dana – bio je četvrtak – malo pre ponoći, Eichmann je bio obešen, njegovo telo kremirano, a pepeo prosut u Sredozemno more izvan izraelskih teritorijalnih voda.

Začuđuje brzina s kojom je bila izvršena smrtna kazna, čak i ako se u obzir uzme da je četvrtak bio poslednji mogući trenu-

tak pre sledećeg ponedeljka, pošto su i petak i subota i nedelja verski praznici neke od tri denominacije koje postoje u Izraelu. Pogubljenje je obavljeno nepuna dva sata pošto je Eichmann bio obavešten da je njegova molba odbijena; nije bilo vremena čak ni za poslednji obrok. Objašnjenje se možda može naći u koracima koje je, pokušavajući da spase svog klijenta, u poslednjem trenutku preduzeo dr Servatius – molbi jednom sudu u Zapadnoj Nemačkoj da natera vladu da čak i tada zatraži Eichmannovu ekstradiciju, i pretnji da će se pozvati na član 25 Konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda. Ni dr Servatius ni njegov pomoćnik nisu bili u Izraelu kad je Eichmannova molba bila odbijena, a izraelska vlada je verovatno želela da zaključi slučaj koji je trajao već dve godine pre nego što bi branilac mogao da zatraži bar odlaganje datuma pogubljenja.

Smrtna kazna se očekivala, i jedva da je postojao neko ko je mogao da je ospori. Ali, kad se saznalo da su je Izraelci izvršili, situacija se promenila. Protesti su bili kratkotrajni, ali bilo ih je na raznim stranama, i iskazali su ih ljudi od ugleda i uticaja. Najčešće korišćen argument bio je da Eichmannova dela nadilaze mogućnost ljudskog kažnjavanja, da je za zločine te veličine izricanje smrtno kazne besmisleno – i to je, na neki način, bilo tačno, samo što to nikako nije moglo da znači da onaj ko je ubio šest miliona ljudi upravo zato treba da izbegne kaznu. Na znatno nižem nivou, smrtna kazna je nazvana „nemaštovitom“, i odmah su bile predložene vrlo maštovite alternative – Eichmann „treba ostatak života da provede na prinudnom radu u pustinji Negev i da sopstvenim znojem pomogne u izgradnji jevrejske domovine“, kazna koju verovatno ne bi preživeo ni jedan jedini dan, da i ne pominjemo činjenicu da se u Izraelu pustinja na jugu uopšte ne smatra kaznenom kolonijom; ili je, u stilu Medison avenije, Izrael trebalo da dosegne „božanske visine“, da se uzdigne iznad „razumljivih pravnih, političkih, pa čak i ljudskih obzira“, tako što bi „sve one koji su učestvovali u hvatanju, suđenju i izricanju kazne pozvao na javnu ceremoniju da ih, s Eichmannom u lancima, pred televizijskim kamerama i mikrofonom odlikuje kao junake stoleća“.

Martin Buber je pogubljenje nazvao „greškom istorijskih proporcija“, pošto bi mogla „da posluži kao iskupljenje za krivicu koju osećaju mnogi mladi ljudi u Nemačkoj“ – argument koji čudnovato podseća na Eichmannove ideje o toj istoj stvari, iako

Buber verovatno nije znao da je Eichmann hteo da se sam javno obesi da bi skinuo teret krivice s ramena nemačke omladine. (Čudno je da Buber, čovek ne samo ugledan već i vrlo pametan, neće da vidi koliko sumnjiva moraju biti ta toliko razvikana osećanja krivice. Vrlo je prijatno osećati se krivim ako nisi uradio ništa rdavo: kakva plemenitost! Ali prilično je teško i sigurno mučno priznati krivicu i pokajati se. Nemačka omladina je sa svih strana, u svim društvenim slojevima, okružena ljudima na vlasti koji su doista vrlo krivi, ali kod kojih osećanje krivice ne postoji. Normalna reakcija na takvo stanje stvari trebalo bi da je srdžba, ali to bi moglo biti opasno – ne opasno po život, ali svakako opasno po karijeru. Ti mladi Nemci koji nas povremeno – prilikom gužve oko *Dnevnika Ane Frank*, ili suđenja Eichmannu – obaspu histeričnim izlivima osećanja krivice ne posrću pod teretom prošlosti, teretom krivice svojih očeva; oni, zapravo, pokušavaju da se jeftinom sentimentalnošću odbrane od pritiska vrlo stvarnih i prisutnih problema.) Profesor Buber je zatim rekao da za Eichmanna ne oseća „baš nikakvu samilost“, jer tako nešto može da oseća „samo za one čije postupke razume srcem“, i naglasio je nešto što je u Nemačkoj kazao pre mnogo godina – da „samo formalno deli ljudsku suštinu s onima koji su učestvovali“ u zlodelima Trećeg rajha. Naravno, taj uzvišeni pristup bio je luksuz koji sebi nisu mogli da priušte oni koji su sudili Eichmannu, pošto zakon pretpostavlja upravo to da delimo zajedničku ljudskost s onima koje optužujemo, kojima sudimo i izričemo kaznu. Koliko znam, Buber je bio jedini filosof koji se javno izjasnio o Eichmannovom pogubljenju (kratko vreme pre početka suđenja, Karl Jaspers se u radio-intervjuu datom u Bazelu, kasnije objavljenom u *Der Monat*, zalagao za suđenje pred međunarodnim tribunalom), i bilo je razočaravajuće videti ga kako, na najvišem mogućem nivou, zaobilazi samu suštinu problema koji su izazvali Eichmann i njegova dela.

Ponajmanje toga se čulo od onih koji se principijelno i bezuslovno protive smrtnoj kazni. Pošto ne bi morali da ih određuju za ovaj specifičan slučaj, njihovi argumenti bi i dalje ostali valjani. Izgleda da su osetili – ja mislim tačno – da ovo nije slučaj za koji bi te argumente vredelo založiti.

Adolf Eichmann je na vešala otišao vrlo dostojanstveno. Zatražio je flašu crnog vina i popio je do pola. Odbio je pomoć protestantskog sveštenika, velečasnog Williama Hulla, koji je

ponudio da s njim čita Bibliju: ostalo mu je samo dva sata života i nije imao „vremena za bacanje”. Tridesetak metara od svoje ćelije do prostorije za pogubljenje prešao je mirno, s rukama vezanim na leđima. Kad su mu stražari vezali kolena i gležnjeve, zatražio je da olabave kaiševe da bi mogao da stoji uspravno. „To mi ne treba”, kazao je kad mu je ponuđena crna kukuljica. Potpuno je vladao sobom, ne, bilo je to nešto više: bio je to baš on. Najuverljivije je to pokazala groteskna glupost njegovih poslednjih reči. Naglasio je da je *Gottgläubiger*, izražavajući na uobičajeni nacistički način da nije hrišćanin i da ne veruje u život posle smrti. A zatim je kazao: „Gospodo, uskoro ćemo se svi ponovo sresti. To je sudbina svih ljudi. Živela Nemačka, živela Argentina, živela Austrija. *Ja ih neću zaboraviti.*” Licem u lice sa smrću, pronašao je kliše iz pogrebnih govora. Pod vešalima, njegovo pamćenje ga je prevarilo poslednji put. Bio je „ushićen”, i zaboravio da se radi o njegovom sopstvenom pogrebu.

Kao da je u tim poslednjim trenucima Eichmann izrekao samu srž ove duge lekcije iz ljudskog bezumlja – lekcije o užasavajućoj *banalnosti zla*, o kojoj se ne može ni govoriti ni misliti.

Epilog

Nepravilnosti i vanredne okolnosti suđenja u Jerusalimu bile su toliko brojne, raznolike i pravno kompleksne, da su i na procesu, kao i u iznenađujuće malobrojnim tekstovima objavljenim posle njega, zasenile centralne moralne, političke, pa čak i pravne probleme koji su se na suđenju neumitno pojavili. Izrael je, izjavama predsednika vlade Ben-Guriona datim pre suđenja, i načinom na koji je tužilac formulisao optužbu navođenjem mnogobrojnih ciljeva koje je suđenje trebalo da ostvari, u ta pitanja uneo još veću zbrku, iako su sva, što se zakona i sudske procedure tiče, bila sporedna. Cilj suđenja je izricanje pravde, i ništa drugo. Čak i najplemenitiji od tih sporednih ciljeva – „dokumentovanje postupaka hitlerovskog režima koje će izdržati probu istorije“, kako je Robert G. Storey formulisao navodne više ciljeve Nirnberških procesa – mogu samo da naude osnovnom zadatku suda: da proceni optužbe protiv okrivljenog, donese presudu i izrekne pravičnu kaznu.

U Eichmannovom slučaju, presuda, čija su dva prva odeljka napisana kao odgovor na teoriju o višem cilju, teoriju koja je imala zastupnike i u sudnici i van nje, u tom pogledu nije mogla biti ni jasnija ni konkretnija: sud je morao da se odupre svim pokušajima da se proširi predmet suđenja jer nije mogao da „dozvoli da bude odvučen u oblasti koje se nalaze van njegovog delokruga. ...Sudski proces raspolaže sopstvenim metodima koji su propisani zakonom, i koji se ne menaju ma kakav bio predmet suđenja“. Štaviše, sud nije mogao da pređe te granice a da ne završi „u potpunom neuspehu“. Ne samo zato što ne raspolaže „sredstvima za istraživanje opštih pitanja“, već zato što sam autoritet suda zavisi od njegovih ograničenja. „Niko nas nije postavio da sudimo“ o pitanjima koje se nalaze van područja prava, a „naše mišljenje o tim pitanjima nema veću težinu od mišljenja bilo koje ličnosti koja o takvim pitanjima razmišlja ili ih proučava.“ Zato, na najčešće postavljano pitanje o Eichmannovom suđenju – Kakva je korist od njega? – postoji samo jedan mogući odgovor: Doneće pravdu.

Postoje tri vrste primedbi protiv Eichmannovog suđenja. Prvo, primedbe koje su iznošene protiv Nirnberških procesa, i koje su sada bile ponovljene: Eichmannu se sudi po retroaktiv-

nim zakonima, i pojavljuje se na sudu pobjednika. Drugo, bilo je primedbi koje su se ticale samo jerusalimskog suda, kojima se u pitanje dovodila ili njegova nadležnost, ili odbijanje da u obzir uzme čin otmice. Najzad, i najvažnije, primedbe na samu optužbu da je Eichmann počinio zločin „protiv jevrejskog naroda“, umesto „protiv čovečnosti“, pa time i na zakon po kom mu je suđeno. Iz te primedbe sledio je logičan zaključak da bi jedini odgovarajući sud bio neki međunarodni tribunal.

Odgovor suda na prvu grupu primedbi bio je jednostavan: Nirnberški procesi su u Jerusalimu navedeni kao validan presedan, a pošto su sudile po izraelskom zakonu, sudije to i nisu mogle da izbegnu, jer je i sam Zakon o kažnjavanju nacista i nacističkih saradnika iz 1950. godine bio zasnovan na tom presedanu. „Taj specifični zakon“, istaknuto je u presudi, „potpuno je različit od svih drugih zakona uobičajenih u krivičnim kodeksima“, a razlog za to leži u prirodi zločina kojima se bavi. Moglo bi se dodati da njegova retroaktivnost krši samo formalno, ne i suštinski, načelo *nullum crimen, nulla poena sine lege*, pošto se ono smisleno primenjuje samo na dela poznata donosiocu zakona. Ako se iznenada pojavi neki dotad nepoznat zločin, kakav je genocid, sama pravda zahteva presudu u skladu s novim zakonom. U nirnberškom slučaju, taj novi zakon je bio Statut Međunarodnog vojnog suda (Londonski sporazum iz 1945), a u izraelskom Zakon iz 1950. godine. Pitanje nije da li su ti zakoni bili retroaktivni, jer su to morali biti, već da li su bili adekvatni, tj. da li su se odnosili samo na prethodno nepoznate zločine. Taj preduslov za retroaktivnu legislaciju bio je ozbiljno povređen u Statutu kojim je predviđeno uspostavljanje Međunarodnog vojnog tribunala u Nirnbergu, i možda je to razlog što je rasprava o tim pitanjima ostala donekle konfuzna.

Statutom je određena jurisdikcija nad tri vrste zločina: „zločinom protiv mira“, koji je Tribunal nazvao „najvećim međunarodnim zločinom... zato što u sebi sadrži sve ostale“; „ratnim zločinima“ i „zločinima protiv čovečnosti“. Od njih, samo je poslednji, zločin protiv čovečnosti, bio nov i bez presedana. Agresivni rat star je bar koliko i pisana istorija, i mada je mnogo puta bio osuđen kao „zločinački“, nikad takvim nije bio i formalno proglašen. (Nijedno sadašnje opravdanje jurisdikcije Nirnberškog suda nad tom materijom nije sasvim prihvatljivo. Tačno je da je Wilhelm II bio optužen na tribunalu

savezničkih sila posle Prvog svetskog rata, ali zločin za koji je bivši nemački kaiser bio optužen nije bio rat, već kršenje ugovora – pre svega gaženje neutralnosti Belgije. Takođe je tačno da je Briand-Kellogov pakt iz avgusta 1928. isključio rat kao instrument državne politike, ali se u njemu ne navode ni kriterijumi agresije, ni sankcije – da se i ne pominje činjenica da je sistem bezbednosti koji je pakt trebalo da uspostavi propao još pre izbijanja rata.) Štaviše, jednoj od država članica Tribunala, naime Sovjetskoj Rusiji, mogao se uputiti *tu quoque* argument. Zar nisu Rusi potpuno nekažnjeno napali Finsku, a 1939. podelili Poljsku? S druge strane, „ratni zločini“, za koje je svakako bilo isto onoliko presedana koliko i za „zločine protiv mira“, bili su obuhvaćeni međunarodnim pravom. Ta „kršenja zakona ili običaja rata“ bila su definisana Haškim i Ženevskim konvencijama, i prvenstveno su se odnosila na zlostavljanje ratnih zarobljenika i ratna dejstva protiv civilnog stanovništva. Za to nije bio potreban nikakav novi zakon s retroaktivnim dejstvom, a glavnu poteškoću u Nirnbergu predstavljala je neoboriva činjenica da se i ovde mogao primeniti *tu quoque* argument: za Rusiju, koja nikad nije ratifikovala Hašku konvenciju (što, uzgred, nije učinila ni Italija), osnovano se sumnjalo da zlostavlja zatvorenike, a prema skorašnjim istraživanjima, izgleda da su Rusi odgovorni i za ubistvo 15.000 poljskih oficira čija su tela pronađena u Katinskoj šumi (u okolini Smolenska, u Rusiji). Još gore od toga, sistematsko bombardovanje otvorenih gradova, a iznad svega bacanje atomskih bombi na Hirošimu i Nagasaki nedvosmisleno su predstavljali ratne zločine u smislu Haške konvencije. I dok su bombardovanje nemačkih gradova isprovocirali neprijatelji bombardovanjem Londona, Koventrija i Roterdama, to se ne može reći i za upotrebu jednog potpuno novog i nadmoćnog oružja, čije je postojanje moglo biti obelodanjeno i demonstrirano na mnogo drugih načina. Naravno, najuočljiviji razlog što se o savezničkim povredama Haške konvencije nije čak ni raspravljalo u pravnom okviru bio je taj što su međunarodni vojni tribunali bili međunarodni samo po imenu. To su, zapravo, bili sudovi pobednika, a autoritet njihovih presuda, u svakom slučaju sumnjiv, nije bio nimalo osnažen kada se koalicija koja je dobila rat i potom započela taj zajednički poduhvat raspala, po rečima Otta Kirchheimera, „još pre nego što se mastilo na nirnberškim presudama osušilo“. Ali, taj najuočljiviji razlog nije

ni jedini, a možda ni najjači, što nijedan saveznički ratni zločin, u smislu Haške konvencije, nije postao predmet optužbe i suđenja, i pošteno je reći da je Nirnberški tribunal bio u najmanju ruku oprezan u osuđivanju nemačkih optuženika za zločine na koje je mogao da se primeni *tu quoque* argument. Jer, suština je u tome što su pred kraj Drugog svetskog rata svi znali da je zbog tehničkog razvoja instrumenata nasilja uvođenje pojma „zločinačkog“ rata postalo neizbežno. Upravo su razlike između vojnika i civila, između vojske i domaćeg stanovništva, između vojnih ciljeva i otvorenih gradova, razlike na kojima se temeljila haška definicija ratnih zločina, postale zastarele. Zbog toga se smatralo da su, u tim novim uslovima, ratni zločini samo oni počinjeni bez ikakve vojne nužnosti, zločini u kojima je moglo da se dokaže smišljeno nehumano postupanje.

Taj faktor bezrazložne brutalnosti predstavljao je validan kriterijum za određivanje onoga što, u datim okolnostima, konstituise ratni zločin. Ali nije bio validan, mada je nažalost bio primenjen u svojoj nespretnoj definiciji, za jedini nov zločin, „zločin protiv čovečnosti“, koji je u Statutu (u članu 6-c) definisan kao „nečovečno delo“ – kao da je i taj zločin stvar zločinačkog preterivanja u vođenju rata. Međutim, nije to, taj dobro poznati zločin, bilo ono što je podstaklo Saveznike da izjave da je, po Churchillovim rečima, „kažnjavanje ratnih zločinaca jedan od glavnih ciljeva rata“, već, naprotiv, izveštaji o nečuvenim zverstvima, o zatiranju čitavih naroda, o „čišćenju“ domaćeg stanovništva sa čitavih teritorija, dakle ne samo o zločinima „koji se ne mogu opravdati nikakvom vojnom nužnošću“ već o zločinima koji, zapravo, nisu bili povezani s ratom i koji su najavljivali politiku sistematskog ubijanja koja će se nastaviti i u miru. Taj zločin doista nije bio obuhvaćen ni međunarodnim ni državnim pravom, štaviše, to je bio jedini zločin na koji se *tu quoque* argument nije mogao primeniti. Pa ipak, nirnberške sudije se ni pred jednim drugim zločinom nisu osećale tako nelagodno, niti su ijedan drugi ostavili u mučnijem stanju dvosmislenosti. Sasvim je tačno da je – po rečima francuskog sudije u Nirnbergu Donnedieu de Vabresa, kojem duguje-mo jednu od najboljih analiza suđenja (*Le Proces de Nuremberg*, 1947) – „kategorija zločina protiv čovečnosti, koju je Statut uveo na vrlo mala vrata, zahvaljujući presudi Tribunala isparila“. Međutim, sudije su bile nedosledne koliko i sam Statut, jer, iako

su bile sklonije da proglase krivicu, kako kaže Kirchheimer, „na osnovu optužbi za ratni zločin, koji obuhvata sve uobičajene zločine, a da istovremeno što manje istaknu optužbe za zločine protiv čovečnosti“, svoja prava osećanja su pokazale kad je došlo do izricanja presude i kad su izrekle najtežu kaznu koju su mogle, smrtnu kaznu, samo onima koji su proglašeni krivim za ta neuobičajena zverstva koja su stvarno konstituisala „zločin protiv čovečnosti“, ili, kako ga je mnogo tačnije nazvao francuski tužilac François de Menthon, „zločin protiv položaja čoveka“. Ideja o agresiji kao „vrhunskom međunarodnom zločinu“ bila je prećutno napuštena kad je na smrt bio osuđen izvestan broj ljudi koji nikad nisu bili osuđeni za „zaveru“ protiv mira.

Kao opravdanje Eichmannovog suđenja često se tvrdi da su Jevreji u Nirnbergu bili samo posmatrači, iako je najveći zločin za vreme poslednjeg rata bio počinjen protiv njih. U presudi jerusalimskog suda istaknuto je da je sada, prvi put, jevrejska katastrofa „zauzela centralno mesto sudskog procesa, i da je ta činjenica ono po čemu se ovo suđenje razlikuje od onih pre njega“, u Nirnbergu i drugde. Ali, to je, u najboljem slučaju, poluistina. Upravo je jevrejska katastrofa navela Saveznike da osmisle „zločin protiv čovečnosti“, jer, kako je u knjizi *Legal Controls of International Conflict* (1954) napisao Julius Stone, „masovno ubijanje Jevreja, ako su bili građani Nemačke, moglo je da se formuliše samo kao zločin protiv čovečnosti“. A ono što je Nirnberški tribunal sprečilo da do kraja ovetli taj zločin nije bilo to što su njegove žrtve bili Jevreji, već što je Statut nala-gao da taj zločin, koji je imao tako malo veze s ratom da je njegovo sprovođenje kočilo i ometalo vođenje rata, bude povezan s drugim zločinima. Koliko su duboko nirnberške sudije bile svesne strahota počinjenih nad Jevrejima možda se najbolje vidi iz činjenice da je jedini optuženik koji je osuđen na smrt isključivo po optužbi za zločin protiv čovečnosti bio Julius Streicher, čija su specijalnost bili antisemitski prostakluci. U njegovom slučaju sudije su zanemarile sve druge okolnosti.

Suđenje u Jerusalimu nije se od prethodnih razlikovalo po tome što su sada Jevreji zauzeli centralno mesto. Naprotiv, u tom pogledu ono je ličilo na posleratna suđenja u Poljskoj i Mađarskoj, u Jugoslaviji i Grčkoj, u Sovjetskoj Rusiji i Francuskoj, ukratko, u svim zemljama koje su bile pod nacističkom okupacijom. Međunarodni vojni sud u Nirnbergu

ustanovljen je za suđenje ratnim zločincima čiji zločini nisu mogli da budu lokalizovani, a svi ostali su izručeni zemljama u kojima su počinili svoje zločine. Samo su „glavni ratni zločinci” delovali bez ikakvih teritorijalnih ograničenja, a Eichmann zasigurno nije spadao među njih. (To je bio razlog – a ne, kako se često tvrdi, njegov nestanak – što nije bio optužen u Nirnbergu. Martin Bormann, na primer, jeste bio optužen, suđeno mu je i osuđen je na smrt *in absentia*.) To što se njegova aktivnost proširila čitavom okupiranom Evropom nije bilo posledica toga što je bio toliko važan da za njega nisu važila teritorijalna ograničenja, već prirode njegovog posla, prikupljanja i deportovanja svih Jevreja, zbog čega su on i njegovi ljudi morali da krstare čitavim kontinentom. Upravo je teritorijalna rasejanost Jevreja razlog što je zločin nad njima postao „međunarodna” briga u ograničenom, pravnom smislu nirnberškog Statuta. Kad su Jevreji stekli sopstvenu teritoriju, državu Izrael, očigledno je da su stekli isto onoliko prava da sude za zločine protiv svog naroda koliko i Poljaci za zločine počinjene u Poljskoj. Sve primedbe koje su bile iznete protiv jerusalimskog procesa na temelju teritorijalne jurisdikcije bile su do krajnosti legalističke, i mada je sud raspravi o njima posvetio nekoliko sednica, one u stvari nisu bile preterano važne. Nije postojao ni tračak sumnje da su Jevreji bili ubijani *kao* Jevreji, bez obzira na njihovo tadašnje državljanstvo, i mada je tačno da su nacisti ubili mnoge Jevreje koji su porekli svoje etničko poreklo, i koji bi, možda, više voleli da budu ubijeni kao Francuzi ili Nemci, pravda je mogla biti izvršena čak i u tim slučajevima samo ako su se u obzir uzimali namera i cilj zločinaca.

Mislim da je podjednako neosnovana bila još češće izricana primedba o mogućoj pristrasnosti jevrejskih sudija – da oni, posebno ako su građani izraelske države, sude u sopstvenoj stvari. Teško je razumeti kako se u tom pogledu jevrejske sudije razlikuju od svojih kolega u bilo kom od postnirnberških procesa, u kojima su poljske sudije izricale presude za zločine nad poljskim narodom, ili češke presuđivale o onom što se dogodilo u Pragu i Bratislavi. (U poslednjem od svojih članaka u *Saturday Evening Postu*, g. Hausner je nesvesno iznova potkrepio taj argument: rekao je da je tužilaštvo odmah shvatilo da Eichmanna ne može da brani izraelski advokat, zato što bi to izazvalo konflikt između „profesionalnih obaveza” i „nacionalnih osećanja” Ali,

taj konflikt je činio suštinu svih primedaba na račun jevrejskih sudija, a argumentacija g. Hausnera u njihovu korist – da sudija može mrzeti zločin, pa ipak biti pravedan prema zločincu – podjednako važi i za branioca: advokat koji brani ubicu ne brani ubistvo. Istina je, zapravo, da zbog vansudskog pritiska nije bilo uputno, najblaže rečeno, za Eichmannovu odbranu zadužiti nekog izraelskog građanina.) I konačno, argument da nikakva izraelska država nije postojala u vreme kad je zločin bio počinjen zaista je toliko formalistički, u tolikom neskladu s realnošću i svim zahtevima zadovoljenja pravde, da ga mirno možemo prepustiti učenim raspravama stručnjaka. Da bi sud u interesu pravde (za razliku od nekih proceduralnih pitanja, koja, iako sama po sebi važna, ne smeju potisnuti izricanje pravde, što je glavni posao prava) opravdao svoju nadležnost, nije mu trebalo pozivanje ni na princip pasivnog personaliteta – da su žrtve Jevreji i da samo Izrael ima pravo da govori u njihovo ime – ni na princip univerzalne jurisdikcije, tj. da na Eichmanna, zato što je *hostis generis humani*, budu primenjeni propisi koji se odnose na pirateriju. Obe teorije, o kojima se naširoko raspravljalo i u sudu i van njega, zapravo su unele zbrku i u drugi plan potisnule očevidne sličnosti između jerusalimskog suđenja i suđenja koja su mu prethodila u drugim državama, u kojima su, da bi se omogućilo kažnjavanje nacista i njihovih saradnika, takođe donošeni specijalni zakoni.

Princip pasivnog personaliteta, koji je u Jerusallimu bio utemeljen na učenom mišljenju P. N. Drost, iznetom u *Crime of State* (1959), da pod izvesnim okolnostima „*forum patriae victimae* može biti nadležan da sudi“, nažalost implicira da vlada pokreće krivične procese u ime žrtava, za koje se smatra da imaju pravo na osvetu. To je doista i bio stav tužioca – g. Hausner je svoj pleoaje započeo sledećim rečima: „Stupajući ovde pred vas, sudije Izraela, da bih izrekao optužbu protiv Adolfa Eichmanna, ne stojim sam. Zajedno sa mnom stoji u ovom času šest miliona tužilaca. Ipak, oni ne mogu da se oglase, ne mogu pretećim prstom da pokažu na ovaj stakleni kavez i na onog koji u njemu sedi, ne mogu da zavape: Optužujemo! ...Njihova krv vapi do neba, ali njihov glas se ne čuje. Zato ću ja biti njihova usta, i u njihovo ime ću izreći strašnu optužbu.“ Takvom retorikom tužilac je bitno potkrepio glavni argument protiv suđenja, argument da se ono ne vodi radi zadovoljenja pravde,

već da bi se umirila želja, a možda i pravo, žrtava da se osvete. Pokretanje krivičnog procesa je obavezno, čak i kad je žrtva sklona da oprost i zaboravi, i zasniva se na zakonima čija je „suština” – da citiramo reči Telforda Taylora iz *New York Times Magazine* – „da zločin nije počinjen samo protiv žrtve, već prvenstveno protiv zajednice čiji je zakon prekršen”. Zločinu se sudi zato što je uznemirio i teško ugrozio zajednicu kao celinu, a ne, kao u građanskoj parnici, zato što je učinjena šteta pojedincu koji ima pravo na odštetu. Odšteta koja treba da se realizuje u krivičnim slučajevima sasvim je drukčije prirode. Zato što je poremećen celokupni javni poredak, „obešteti” se mora samo društvo. Drugim rečima, prevagu mora imati zakon, a ne tužilac.

Od tužiočevog nastojanja da optužbu zasnuje na principu pasivnog personaliteta, još je neosnovanija bila težnja suda da svoju nadležnost izvede iz principa univerzalne jurisdikcije, pošto je ona bila u očitom sukobu s načinom vođenja procesa, kao i sa zakonom po kom se Eichmannu sudilo. Kako je rečeno, princip univerzalne jurisdikcije mogao je da se primeni zato što su zločini protiv čovečnosti slični drevnom zločinu piraterije, i onaj ko ih poćini postaje, kao i pirati u tradicionalnom međunarodnom pravu, *hostis humani generis*. Međutim, Eichmann je bio prevashodno optužen za zločine protiv jevrejskog naroda, a do njegove otmice, koju je teorijom univerzalne jurisdikcije trebalo opravdati, nije došlo zbog toga što je poćinio i zločine protiv čovečnosti, već samo zbog njegove uloge u „konaćnom rešenju” jevrejskog problema.

Ali, čak i da je Izrael kidnapovao Eichmanna samo zato što je bio *hostis humani generis*, a ne zato što je bio *hostis Judaeorum*, bilo bi teško opravdati legalnost njegovog hapšenja. Princip eksteritorijalnosti zloćina piraterije – koji je u nedostatku međunarodnog krivićnog kodeksa i dalje jedini validan pravni princip – ne zasniva se na tome da je pirat svaćiji neprijatelj, te da mu stoga svako može suditi, već na tome da zloćine vrši na otvorenom moru, a ono je nićija zemlja. Pored toga, „prkoseći svim zakonima i ne priznajući poslušnost nijednoj zastavi” (H. Zeisel, *Britannica Book of the Year*, 1962), pirat, po definiciji, radi isključivo za sebe. On je odmetnik od zakona zato što je odlučio da se isključ i iz svih organizovanih zajednica, i to je razlog što je postao „neprijatelj svih podjednako”. Međutim, niko ne može da kaže da je Eichmann radio za sebe, ili da nije priznavao

poslušnost nijednoj zastavi. U tom pogledu, teorija piraterije poslužila je samo zaobilaženju jednog od temeljnih problema koje postavljaju ovakvi zločini: oni mogu biti izvršeni samo po zločinačkom *zakonu* od strane zločinačke države.

Analogija između genocida i piraterije nije nova, pa stoga nije nevažno zapaziti da je u Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koja je bila usvojena rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija od 9. decembra 1948, izričito odbačen princip univerzalne jurisdikcije: „Lica optužena za krivično delo genocida... biće predana na sudenje nadležnim sudovima države na čijoj teritoriji je određeno delo izvršeno, ili Međunarodnom krivičnom sudu koji će biti nadležan za one od članica ugovornica koje budu priznale njegovu nadležnost.” U skladu s tom Konvencijom, koju je Izrael potpisao, sud je trebalo ili da zatraži osnivanje međunarodnog tribunala, ili da preformuliše teritorijalni princip tako da on postane primenljiv na Izrael. Obe alternative su se nedvosmisleno nalazile u okviru mogućnosti i nadležnosti suda. Sud je mogućnost uspostavljanja međunarodnog tribunala odbacio po kratkom postupku iz razloga o kojima ću kasnije nešto više reći, ali razlog što nije potraženo nikakvo značajnije redefinisanje teritorijalnog principa svakako je bio usko povezan s krajnjom nespremnošću svih zainteresovanih da okrenu novi list i deluju bez pozivanja na presedane. Tako je, na kraju, sud svoju nadležnost utemeljio na sva tri principa, teritorijalnom i principima pasivnog personaliteta i univerzalne jurisdikcije, kao da je puko sabiranje tri potpuno različita pravna principa moglo da potvrdi valjanost njegovog prava. Pravo na teritorijalnu jurisdikciju Izrael je lako mogao da ustanovi, samo da je objasnio da „teritorija”, u pravnom smislu, jeste politički i pravni pojam, a ne puki geografski termin. U tom smislu, taj pojam se ne odnosi toliko, niti prvensteno, na komad tla, koliko na prostor među pojedincima u grupi čiji su članovi međusobno povezani, a istovremeno odvojeni i zaštićeni jedni od drugih svim vrstama odnosa koji se zasnivaju na zajedničkom jeziku, religiji, istoriji, običajima i zakonima. Takvi odnosi postaju prostorno manifestni utoliko što oni sami stvaraju prostor u kojem različiti članovi grupe uspostavljaju međusobne odnose. Izraelska država nikada ne bi nastala da jevrejski narod tokom dugih stoleća rasejanja, dakle pre zaposedanja stare teritorije, nije stvorio i očuvao

specifično svoj unutrašnji prostor. Sud, međutim, nikad nije odgovorio izazovu odbacivanja presedana, čak ni u pogledu prirode nastanka izraelske države, koja je sigurno bila najbliža njihovom srcu i umu. Umesto toga, proces je bio zatrpan poplavom presedana – na sednicama tokom prve nedelje suđenja, kojima odgovaraju prva 53 odeljka presude – od kojih su mnogi, bar laiku, ličili na komplikovane sofizme.

Eichmannovo suđenje, dakle, nije bilo ništa više, ali ni manje, nego poslednji od brojnih posleratnih procesa koji su usledili posle Nirnberških. U prilogu optužnice sasvim prikladno je doneto zvanično tumačenje Zakona iz 1950, iz pera Pinhasa Rosena, tadašnjeg ministra pravde, koje nije moglo biti jasnije i nedvosmislenije: „Dok su drugi narodi doneli odgovarajuće zakone za kažnjavanje nacista i nacističkih saradnika neposredno posle rata, a neki i pre njegovog kraja, jevrejski narod... nije raspolagao političkim autoriteom da na sud izvede nacističke zločince i njihove saradnike pre nego što je osnovao svoju Državu.” Stoga se Eichmannovo suđenje od ostalih razlikovalo samo u jednom pogledu – optuženik nije bio propisno uhapšen i izručen Izraelu. Naprotiv, da bi moglo da mu se sudi, bio je počinjen očigledan prekršaj međunarodnog prava. Već smo rekli da je Izrael mogao da se izvuče s otmicom samo zato što je Eichmann bio *de facto* bez državljanstva, i razumljivo je što uprkos mnogobrojnim presedanima navedenim kao opravdanje otmice, jedini relevantan presedan – otmica Bertholda Jakoba, nemačko-jevrejskog levičarskog novinara, od strane gestapovskih agenata u Švajcarskoj, 1935 – nikad nije pomenut. (Nijedan drugi presedan nije bio relevantan jer su se svi odnosili na begunce od pravde vraćene ne samo ne mesto zločina već i pred sud koji je izdao, ili je mogao da izda, validan nalog za hapšenje – što su uslovi koje Izrael nije mogao da ispuni.) U Eichmannovom slučaju Izrael je zapravo prekršio teritorijalni princip čiji veliki značaj leži u činjenici da zemlju naseljavaju mnogi narodi i da tim narodima vladaju mnogi različiti zakoni, tako da će svako protezanje zakona jedne teritorije van granica njegovog važenja odmah dovesti do sukoba sa zakonom neke druge teritorije.

To je, nažalost, bila jedina skoro neprecedentna odlika čitavog suđenja, koja je svakako imala najmanje prava da se pretvori u presedan. (Šta ćemo reći ako sutra neka afrička država

pošalje svoje agente u Misisipi i kidnapuje nekog od tamošnjih vođa segregacionističkog pokreta? Šta ćemo odgovoriti ako sud u Gani ili Kongu navede Eichmannov slučaj kao presedan?) To što je ovo bio zločin bez presedana, kao i sama činjenica o nastanku jevrejske države, bili su opravdanje za suđenje. Pored toga, postojale su i olakšavajuće okolnosti, jer, ako se zaista želelo suditi Eichmannu, jedva da je postojala istinska alternativa. Argentina je imala impresivnu istoriju neizručivanja nacističkih zločinaca. Čak i da je između Izraela i Argentine postojao ugovor o ekstradiciji, zahtev za ekstradiciju skoro sigurno ne bi bio ispunjen. Ne bi mnogo pomoglo ni da je Eichmann bio izručen argentinskoj policiji radi ekstradicije Zapadnoj Nemačkoj, jer je borska vlada ranije tražila izručenje takvih dobro poznatih nacističkih zločinaca kakvi su Karl Klingenfuss i dr Josef Mengele (ovaj drugi je bio upleten u najžurnije medicinske eksperimente u Aušvicu i bio je zadužen za „selekciju”), ali bez ikakvog uspeha. U Eichmannovom slučaju takav zahtev bi bio još beznadežniji, pošto su po argentinskom zakonu svi prekršaji vezani za Drugi svetski rat petnaest godina posle završetka rata postali zastareli, tako da posle 7. maja 1960. Eichmann i nije mogao da bude legalno izručen. Ukratko, pravo nije nudilo nikakvu alternativu kidnapovanju.

Oni koji su uvereni da je izricanje pravde jedina svrha zakona biće skloni da opravdaju čin otmice, iako ne kao presedan, već naprotiv, kao očajnički čin koji nema i ne stvara presedan, čin koji je bio nužan zbog nezadovoljavajućeg stanja međunarodnog prava. Tako gledano, za ono što je Izrael učinio postojala je samo jedna stvarna alternativa: umesto što su oteli Eichmanna i prebacili ga u Izrael, izraelski agenti su mogli da ga ubiju, tada i tu; na ulicama Buenos Ajresa. Ta mogućnost je u raspravama o suđenju često pominjana, i, što je prilično čudno, najvatrenije su je preporučivali oni koje je otmica najviše šokirala. Ta ideja, pošto su činjenice ovog slučaja bile nesporne, nije bila bez vrednosti, ali ti koji su je predlagali zaboravili su da onaj ko uzme zakon u svoje ruke pravdi može da posluži samo ako je spreman da situaciju transformiše na takav način da zakon može ponovo da funkcioniše, a da njegov čin bude, bar posmrtno, opravdan. Na pamet nam odmah padaju dva skorašnja presedana: slučaj Shaloma Schwartzbarda, koji je u Parizu, 25. maja 1926, ubio Simona Petljuru, bivšeg hetmana ukrajinskih

armija, koji je bio odgovoran za pogrome tokom građanskog rata u Rusiji koji su, između 1917. i 1920. godine, odneli oko 100.000 žrtava. Tu je, zatim, slučaj Jermena Tehliriana, koji je, 1921, usred Berlina ubio Talaat Beja, masovnog ubicu u jermenskim pogromima 1915. godine, u kojima je, kako se procenjuje, masakrirana trećina (600.000) jermenskog stanovništva Turske. Poenta je u tome što nijedan od tih atentatora nije bio zadovoljan ubistvom „svog” zločinca. Obojica su se odmah predali policiji i insistirali da im se sudi. I jedan i drugi su suđenje iskoristili da svetu pokažu kakvi su zločini nekažnjeno počinjeni nad njihovim narodima. Posebno su na Schwartzbardovom suđenju upotrebljeni metodi vrlo slični onim na suđenju Eichmannu. Postojao je isti naglasak na obimnoj dokumentaciji zločina, ali koja je tada bila pripremljena i za odbranu (od strane Comité des Délégations Juives, pod predsedništvom dr Lea Motzkina, koji je materijal prikupljao godinu i po dana, a zatim ga objavio u *Les Pogromes en Ukraine sous les gouvernements ukrainien 1917-1920*, 1927), baš kao što su tada optuženi i njegov branilac govorili u ime žrtava, i već tada ukazali na Jevreje „koji se nikad nisu sami branili”. (Videti pledoaje Henri Torresa u njegovoj knjizi *Le proces des Pogromes*, 1928.) Obojica su bili oslobođeni, oba puta s osećanjem da je njihov postupak „značio da je njihov narod najzad odlučio da se brani, da za sobom ostavi moralno posrnuće i da suočen s uvredama prevaziđe svoju rezignaciju”, kako je to u slučaju Shaloma Schwartzbarda izvanredno rekao Georges Suarez.

Prednosti ovakvog rešavanja konflikta između legalnosti i pravde su očigledne. Tačno je da je suđenje ponovo „spektakl”, čak obična predstava, ali njen „junak”, onaj koji se nalazi u centru drame, u kog su uprte sve oči, sada je istinski junak. Istovremeno, sudski karakter procesa je sačuvan zato što to nije „spektakl s unapred utvrđenim ishodom” jer sadrži element „neumanjivog rizika”, koji je, prema Kirchheimeru, neizbežni činilac svih krivičnih procesa. Isto tako, ono *J'accuse*, toliko bitno s tačke gledišta žrtve, zvuči, naravno, mnogo ubedljivije kad ga izgovori čovek koji je morao da uzme zakon u svoje ruke, nego kad to kaže vladin službenik koji ništa ne stavlja na kocku. Pa ipak – potpuno nezavisno od praktičnih razloga, kao što su oni da Buenos Ajres šezdesetih teško da može da ponudi istu sigurnost i isti publicitet optuženom koji su Pariz i Berlin nudili

dvadesetih – više je nego neizvesno da bi to rešenje moglo da bude opravdano u Eichmannovom slučaju, a očigledno je da bi bilo potpuno neopravdano da su ga primenili vladini agenti. Schwartzbardova i Tehlirianova prednost je bila što su obojica pripadali etničkim grupama koje nisu imale svoju državu i pravni sistem, i što na svetu nije postojao nikakav tribunal pred koji bi mogli da dovedu svoje žrtve. Schwartzbard, koji je umro 1938, više od deset godina pre proglašenja jevrejske države, nije bio cionista, pa čak ni nacionalista. Ali, nema sumnje da bi oduševljeno pozdravio stvaranje Izraela, samo zbog toga što bi on obezbedio tribunal za zločine koji su tako često ostajali nekažnjeni. Njegovo osećanje pravde bilo bi zadovoljeno. A kad čitamo njegovo pismo koje je iz pariskog zatvora uputio svojoj braći i sestrama u Odesi – *„Faites savoir dans les villes et dans les villages de Balta, Proskouro, Tzcherkass, Ouman, Jitomir... , portez-y le message edifiant: la colere juive a tire sa vengeance! Le sang de l'assassin Petlioura, qui a jailli dans la ville mondiale, à Paris, ...rappellera le crime féroce... commis envers le pauvre et abandonne peuple juif”* – možda ne prepoznamo odmah jezik kojim je na suđenju govorio g. Hausner (jezik Shaloma Schwartzbarda je bio beskrajno dostojanstveniji i potresniji), ali svakako prepoznamo osećanja i stanje duha Jevreja širom sveta kojima je on morao biti blizak.

Naglasila sam sličnosti između suđenja Schwartzbardu u Parizu 1927. i suđenja Eichmannu u Jerusalmu 1961. zato što pokazuju koliko malo je Izrael, kao i Jevreji uopšte, bio spreman da u zločinima za koje je Eichmann bio optužen prepozna jedan koji nije imao presedana, tačnije, koliko je za jevrejski narod takvo priznanje moralo biti teško. U očima onih Jevreja koji razmišljaju isključivo u okvirima sopstvene istorije, katastrofa koja ih je zadesila pod Hitlerom, katastrofa u kojoj je stradala trećina njihovog naroda, ne javlja se kao najnoviji zločin, zločin genocida za koji nema presedana, već, naprotiv, kao najstariji zločin koji znaju i pamte. Taj nesporazum, skoro neizbežan ako u obzir uzmemo ne samo činjenice jevrejske istorije nego, što je još važnije, sadašnje jevrejsko istorijsko samorazumevanje, nalazi se u korenu svih propusta i nedostataka jerusalimskog suđenja. Nijedan od učesnika nije do kraja razumeo stvarni užas Aušvica, čija se priroda razlikuje od svih strahota iz prošlosti, zato što se i tužiocu i sudijama učinilo da to nije ništa drugo do

najstrašnji pogrom u jevrejskoj istoriji. Zato su poverovali da postoji direktna linija koja ide od ranog antisemitizma Nationalsocijalističke partije do Nirnberških zakona, odatle do progona Jevreja iz Rajha, i na kraju do gasnih komora. Međutim, politički i pravno gledano, ti „zločini“ nisu se razlikovali samo po stepenu ozbiljnosti, već i po suštini.

Nirnberškim zakonima iz 1935. godine legalizovana je diskriminacija koju je nemačka većina sprovodila nad jevrejskom manjinom. Prema međunarodnom pravu, suverena nemačka država imala je pravo da manjinom proglasi bilo koji deo svog stanovništva dokle god su njeni manjinski zakoni poštovali prava i garancije uspostavljene međunarodno priznatim manjinskim ugovorima i sporazumima. Zbog toga su međunarodne jevrejske organizacije odmah pokušale da za tu najnoviju manjinsku grupu obezbede ista prava i garancije koje su u Ženevi bile date manjinama u istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Ali, iako takva zaštita nije bila obezbeđena, druge države su generalno priznale Nirnberške zakone kao deo nemačkog prava, tako da nemački državljanin nije mogao da sklopi „mešoviti brak“ na primer u Holandiji. Zločin Nirnberških zakona bio je nacionalni zločin. Njime su bila pogažena nacionalna, ustavna prava i slobode, ali on se nije ticao međunarodne zajednice. Međutim, „prisilna emigracija“, ili progon, koji je posle 1938. postao zvanična politika, i te kako se ticao međunarodne zajednice, iz prostog razloga što su prognanici počeli da se pojavljuju na granicama drugih država koje su morale ili da prihvate neželjene goste, ili da ih prokrijumčare u neku drugu zemlju, podjednako nespremnu da ih primi. Drugim rečima, već progon sopstvenih državljana predstavlja delikt protiv čovečnosti, ako pod tim podrazumevamo samo zajednicu naroda. Ni nacionalni zločin legalizovane diskriminacije, ni međunarodni zločin proganjanja nisu bili nešto novo, čak ni u moderno doba. Zakonska diskriminacija je praktikovana u svim balkanskim državama, a do masovnih progona je dolazilo posle mnogih revolucija. Ali, kada je nacistički režim izjavio da nemački narod ne samo što neće da trpi nijednog Jevreja u Nemačkoj nego želi da čitav jevrejski narod nestane s lica zemlje, tada se pojavio jedan novi zločin, zločin protiv čovečnosti – u smislu zločina „protiv statusa čoveka“, ili šame prirode čovečanstva. Iako su i progon i genocid međunarodni delikti, oni se moraju jasno razdvojiti. Progon predstavlja

delikt protiv sopstvenih građana, dok genocid predstavlja napad na ljudsku raznolikost kao takvu, tj. na suštinsku odliku „ljudskog statusa“, bez koje reči „čovečanstvo“ i „čovečnost“ gube svaki smisao.

Da je sud u Jerusalimu razumeo da između diskriminacije, progona i genocida postoje razlike, odmah bi postalo jasno da je najveći zločin s kojim je bio suočen, fizičko istrebljenje jevrejskog naroda, bio zločin protiv čovečnosti počinjen nad Jevrejima, i da je samo izbor žrtve, a ne i priroda zločina, mogao da se izvede iz dugotrajne istorije mržnje prema Jevrejima i antisemitizma. Utoliko što su žrtve bili Jevreji, bilo je ispravno i na mestu da presudu donese jedan jevrejski sud; ali, utoliko što je zločin bio zločin protiv čovečnosti, pravdu je trebalo da izrekne međunarodni tribunal. (Iznenadujuće je da sud nije uspeo da povuče tu razliku, pošto je to već učinio bivši izraelski ministar pravde g. Rosen, koji je 1950. insistirao na „razlici između ovog zakonskog projekta /o kaznjavanju zločina protiv jevrejskog naroda/ i Zakona o sprečavanju kažnjavanja genocida“, koji je bio razmatran, ali ne i usvojen u izraelskom parlamentu. Sud je očigledno stao na stanovište da nema pravo da prekorači granice domaćeg zakonodavstva, tako da genocid, pošto nije bio obuhvaćen nijednim izraelskim zakonom, i nije mogao biti predmet njegovog razmatranja.) Među brojnim, vrlo stručnim pojedincima koji su izneli primedbe na račun suda u Jerusalimu, samo je jedan, Karl Jaspers – u radio-intervjuu datom pre početka suđenja, kasnije objavljenom u *Der Monat* – jasno i nedvosmisleno izjavio da je „zločin protiv Jevreja istovremeno i zločin protiv čovečnosti“, i da „zbog toga presudu može doneti samo sud koji bi predstavljao čitavo čovečanstvo“. Jaspers je predložio da se jerusalimski sud; pošto se upozna s dokaznim materijalom, „odrekne“ prava da izrekne presudu, da se za to proglasi „nenadležnim“, zato što je pravna priroda zločina o kom se radi još uvek nerazjašnjena, kao što je nerazjašnjeno i pitanje ko treba da bude nadležan da sudi za zločin izvršen po naređenju vlade. Jaspers je dalje izjavio da je samo jedna stvar sigurna: „Ovaj zločin je istovremeno i više i manje od običnog ubistva“ i, mada nije ni „ratni zločin“, nema nikakve sumnje da će „čovečanstvo sigurno biti uništeno ako državama bude dozvoljeno da vrše takve zločine“

Jaspersov predlog, o kojem u Izraelu niko nije ni pokušao da raspravlja, bio bi u toj formi verovatno neprimenljiv s čisto

tehničkog stanovišta. Pitanje nadležnosti suda mora biti određeno pre početka suđenja, a kad se to razreši, sud mora doneti presudu. Međutim, ti strogo formalni prigovori mogli su biti jednostavno razrešeni da je Jaspers pozvao izraelsku državu, a ne sud, da se odrekne prava da po izricanju presude izvrši kaznu. Izrael bi tada mogao da se obrati Organizaciji ujedinjenih nacija, i da uz pomoć celokupnog dokaznog materijala kojim je raspolagao ukaže na to da je, u svetlu tih novih zločina počinjenih protiv čovečanstva u celini, potreba za međunarodnim krivičnim sudom imperativna. Izrael bi tada imao moć da pravi neprilike, da „stvari opštu uznemirenost” neprekidnim postavljanjem pitanja šta tačno da uradi s tim čovekom kojeg drži u svom zatvoru. Neprekidno ponavljanje tog pitanja uverilo bi svetsko javno mnjenje u potrebu osnivanja stalnog međunarodnog krivičnog suda. Samo stvaranjem takve „neugodne situacije” za predstavnike svih država bilo bi moguće sprečiti da „čovečanstvo postane spokojno” i da „istrebljenje Jevreja... ne postane model za buduće zločine, možda mali i sasvim beznačajan primer nekog budućeg genocida”. Sama čudovišnost tih događaja „minimizira se” pred sudom koji predstavlja samo jednu naciju.

Nažalost, taj argument u korist međunarodnog tribunala bio je pobrkan s drugim predlozima, zasnovanim na drukčijim, manje značajnim razlozima. Mnogi prijatelji Izraela, i Jevreji i nejevreji, uplašili su se da će suđenje naškoditi ugledu Izraela i širom sveta izazvati antijevrejsku reakciju. Smatralo se da Jevreji nemaju pravao da se pojave kao sudije, već samo kao tužioci. Izrael bi, stoga, trebalo da Eichmanna drži u zatvoru sve dok Ujedinjene nacije ne osnuju specijalni tribunal koji bi mu sudio. Svi takvi predlozi, potpuno nezavisno od činjenice da vođenjem postupka protiv Eichmanna Izrael nije činio ništa više od onog što su mnogo ranije učinile sve druge zemlje koje su bile pod nemačkom okupacijom, i da se tu radilo o pravdi a ne o ugledu Izraela ili jevrejskog naroda, imali su jednu zajedničku manu: Izrael je vrlo lako mogao da im parira. Ti predlozi su doista bili potpuno nerealni, pošto je Generalna skupština Ujedinjenih nacija „dva puta odbila predloge da se razmotri osnivanje stalnog međunarodnog krivičnog suda” (*Anti-Defamation League Bulletin*). Ali jedan drugi, mnogo praktičniji predlog, koji se retko pominje upravo zato što jeste bio izvodljiv, izneo je dr

Nahum Goldmann, predsednik Svetskog jevrejskog kongresa. Goldmann je pozvao Ben-Guriona da u Jerusalimu osnuje jedan međunarodni sud sastavljen od sudija iz svih zemalja koje su pretrpele patnje pod nacističkom okupacijom. To ne bi bilo dovoljno. Bilo bi to samo proširenje postnirnbberških procesa, a glavni nedostatak takvog izricanja pravde, činjenica da je izriče sud pobjednika, ne bi bio izbegnut. Ali, bio bi to praktičan korak u dobrom pravcu.

Izrael je, kao što se verovatno mnogi sećaju, sve te predloge silovito odbacio. I mada je tačno, kao što je istakao Yosal Rogat (u *The Eichmann Trial and the Rule of Law*), da se Ben-Gurion uvek „pravio da ne razume pitanje 'Zašto mu ne bi sudio međunarodni sud?'“, isto je tako tačno da oni koji su to pitanje postavljali nisu razumeli da je jedina potpuno nova odlika ovog suđenja bilo to što su Jevreji prvi put (posle 70. godine, kad su Rimljani razorili Jerusalim) mogli da sude za zločine počinjene nad sopstvenim narodom, što prvi put nisu morali da mole nekog drugog za zaštitu i pravdu, ili da se pozivaju na kompromitovanu frazeologiju „ljudskih prava“ – prava koja je, kao što su oni najbolje znali, tražio samo narod koji je bio suviše slab da brani svoja „rights of Englishmen“ i primenjuje svoje zakone. (Sama činjenica da je Izrael imao sopstveni zakon po kom je takvo suđenje moglo da se održi protumačena je, mnogo pre Eichmannovog procesa, izrazom „revolucionarna transformacija koja se desila u poziciji jevrejskog naroda“. To su reči g. Rosena, izrečene prilikom prvog čitanja Zakona od 1950. godine u Knesetu.) Ben-Gurionova izjava da „Izraelu nije potrebna zaštita međunarodnog suda“ iskazana je na pozadini tih istorijskih iskustava i političkih apsiracija.

Štaviše, argument da je zločin protiv jevrejskog naroda bio prevashodno zločin protiv čovečnosti, argument na kojem su se zasnivali validni predlozi za osnivanje međunarodnog tribunala, bio je u flagrantnoj suprotnosti zakonu po kom je suđeno Eichmannu. Stoga je trebalo da oni koji su predlagali da Izrael preda svog zatvorenika odu korak dalje, i kažu: Zakon o kažnjavanju nacista i nacističkih saradnika iz 1950. godine je pogrešan, on je suprotan onom što se stvarno dogodilo, on ne pokriva činjenice. I to bi zaista bilo potpuno tačno. Jer, baš kao što se ubici sudi zato što je prekršio zakon zajednice, a ne zato što je porodicu Smit lišio muža, oca i hranitelja, tako se i ovim mo-

dernim, masovnim ubicama u državnoj službi mora suditi zato što su pogazili poredak čovečanstva, a ne zato što su pobili milione ljudi. Ništa nije štetnije za razumevanje tih novih zločina, ništa ne predstavlja veću prepreku za stvaranje međunarodnog kaznenog kodeksa koji bi se odnosio na njih nego ta opšta zabluda da su ubistvo i genocid suštinski istovetni, i da, stoga, genocid „ispravno rečeno i nije nov zločin“. Specifičnost je genocida da krši jedan potpuno različit poredak, i vrši nasilje nad potpuno različitom zajednicom. I upravo zato što je vrlo dobro znao da se čitava rasprava tiče valjanosti izraelskog zakona, Ben-Gurion je na kritike reagovao ne samo oštro, već i besno: ma šta ti „tako-zvani stručnjaci“ govorili, njihovi argumenti su „sofizmi“, podstaknuti ili antisemitizmom, ili, u slučaju Jevreja, kompleksom niže vrednosti. „Neka svet zna: mi svog zatvorenika nećemo dati.“

Pošteno je reći da se suđenje u Jerusalimu nije odvijalo u ovakvom tonu. Ali, mislim da se sa sigurnošću može predvideti da u odnosu na prethodna, ovo poslednje iz serije postnirnbcrških suđenja neće poslužiti kao valjan presedan za neka buduća suđenja za ovakve zločine. S obzirom na činjenicu da je njegova osnovna svrha – optužiti, braniti, osuditi i kazniti Adolfa Eichmanna – bila ostvarena, to možda i ne bi bilo važno da nema vrlo neprijatne i jedva osporive mogućnosti da slični zločini mogu biti počinjeni i u budućnosti. Razlozi za taj zlostutni potencijal su i opšti i posebni. U samoj je prirodi ljudskih poslova da svako delo koje se jednom pojavilo i bilo zabeleženo u ljudskoj istoriji ostaje kao potencijal dugo pošto je njegova aktualnost postala stvar prošlosti. Nikada nijedna kazna nije imala dovoljnu moć odvraćanja da spreči činjenje zločina. Naprotiv, ma kakva da je kazna, jednom kad se pojavi neki specifičan zločin, njegovo ponavljanje mnogo je verovatnije nego što je bila mogućnost njegovog nastanka. Posebni razlozi za ponavljanje nacističkih zločina još su verovatniji. Zastrašujuća koinkidencija savremene populacione eksplozije i novih tehničkih izuma koji će, zbog automatizacije, učiniti velike delove stanovništva „suvišnim“, a nuklearnom energijom omogućiti bavljcnje tom dvostrukom pret-njom instrumentima pored kojih Hitlerove gasne komore izgledaju kao grubo sklepane igračke nekog zlog deteta, trebalo bi da bude dovoljna da nas natera da strepimo.

Suštinski razlog za to je sedeći: svaki novi čin može postati presedan za budućnost, a svi procesi koji se bave „zločinima pro-

tiv čovečnosti" moraju biti vođeni u skladu sa standardom koji je danas još uvek samo „ideal". Ako je genocid aktualna mogućnost budućnosti, onda nijedan narod na zemlji – naravno, ponajmanje jevrejski, u Izraelu ili van njega – ne može biti siguran u trajno postojanje bez pomoći i zaštite međunarodnog prava. Uspeh ili neuspeh u bavljenju nečim što nema presedana zavisi samo od toga koliko to može poslužiti kao valjan presedan na putu ka međunarodnom kaznenom zakonu. Taj zahtev, upućen sudijama na takvim suđenjima, nije preteran i njime se traži samo ono što se može razumno očekivati. Kao što je u Nirnbergu istakao sudija Jackson, međunarodno pravo je „izdanak međunarodnih ugovora i sporazuma, i usvojenih običaja. Ali, svaki običaj vodi poreklo iz nekog pojedinačnog čina. ...Pravo je našeg vremena da uspostavi običaje i sklopi sporazume koji će i sami postati izvori novog i snažnijeg međunarodnog prava". Sudija Jackson je, međutim, propustio da kaže da je, kao posledica te još nedovršene prirode međunarodnog prava, zadatak običnih sudija postao izricanje pravde bez pomoći pozitivnih zakona, ili uz prekoračenje granica koje im ti zakoni postavljaju. To sudije dovodi u škripac, i stoga s pravom ističu da izvođenje „pojedinačnog čina" nije njihov, već posao zakonodavca.

I doista, pre nego što donesemo bilo kakav zaključak o uspehu ili neuspehu jerusalimskog procesa, moramo da naglasimo čvrsto uverenje sudija da nemaju pravo da postanu zakonodavci, i da svoj posao moraju da obave u granicama izraelskog zakonodavstva, s jedne strane, i usvojenih pravnih principa, s druge. Takode se mora priznati da njihovi propusti nisu bili ni drukčiji ni teži od propusta Nirnberških ili postnirnberških procesa u drugim evropskim zemljama. Naprotiv, deo neuspeha jerusalimskog suda posledica je toga što se držao nirnberškog presedana gde god je to bilo moguće.

Sve u svemu, neuspeh jerusalimskog suda sastojao se u tome što se nije uhvatio u koštac s tri temeljna problema, iako su sva tri bila dovoljno poznata i detaljno raspravljena posle osnivanja Nirnberškog tribunala: s problemom izricanja pravde u sudu pobednika, valjanom definicijom „zločina protiv čovečnosti" i jasnim prepoznavanjem novog tipa zločmca koji taj zločin čini.

Što se prvog problema tiče, pravda je u Jerusalimu bila ozbiljnije ugrožena nego u Nirnbergu zato što sud nije prihvatio svedoke odbrane. U okviru tradicionalnih zahteva pravičnog

sudjenja, to je bila najozbiljnija mana jerusalimskog procesa. Štaviše, ako je suđenje pred sudom pobednika neposredno posle rata možda bilo neizbežno (argumentu nirnberškog sudije Jacksona, „Ili će pobednici suditi pobeđenima, ili pobeđenima moramo prepustiti da sude sami sebi“, treba dodati i razumljivo osećanje koje je postojalo kod Saveznika da oni „koji su sve stavili na kocku ne mogu da prihvate neutralce“ /Vabres/), šesnaest godina kasnije to više nije bilo tako, i argument protiv prihvatanja neutralnih zemalja nije imao smisla.

Što se drugog problema tiče, zaključci suda u Jerusalimu bili su neuporedivo bolji od onih u Nirnbergu. Već sam u vezi sa Statutom nirnberškog suda pomenula definiciju „zločina protiv čovečnosti“ kao „neljudskih postupaka“, što je na nemački bilo prevedeno kao *Verbrechen gegen die Menschlichkeit* – kao da se kod nacista radilo prosto o slabosti ljudske prirode, i to je sigurno bio eufemizam stoleća. Da je vođenje jerusalimskog procesa u potpunosti zavisilo od tužioca, osnovni nesporazum bio bi još gori nego u Nirnbergu. Ali, sudije nisu dozvolile da osnovni karakter zločina nestane pod lavinom zverstava, i nisu upale u zamku izjednačavanja tog zločina s običnim ratnim zločinima. Ono što je u Nirnbergu pominjano retko i, takoreći, usputno – da „dokazni materijal pokazuje da... masovna ubistva i zverstva nisu činjena isključivo radi uništavanja protivnika“, već da su bila „deo plana za zatiranje celokupnog domaćeg stanovništva“ – našlo se u samom središtu jerusalimskog suđenja zbog toga što je Eichmann bio optužen za zločin protiv jevrejskog naroda, zločin koji se nije mogao objasniti nikakvom utilitarnom svrhom. Jevreji su ubijani širom Evrope, ne samo na istoku, i njihovo istrebljenje nije bilo posledica nikakve želje da se osvoji teritorija „koja bi bila upotrebljena za kolonizovanje Nemaca“. Veliki uspeh suđenja koje je bilo usredsređeno na zločin protiv jevrejskog naroda jeste to što je, dovoljno jasno da postane deo nekog budućeg međunarodnog kaznenog zakona, ne samo uočena razlika između ratnih zločina, kao što su ubijanje partizana i talaca, i „nehumanih postupaka“, kao što su „proterivanje i zatiranje“ domaćeg stanovništva da bi se omogućila kolonizacija osvajača, već i to što je razjašnjena razlika između „neljudskih postupaka“ (koji su bili preduzimani radi nekog poznatog iako zločinačkog cilja, kao što je ekspanzija kolonizacijom) i „zločina protiv čovečnosti“, čija je svrha bila nešto pot-

puno novo. Međutim, ni tokom suđenja ni u presudi nijednom nije bila pomenuta čak ni mogućnost da je istrebljenje čitavih etničkih grupa – Jevreja, Poljaka ili Cigana – moglo biti i nešto više od zločina protiv jevrejskog, poljskog ili ciganskog naroda, i da su time teško povređeni i ugroženi međunarodni poredak i čovečanstvo u celini.

Usko povezana s tim neuspehom bila je upadljiva bespomoćnost sudija u suočavanju sa zadatkom koji su ponajmanje mogli da izbegnu, zadatkom da shvate zločinca kojem su došli da sude. Nije bilo dovoljno što nisu sledili tužiočev očigledno pogrešan opis okrivljenog kao „izopačenog sadiste“, niti bi bilo dovoljno da su otišli i korak dalje i ukazali na nedoslednost optužnice kojom je g. Hausner želeo da vodi postupak protiv najizopačenijeg čudovišta koje je svet ikad video, ali istovremeno i protiv „mnogih poput njega“, pa čak i protiv „čitavog nacističkog pokreta i antisemitizma uopšte“. Naravno, znali su da bi bilo zaista utešno verovati da je Eichmann čudovište, iako bi, da je on to bio, slučaj propao ili bar postao potpuno nezanimljiv. Ne pozivaju se čovečanstvo i dopisnici sa sve četiri strane sveta da bi im na optuženičkoj klupi bio pokazan Plavobradi. Nevolja s Eichmannom je upravo to što su mu mnogi bili slični, što nisu bili ni izopačeni ni sadisti, što su bili i što su i dalje strašno i zastrašujuće normalni. S tačke gledišta naših pravnih ustanova i naših moralnih standarda suđenja, ta normalnost je bila strašnija od svih zverstava jer je govorila – kao što su u Nirnbergu bezbroj puta ponovili i optuženi i njihovi branioci – da taj novi tip zločinca, koji je zaista *hostis generis humani*, zločine čini pod okolnostima koje mu skoro potpuno onemogućavaju da zna ili oseća da čini nešto pogrešno. U tom smislu, dokazi u Eichmannovom slučaju bili su još uverljiviji od dokaza predloženih na suđenjima glavnim ratnim zločincima, čije su tvrdnje o čistoj savesti mogle biti lakše odbačene zato što su argument o pokoravanju „naređenjima pretpostavljenih“ kombinovani s hvalisanjem o povremenoj neposlušnosti. Ali, iako je njihova neiskrenost bila očigledna, jedini osnov za utvrđivanje njihove nečiste savesti bila je činjenica da su nacisti, a posebno zločinačke organizacije kojima je Eichmann pripadao, poslednjih meseci rata tako užurbano uništavali dokaze svojih zločina. A i taj osnov je bio prilično nesiguran. Njime je dokazano samo to da zakon masovnog ubijanja, zato što je bio nešto potpuno

novi, još uvek nije prihvaćen u drugim zemljama; ili, rečeno jezikom nacista, da su oni izgubili borbu za „oslobađanje” čovečanstva od „vladavine podljudi”, a posebno od vladavine Sionskih mudraca; ili, rečeno običnim jezikom, njime je dokazano samo priznanje poraza. Da su pobedili, da li bi iko od njih patio od griže savesti?

Medu važnim pitanjima o kojima se raspravljalo na Eichmannovom suđenju najznačajnije je bilo pitanje pretpostavke, usvojene u svim modernim pravnim sistemima, da je za vršenje zločina nužno postojanje namere. Pravo civilizovanih društava se možda ničim toliko ne ponosi koliko uzimanjem u obzir subjektivnog faktora. Kada namera ne postoji, kada je iz bilo kojih razloga, pa čak i razloga moralne neuračunljivosti, sposobnost razlikovanja dobra i zla umanjena, smatramo da zločin nije počinjen. Odbacujemo i smatramo varvarskim shvatanja „da veliki zločin vređa prirodu, tako da sam svet vapi za osvetom; da zlo narušava prirodnu harmoniju koju samo odmazda može ponovo da uspostavi; da zajednica kojoj je nane- to zlo ima moralni dug da kazni zločinca” (Yosal Rogat). Pa ipak, mislim da se ne može poreći da je Eichmann bio izveden pred lice pravde upravo na osnovu tih davno zaboravljenih stavova, i da su oni poslužili kao glavno opravdanje smrtne kazne. Zato što je bio upleten i zato što je igrao centralnu ulogu u jednom poduhvatu čiji je neskriveni cilj bio da se zauvek s lica zemlje eliminišu neke „rase”, Eichmann je morao biti eliminisan. A ako je istina da „pravda mora ne samo da se vrši, već mora i da se vidi da je izvršena”, onda bi pravičnost onoga što je bilo učinjeno u Jerusalimu postala svima očigledna da su se sudije u svojoj presudi usudile da kažu nešto slično ovome:

„Priznali ste da je zločin protiv jevrejskog naroda počinjen tokom rata bio najveći zločin za koji zna istorija, i priznali ste svoju ulogu u njemu. Ali, rekli ste da ništa niste uradili s niskim pobudama, da niste imali nikakve sklonosti ka ubijanju, da niste mrzeli Jevreje, no da ipak niste mogli da postupate drukčije i da se ne osećate krivim. Nalazimo da je u to teško, mada ne i potpuno nemoguće, poverovati. Kada su u pitanju motivi i savest, protiv vas postoje činjenice, iako ih nema mnogo, koje mogu biti utvrđene izvan svake razumne sumnje. Takođe ste rekli da je vaša uloga u 'konačnom rešenju' bila slučajna i da je bilo ko mogao da se nađe na vašem mestu, tako da su potencijalno svi

Nemci podjednako krivi. Time ste hteli da kažete da tamo gde su svi ili skoro svi krivi niko nije kriv. To je, doista, vrlo čest zaključak, ali takav zaključak mi nismo spremni da prihvatimo. Ako ne razumete našu primedbu, preporučujemo vam da pročitate biblijsku priču o Sodomi i Gomori, o dva susedna grada koja su bila uništena nebeskim ognjem zato što su svi ljudi u njima postali podjednako krivi. To, međutim, nema nikakve veze s modernom idejom 'kolektivne krivice', prema kojoj su ljudi navodno krivi, ili se osećaju krivim, za dela koja nisu počinili već su počinjena u njihovo ime – za dela u kojima nisu učestvovali niti iz njih izvukli korist. Drugim rečima, pred zakonom je priroda krivice i nevinosti objektivna, i da je svih osamdeset miliona Nemaca uradilo isto što i vi, to vas ne bi opravdalo.

Srećom, ne moramo da idemo tako daleko. Vi ste sami istakli potencijalnost a ne aktualnost podjednake krivice svih onih koji su živeli u državi čiji je glavni politički cilj postao činjenje nečuvenih zločina. I bez obzira na to kakve su vas spoljašnje ili unutrašnje okolnosti gurnule na put zločina, aktualnost onoga što ste vi uradili i potencijalnost onoga što su drugi mogli da urade razdvaja čitav ambis. Nas ovde zanima samo ono što vi jeste uradili, a ne moguća nezločinačka priroda vašeg unutrašnjeg života i vaših motiva, ili zločinački potencijal onih koji su vas okruživali. Svoju priču ste ispričali kao priču o čoveku koji nije imao sreće, i pošto poznajemo okolnosti, donekle smo spremni da vam priznamo da se pod nekim povoljnijim okolnostima najverovatnije nikad ne biste našli pred nama ili bilo kojim drugim krivičnim sudom. Pretpostavimo, argumenta radi, da vas je samo zla sreća učinila dobrovoljnim instrumentom u organizovanju masovnog ubijanja. Ali, i dalje stoji činjenica da ste izvršavali, dakle aktivno podržavali, politiku masovnog ubijanja. Jer, politika nije dečija igra – u politici su poslušnost i podrška jedno isto. I kao što ste vi podržavali i sprovodili politiku odbijanja da se svet подели s jevrejskim narodom i narodima mnogih drugih zemalja – kao da ste vi i vaše starešine imali ikakvo pravo da odlučujete o tome ko može a ko ne može da živi na ovom svetu – tako mi smatramo da niko, nijedan pripadnik ljudskog roda ne može poželeti da deli svet sa vama. Zbog toga, i samo zbog toga, vi morate biti obešeni."

Postskriptum

Knjiga koja je pred vama sadrži *sudski izveštaj*, i njen glavni izvor je prepis sudskih spisa koji je novinarima distribuiran u Jerusalimu. Osim uvodnog govora tužioca i generalne žalbe branioca, sudski zapisnik nije objavljen i do njega nije lako doći. Jezik korišćen tokom procesa bio je hebrejski. Za materijale deljene novinarima rečeno je da su „neprečišćeni i neredigovani prepisi sumultanog prevoda” koje „ne treba smatrati stilski savršenim ili lišenim jezičkih grešaka”. Ja sam za knjigu koristila englesku verziju, osim u onim slučajevima kada se suđenje odvijalo na nemačkom. Kada je nemački prepis sadržavao izvorne izjave, bila sam slobodna da upotrebim sopstveni prevod.

Osim uvodne reči tužioca i konačne presude, čiji prevod je sačinjen van suda nezavisno od simultanog prevoda, nijedan od tih materijala ne može se smatrati apsolutno pouzdanim. Jedinu autoritativnu verziju predstavlja zvanični zapisnik na hebrejskom, koji nisam koristila. Međutim, sav taj materijal je zvanično uručen izveštačima i, koliko ja znam, do sada nije ukazano ni na kakve veće razlike između službenog hebrejskog zapisnika i prevoda. Simultani prevod na nemački bio je vrlo slab, dok se engleski i francuski prevod mogu smatrati pouzdanim.

Takve sumnje u pouzdanost izvora ne pojavljuju se u vezi sa sledećim sudskim materijalima koje je, s jednim izuzetkom, vlast u Jerusalimu takođe stavila na raspolaganje novinarima:

- 1) Prepis, na nemačkom, Eichmannovog policijskog ispitivanja, magnetofonski snimljen, zatim prekucan. Prepis je stavljen na uvid Eichmannu, koji ga je svojeručno korigovao. To je, uz zapisnik sa suđenja, najvažniji od svih dokumenata.
- 2) Dokumenti koje je podnela optužba, kao i „pravni materijal” optužbe.
- 3) Šesnaest izjava datih pod zakletvom od strane svedoka koje je izvorno pozvala odbrana, iako je deo njihovih svedočenja kasnije koristila i optužba. Ti svedoci su: Erich von dem Bach-Zelewski, Richard Baer, Kurt Becher, Horst Grell, dr Wilhelm Höttl, Walter Huppenkothen, Hans Jüttner, Herbert Kappler, Hermann Krumei, Franz Novak, Alfred Josef Slawik, dr Max Merten, profesor Alfred Six, dr Eberhard von Thadden, dr Edmund Veessenmayer, Otto Winkelmann.

4) Najзад, na raspoloaganju sam imala i tekst od sedamdeset kucanih strana koji je napisao sam Eichmann. Optužba ga je podnela kao dokazni materijal, bio je prihvaćen na sudu, ali nije uručen novinarima. U prevodu, njegov naslov glasi: „Moji komentari o 'Jevrejskom pitanju i merama Nationalsocijalističke vlade nemačkog rajha za rešenje tog pitanja od 1933. do 1945. godine““. Rukopis sadrži Eichmannove beleške iz Argentine, pripremljene za Stassenov intervju (vidi Bibliografiju).

U Bibliografiji se navodi samo materijal koji sam zaista koristila, a ne i bezbrojne knjige, članci i novinski izveštaji koje sam čitala i prikupljala za dve godine koje su protekle od Eichmannovog kidnapovanja do pogubljenja. Žalim zbog te nepotpunosti samo u pogledu izveštaja dopisnika nemačke, švajcarske, francuske, engleske i američke štampe, pošto su oni često bili na daleko višem nivou od pretenciozne obrade ove teme u knjigama i časopisima, ali popunjavanje te praznine predstavljalo bi neproporcionalno velik zadatak. Stoga sam se zadovoljila time da Bibliografiji ovog proširenog izdanja dodam izbor knjiga i tekstova iz časopisa koji su se pojavili posle objavljivanja moje knjige, ukoliko su sadržali nešto više od prežvakane verzije optužnice. Među njima su dva prikaza procesa u kojima se često dolazi do zaključaka zapanjujuće sličnih mojim, kao i studija o istaknutim ličnostima Trećeg rajha, koje sam dodala svojim izvornim materijalima. To su: *Morder und Ermordete. Eichmann und die Judenpolitik des Dritten Reiches* Roberta Pendorfa, koji obrađuje i ulogu jevrejskih saveta u „konačnom rešenju“; *Strafsache 40/61* holandskog dopisnika Harryja Mulischa (koristila sam nemački pevod), koji je skoro jedini autor u ovoj oblasti koji ličnost optuženog stavlja u centar svog izveštaja i čija se ocena Eichmannove ličnosti u nekim suštinskim pojedinostima podudara s mojom; najzad, izvrsni, nedavno objavljeni portreti vodećih nacista u *Das Gesicht des Dritten Reiches* T.C. Festa. Fest je odlično obavešten, a njegovo prosuđivanje je izuzetno.

Problemi s kojima se suočava pisac izveštaja najlakše se mogu uporediti s problemima pisanja istorijske monografije. U oba slučaja priroda samog rada zahteva strogu distinkciju u korišćenju primarnog i sekundarnog materijala. Primarni izvori mogu se koristiti samo u obradi posebne teme – u ovom slučaju samog suđenja – dok se sekundarni materijal koristi za sve ono

što konstituše istorijsku pozadinu. Prema tome, čak i dokumenti koje sam citirala bili su, s malim brojem izuzetaka, na suđenju predstavljeni kao dokazni materijal (i u tom slučaju predstavljaju moje primarne izvore), ili su uzeti iz autoritativnih knjiga koje se bave ovim periodom. Kao što se iz teksta može videti, koristila sam *The Final Solution* Geralda Reitlingera, a još više sam se oslanjala na *The Destruction of the European Jews* Raula Hilberga, knjigu koja se pojavila posle suđenja i koja predstavlja najiscrpniji i najdokumentovaniji prikaz jevrejske politike Trećeg rajha.

Moja knjiga je još pre objavljivanja postala centar polemike i predmet jedne organizovane kampanje. Sasvim je prirodno što je ta kampanja, vođena svim dobro poznatim sredstvima stvaranja lažne predstave i manipulisanja javnošću, privukla mnogo više pažnje od same polemike, tako da je površna buka kampanje na neki način potisnula i ugušila polemiku. To je postalo sasvim jasno kada je čudnovata mešavina jedne i druge, iskazana skoro identičnim rečima – kao da su tekstovi u kojima se napada knjiga (a još češće njen autor) izlazili „iz mašine za kopiranje” (Mary McCarthy) – preneti iz Amerike u Englesku, a zatim u Evropu, gde knjiga još nije bila ni objavljena. To je bilo moguće zato što se galama usredsredila na „predstavu” o knjizi koja nikad nije bila napisana i na teme koje ne samo što nisam pomenula, nego mi nisu ni pale na pamet.

Debata – ako se uopšte o tome radilo – ipak nije bila nezanimljiva. Manipulisanje javnim mnjenjem, u onoj meri u kojoj je inspirisano precizno definisanim interesima, ima ograničene domete. Njegov efekat, međutim, ako slučajno dodirne neki autentičan problem, više ne podleže kontroli i lako može da izazove nepredviđene i nenameravane posledice. Tako se ispostavilo da vreme Hitlerovog režima i njegovih džinovskih zločina koji nemaju presedana predstavlja „nesavladanu prošlost” ne samo za nemački narod ili za Jevreje celog sveta već i za ostatak sveta koji nije zaboravio tu ogromnu katastrofu u srcu Evrope i koji s njom takode nije uspeo da se izbori. Štaviše – i to je bilo manje očekivano – opšta moralna pitanja sa svim svojim pojedinostima i modernom kompleksnošću, pitanja za koja nikad nisam pretpostavila da će danas opsedati um i tako teško pritiskati ljudske duše, iznenada su izbila u samu žižu interesovanja javnosti.

Polemika je počela skretanjem pažnje na ponašanje jevrejskog naroda u godinama „konačnog rešenja”, i time se

nadovezala na pitanje koje je prvi put izneo izraelski tužilac, pitanje da li su Jevreji mogli i da li je trebalo da se brane. To pitanje sam odbacila kao glupo i surovo, pošto ono svedoči o fatalnom nepoznavanju uslova tog vremena. Sada se o njemu raspravljalo do iznemoglosti, uz izvođenje najneverovatnijih zaključaka. Dobro poznati istorijsko-sociološki konstrukt o „geto-mentalitetu“ (koji je u Izraelu već zauzeo mesto u istorijskim udžbenicima, dok ga u Americi uglavnom zastupa psiholog Bruno Bettelheim – uprkos žestokim protestima zvaničnog američkog jevrejstva) neprekidno se povlači kao objašnjenje ponašanja koje uopšte nije bilo ograničeno na jevrejski narod i koje se stoga ne može objasniti specifično jevrejskim faktorima. Iznet je ogroman broj pretpostavki sve dok neko kome se čitava rasprava očigledno učinila dosadnom nije došao na briljantnu ideju da u pomoć pozove Freudove teorije i čitavom jevrejskom narodu pripiše „želju za smrću“ – naravno podsvesnu. To je bio neočekivani zaključak koji su neki kritičari odabrali da izvuku iz „predstave“ knjige – predstave koju su stvorile neke interesne grupe – u kojoj sam ja navodno iznela tvrdnju da su Jevreji sami sebe poubijali. A zašto sam ja izrekla tako monstruozno neverovatnu laž? Naravno, zbog „samomržnje“.

Pošto je uloga jevrejskih prvaka bila pomenuta na suđenju, i pošto sam o njoj izveštavala i komentarisala je, bilo je neizbežno da i ona postane predmet rasprave. Po mom mišljenju to je ozbiljno pitanje, ali rasprava je vrlo malo doprinela njegovom razjašnjavanju. Kao što se može videti iz nedavnog suđenja u Izraelu, na kom je izvesni Hirsch Birnblat, nekadašnji šef jevrejske policije u jednom poljskom gradu a sada dirigent Izraelske opere, prvo na okružnom sudu bio osuđen na pet godina zatvora, da bi ga Vrhovni sud u Jerusalemu potom oslobodio jednoglasnom odlukom koja je indirektno oslobodila krivice jevrejske savete uopšte, jevrejski establišment je povodom ovog pitanja žestoko podeljen. U debati, međutim, najgrlatiji učesnici bili su oni koji su jevrejski narod poistovećivali s njegovim vodstvom – potpuno suprotno jasnoj distinkciji sadržanoj u skoro svim iskazima preživelih, a koja je sažeto izražena u rečima jednog logoraša iz Terezijenštata: „Jevrejski narod se u celini ponašao veličanstveno. Zatajilo je samo njegovo vodstvo“ – ili oni koji su pravdali jevrejske funkcionere navodeći sve one hvale vredne poslove koje su ovi obavili pre rata, a posebno pre ere

„konačnog rešenja“, kao da nije bilo nikakve razlike između pomaganja Jevrejima da emigriraju i pomaganja nacistima da ih deportuju.

Dok su ta pitanja zaista imala neke veze s ovom knjigom, iako su bila naduvana preko svake mere, bilo je i nekih koja s njom nisu imala baš nikakve veze. Vođena je, na primer, zapenušana diskusija o nemačkom pokretu otpora od nastanka Hitlerovog režima nadalje, o čemu ja, prirodno, nisam govorila, pošto se pitanje Eichmannove savesti i pitanje situacije u kojoj se on nalazio odnosi samo na period rata i „konačnog rešenja“. Ali, bilo je i nekih još fantastičnijih primera. Popriličan broj ljudi je počeo da raspravlja o tome nisu li možda žrtve proganjanja uvek „ružnije“ od svojih ubica; ili, ima li iko ko nije bio prisutan pravo da „donosi sud“ o prošlosti; ili, da li se u središtu suđenja nalazi optuženi ili žrtva. U vezi s poslednjim pitanjem neki su otišli tako daleko da su tvrdili da sam pogrešila ne samo u tome što me je zanimalo kakva je vrsta ličnosti bio Eichmann, već da njemu uopšte nije trebalo dozvoliti da govori – tj. da je suđenje najverovatnije trebalo sprovesti bez ikakve odbrane,

Kao što se često dešava u raspravama koje se vode uz snažne emocije, prizemni interesi izvesnih grupa, čije se uzbuđenje u potpunosti vezuje za činjenične probleme i koje stoga pokušavaju činjenice da iskrive, postaju brzo i neraskidivo pomešani s nesputanim inspiracijama intelektualaca koji, sasvim suprotno, uopšte nisu zainteresovani za činjenice već ih tretiraju samo kao odskočnu dasku „ideja“. Ali, čak i u tim lažnim bitkama često se mogla otkriti neka ozbiljnost, neki stepen autentične zabrinutosti, i to čak i u priložima ljudi koji su se hvalisali da knjigu nisu pročitali i obećavali da je nikad neće ni pročitati.

U poređenju s tim raspravama koje su lutale u mnogim pravcima, sama knjiga se bavi tužno ograničenom temom. Izveštaj sa procesa može da govori samo o stvarima koje su raspravljane tokom suđenja, ili o kojima je, u interesu pravde, trebalo da se raspravlja. Ako je opšta situacija zemlje u kojoj se suđenje odvija iz nekog razloga važna za tok procesa, i to se mora uzeti u obzir. Prema tome, ova knjiga se ne bavi istorijom najveće katastrofe koja je ikad pogodila jevrejski narod, ona nije ni prikaz totalitarizma ni istorija nemačkog naroda u periodu Trećeg rajha. Najzad, ali ne i najmanje važno, ona nije ni teo-

rijska rasprava o prirodi zla. U žiži svakog suđenja nalazi se ličnost optuženog, čovek od krvi i mesa i njegova pojedinačna istorija, jedan uvek jedinstven zbir odlika, mana, postupaka i okolnosti. Sve što izlazi izvan toga, kao što je istorija Jevreja u dijaspori, istorija antisemitizma, ponašanje nemačkog i drugih naroda, ideologije onog vremena i upravni aparat Trećeg rajha, utiču na proces samo utoliko što tvore pozadinu i objašnjavaju uslove u kojima je optuženi počinio svoja dela. Sve one stvari s kojima optuženi nije bio u kontaktu, ili koje na njega nisu uticale, moraju se isključiti iz sudskog procesa, pa samim tim i iz izveštaja o njemu.

Moguće je tvrditi da su sva opšta pitanja koja i nehotice postavljamo čim počnemo da govorimo o ovoj temi – zašto baš Nemci?, zašto baš Jevreji?, kakva je priroda totalitarne vlasti? – daleko važnija od pitanja o vrsti zločina za koji se sudi nekom čoveku i prirodi optuženog kome se mora izreći kazna, daleko važnija i od pitanja o tome koliko je naš današnji sistem pravde sposoban da se bavi ovom posebnom vrstom zločina i zločinca s kojima je od kraja Drugog svetskog rata često morao da se suočava. Može se smatrati da problem više nije pojedinačno ljudsko biće, jedan izdvojeni pojedinac na optuženičkoj klupi, već nemački narod uopšte, ili antisemitizam u svim svojim formama, ili celokupna moderna istorija, ili priroda čoveka i izvornog greha – tako da na kraju, pored optuženog, na optuženičkoj klupi, nevidljiva, sedi čitava ljudska rasa. O svemu tome se često raspravljalo, a posebno su to činiti oni koji se neće smiriti sve dok ne pronađu „Eichmanna u svakom od nas”. Ako se optuženi uzima kao simbol, a suđenje kao izgovor za raspravu o problemima koji su prividno zanimljiviji od krivice ili nevinosti jedne osobe, onda doslednost zahteva da se priklonimo tvrdnji koju su izneli Eichmann i njegov branilac: da je on izveden pred lice pravde zato što se tražio žrtveni jarac, ne samo za Saveznu Republiku Nemačku, već i za događaje u celini i za ono što je dovelo do njih, tj. za antisemitizam i totalitarnu vlast, kao i za ljudsku rasu i izvorni greh.

Jedva da je potrebno da kažem da u Jerusalim nikad ne bih otišla da sam delila takve poglede. Smatrala sam i smatram da je ovo suđenje trebalo da se održi u interesu pravde i ničeg više. Takođe mislim da su sudije bile sasvim u pravu kad su u presudi naglasile da je „država Izrael uspostavljena i priznata kao država

Jevreja", i da stoga ima jurisdikciju nad zločinima počinjenim nad jevrejskim narodom. A u svetlu postojeće konfuzije u pravnim krugovima o smislu i korisnosti kazne, bilo mi je drago što je u presudi citiran Grotius, koji je, citirajući jednog starijeg autora, objasnio da je kazna nužna „da bi se zaštitila čast ili autoritet onoga ko je povređen prestupom, jer bi izostanak kazne bio uzrok njegovog poniženja”.

Naravno, nema nikakve sumnje da optuženi i priroda njegovih dela, kao i samo suđenje, podstiču pitanja opšte prirode koja daleko prevazilaze ona razmatrana u Jerusalemu. Neka od njih sam pokušala da razmotrim u Epilogu koji nije prosto izveštavanje. Ne bih bila iznenađena ako ljudi zaključe da je moja analiza neadekvatna, i pozdravila bih raspravu o generalnom značenju čitavog korpusa činjenica, koja bi bila tim smislenija ukoliko bi se neposredno odnosila na konkretne događaje. Takođe mogu da zamislim da je podnaslov knjige mogao da izazove autentičnu polemiku. Jer, kad govorim o banalnosti zla, to činim na strogo činjeničnom nivou i ukazujem na fenomen s kojim smo se na suđenju našli licem u lice. Eichmann nije ni Jago ni Magbet, i ni na kraj pameti mu nije bilo da poput Ričarda III odluči „da će biti nitkov”. Izuzimajući vanrednu marljivost uloženu u sopstveno napredovanje, on nije imao nikakvih motiva. Ta marljivost sama po sebi nije zločinačka; on svakako ne bi ubio svog pretpostavljenog da bi nasledio njegov položaj. Kolokvijalno rečeno, on *prosto nikad nije shvatio šta radi*. Upravo mu je taj nedostatak mašte omogućio da mesecima sedi pred jednim nemačkim Jevrejom koji je vodio policijsku istragu, da pred njim razgoliti svoju dušu i da stalno objašnjava kako to što je stekao samo čin potpukovnika SS-a i to što nije unapređen nije njegova greška. U načelu, on je sasvim dobro znao o čemu se radi i u svom poslednjem obraćanju sudu govorio je o „reviziji vrednosti koje je propisala (nacistička) vlast”. On nije bio glup. Obična plitkounost – nešto što ni u kom slučaju nije identično s glupošću – predisponirala ga je da postane jedan od najvećih zločinaca tog perioda. A ako je to „banalno”, pa čak i smešno, ako ni uz najbolju volju iz Eichmanna ne može da se izvuče neka đavolska ili demonska suština, to i dalje ne znači da se radi o nečem uobičajenom. Sigurno nema ničeg običnog u tome da čovek sučeljen sa smrću, štaviše, dok stoji pod vešalima, nije sposoban da se seti ničeg do onoga što je čitavog

života slušao na sahranama, i da te „uzvišene reči” mogu u potpunosti da zamagle realnost njegove sopstvene smrti. A da takva udaljenost od realnosti i takva nerazboritost mogu izazvati veće pustošenje nego svi zli nagoni koji su, možda, prirođeni čoveku – to je zapravo bila lekcija koja se mogla naučiti u Jerusalemu. Ali, bila je to lekcija, a ne razjašnjenje tog fenomena ili teorija o njemu.

Prividno komplikovano, a u stvarnosti daleko jednostavnije od istraživanja čudne međuzavisnosti plitkouglosti i zla, jeste pitanje o kojoj se vrsti zločina ovde zapravo radi – zločina, štaviše, koji po opštoj saglasnosti nema presedana. Jer, iako donekle primenljiv, pojam genocida, eksplicitno uveden da bi pokrio dotad nepoznat zločin, nije i potpuno adekvatan, iz prostog razloga što za masakr čitavog naroda postoje presedani. Oni su bili uobičajeni u antičko doba, a stoleća kolonizacije i imperijalizma pružaju obilje primera manje-više uspešnih pokušaja te vrste. Čini se da izraz „administrativni masakri” više odgovara toj svrsi. On se pojavio u vezi s britanskim imperijalizmom. Englezi su namerno odbacili takve procedure kao sredstvo održavanja vlasti u Indiji. Izraz je pogodan zato što razbija iluziju da takva monstruoza dela mogu biti počinjena samo nad stranim narodima ili drugim rasama. Dobro je poznata činjenica da je Hitler masovna ubistva započeo „eutanazijom neizlečivih bolesnika”, a da je svoj program istrebljivanja nameravao da okonča likvidiranjem „genetski oštećenih” Nemaca (srčani i plućni bolesnici). Ali, bez obzira na sve to, očigledno je da ta vrsta ubijanja može biti usmerena na bilo koju datu grupu, tj. da princip selekcije zavisi od potpuno slučajnih faktora. Lako se može zamisliti da će u nekoj automatizovanoj ekonomiji u ne tako dalekoj budućnosti ljudi možda doći u iskušenje da istrebe sve one čiji je kvocijent inteligencije niži od određenog nivoa.

To pitanje je u Jerusalemu neadekvatno raspravljeno zato što ga je doista teško pravno obuhvatiti. Čuli smo izjave odbrane da je Eichmann u krajnjoj liniji bio samo „sitan zupčanik” u mašineriji „konačnog rešenja”, ali i izjave optužbe, koja je smatrala da je u njemu pronašla stvarni motor. Nijednoj od tih teorija nisam pridala važnost veću od one koju im je pridao sud, pošto je čitava teorija o zupčanicima pravno besmislena. Stoga je potpuno nevažno koja se veličina pripisuje „zupčanicu” po imenu Eichmann. U svojoj presudi sud je prirodno zaključio da je

takav zločin mogla da sprovede samo gigantska birokratija koristeći resurse vlasti. Ali, sve dok je to zločin – a to je, naravno, premisa suđenja – svi zupčanici te mašinerije, ma koliko bili nevažni, na sudu se odmah transformišu u počinioce, dakle u ljudska bića. Ako se optuženi brani time da nije delovao kao čovek već kao običan službenik čije je funkcije mogao da obavi i bilo ko drugi, to je isto kao kad bi neki kriminalac ukazao na statistiku zločina – koja kaže da se dnevno toliko i toliko zločina dogodi na tom i tom mestu – i izjavio da je učinio samo ono što se statistički očekuje, da je puka slučajnost što se radi o njemu a ne nekome drugom, pošto je na kraju krajeva neko to morao da uradi.

Naravno, za političke i društvene nauke važno je što je suština totalitarnih režima, a možda i priroda svake birokratije, da od ljudi u administrativnoj mašineriji napravi izvršioce i puke zupčanike, i time ih dehumanizuje. Moglo bi se na široko i korisno raspravljati o vladavini Nikoga, jer politička forma poznata kao birokratija to uistinu i jeste. Ali, moramo jasno razumeti da se u sprovođenju pravde ti faktori mogu razmatrati samo kao spoljašnje okolnosti – baš kao što se u slučaju krađe u obzir uzima ekonomska situacija lopova, ali se time krađa ne opravdava, a još manje ostavlja nekažnjenom. Istina, savremena psihologija i sociologija, da i ne govorimo o savremenoj birokratiji, prilično su nas navikle na to da odgovornost počinioaca nekog dela objašnjavamo ovom ili onom vrstom determinizma. Sporno je da li su takva prividno dublja objašnjenja ljudskih postupaka ispravna ili pogrešna. Ali, nije sporno da na osnovu njih nikakva sudska procedura ne bi bila moguća, a da je sprovođenje pravde po takvim teorijama krajnje nemoderne, da ne kažem demodirana institucija. Kada je Hitler rekao da će u Nemačkoj osvanuti dan kad će se smatrati „sramotom” biti pravnik, govorio je u potpunom skladu sa svojim snom o savršenoj birokratiji.

Koliko ja mogu da vidim, u tretiranju ovog kompleksa pitanja pravosuđu na raspolaganju stoje samo dve kategorije, i obe su, po mom mišljenju, neadekvatne. To su koncepti „državnih dela” i postupaka izvršenih „po naređenju starešina”. To su, u svakom slučaju, jedine kategorije u okviru kojih se ovakvi problemi mogu raspraviti na ovakvoj vrsti suđenja, obično na zahtev odbrane. Teorija državnih dela zasniva se na argumentu da jedna suverena država ne može suditi drugoj, *par in parem non habet*

jurisdictionem. Praktično govoreći, taj argument je bio poništen još u Nirnbergu. Za njegovu primenu nije bilo šanse od samog početka, jer da je bio prihvaćen, čak ni Hitler, jedini koji je bio zaista odgovoran u potpunom smislu, ne bi mogao biti pozvan na odgovornost – a to bi ugrozilo i najelementarniji osećaj za pravdu. Međutim, argument koji je neprihvatljiv na praktičnom planu, nije nužno oboren i na teorijskom. Uobičajeni izgovori – da je Nemačkom za vreme Trećeg rajha vladala banda kriminalaca kojoj se suverenitet i ravnopravnost i ne mogu pripisati – jedva da su mogli da se koriste. Jer, s jedne strane, svi znaju da je analogija s bandom kriminalaca primenljiva u tako ograničenom obimu da se, zapravo, uopšte i ne može primeniti, a da su, sa druge, ti zločini bili neosporno počinjeni u jednom „pravnom“ poretku. Doista, to je bila njihova najuočljivija karakteristika.

Možda će ovo pitanje postati nešto jasnije ako shvatimo da iza koncepta državnih dela stoji teorija o *raison d'état*. Prema toj teoriji, postupci državne vlasti koja je odgovorna za život zemlje, samim tim i za zakone koji u njoj postoje, ne podležu istim pravilima kojima podležu postupci građana te zemlje. Baš kao što su, za vladavinu zakona, smišljenu da eliminiše nasilje i rat svih protiv svih, uvek potrebni instrumenti nasilja da bi se obezbedilo njeno postojanje, tako i vlast može biti primorana da poćini dela koja se, generalno govoreći, smatraju zločinima kako bi obezbedila sopstveni opstanak i opstanak prava. Ovo je često temelj kojim se opravdavaju ratovi, ali kriminalni postupci države ne događaju se samo na polju međunarodnih odnosa, a istorija civilizovanih nacija zna za mnoge takve primere – od Napoleonovog atentata na vojvodu od Enghiena, do ubistva socijalističkog vođe Matteottija, za koje je verovatno odgovoran sam Mussolini.

Raison d'état se – s pravom ili ne, u zavisnosti od slućaja – poziva na nužnost, a državni zloćini poćinjeni u njegovo ime (zloćini koji su kaćnjivi u okviru vladajućeg pravnog sistema zemlje u kojoj se događaju) smatraju se specijalnim merama, ustupcima koje nameće neumitnost *Realpolitik* da bi se očuvala vlast i time obezbedio kontinuitet postojećeg pravnog poretku u celini. U normalnom politićkom i pravnom sistemu takvi zloćini predstavljaju izuzetak od pravila i ne podležu pravnoj osudi (oni su, kako to kaće nemaćka pravna teorija, *gerichtsfrei*), zato što je samo postojanje države dovedeno u pitanje, i nijedan spoljnji

politički entitet nema pravo da jednoj državi porekne njeno postojanje ili da joj propiše kako će ga sačuvati. Međutim – kao što smo mogli da naučimo iz istorije odnosa Trećeg rajha prema Jevrejima – u državi koja je utemeljena na kriminalnim principima situacija je obrnuta. Tada jedan nekriminalni akt (kakav je, na primer, Himmlerovo naređenje s kraja leta 1944. da se prekine s deportacijama Jevreja) postaje ustupak nužnosti koju nameće realnost, u ovom slučaju približavanje poraza. Tu se postavlja sledeće pitanje: kakva je priroda suvereniteta jedne takve države? Zar ona nije pogazila ravnopravnost (*par in parem non habet jurisdictionem*) koju joj garantuje međunarodno pravo? Zar „*par in parem*” nije ništa drugo do bezvredan ukras suvereniteta? Zar se time ne implicira i suštinska jednakost ili sličnost? Možemo li isto načelo primeniti na državni aparat u kom su zločin i nasilje izuzeci i marginalne pojave, i na politički poredak u kojem je zločin ozakonjeno pravilo?

Koliko su zaista pravni pojmovi neadekvatni za bavljenje zločinima koji su bili predmet svih ovih suđenja možda je još uočljivije kod postupaka izvršenih po naređenju pretpostavljenih. Jerusalimski sud je na argumente odbrane odgovorio obiljem citata iz krivičnih i vojnih zakonika civilizovanih zemalja, posebno Nemačke, jer odgovarajući članovi tih zakona pod Hitlerom uopšte nisu bili ukinuti. U jednom su svi podudarni: očigledno zločinačka naređenja ne smeju se izvršavati. Sud se čak pozvao na jedan slučaj koji se dogodio pre nekoliko godina u Izraelu: na sud su izvedeni vojnici koji su masakrirali meštane jednog pograničnog arapskog sela neposredno pred početak rata na Sinaju. Meštani su bili zatečeni van svojih kuća u vreme policijskog časa, za koji, kako se ispostavilo, nisu znali. Nažalost, ako se bliže razmotri, ovo poređenje je manjkavo po dva osnova. Pre svega, ponovo moramo uzeti u obzir da je odnos izuzetka i pravila, koji je od primarne važnosti za utvrđivanje zločinačkog karaktera nekog naređenja koje je izvršio potčinjeni, u slučaju Eichmannovih postupaka obrnut. Tako bi, na osnovu tog argumenta, zapravo moglo da se brani Eichmannovo oglašavanje o neka Himmlerova naređenja, ili njegovo oklevanje u izvršavanju: to su bili očigledni izuzeci od vladajućeg pravila. Presuda ih je proglasila posebno inkriminišućim, što je potpuno razumljivo ali ne i sasvim dosledno. To se da lako videti iz odgovarajućih nalaza izraelskog vojnog suda koje se sudije citirale. Oni glase:

naređenje koje se ne sme izvršiti mora biti „očigledno nezakonito“; nezakonitost „mora da se vije kao crna zastava iznad (takvog naređenja), kao znak upozorenja na kom piše 'Zabranjeno'“. Drugim rečima, da bi ga vojnik prepoznao kao „očigledno nezakonito“, naređenje svojom neuobičajenošću mora kršiti kanone pravnog sistema na koje je vojnik naviknut. U tome se izraelsko pravo u potpunosti podudara s pravima drugih zemalja. Kod formulisanja tih članova zakonodavac je bez sumnje mislio na slučajeve u kojima neki oficir koji iznenada poludi izdaje komandu svom potčinjenom da, na primer, ubije drugog oficira. Na svakom normalnom sudenju za neki takav slučaj odmah bi bilo jasno da se od vojnika nije tražilo da konsultuje glas savesti ili „osećanje zakonitosti koje leži u dubini svačije savesti, čak i onih koji ne poznaju zakone... pod uslovom da oko nije slepo, a srce okamenjeno i iskvareno“. Od vojnika se zapravo očekuje da bude sposoban da razlikuje pravilo od uočljivog izuzetka od pravila. U svakom slučaju, nemački vojni zakon izričito kaže da savest nije dovoljna. Paragraf 48 glasi: „Kažnjivost nekog postupka ili propusta ne poništava se na osnovu toga što je pojedinac procenjivao svoje ponašanje prema savesti ili propisima svoje vere.“ Upadljivo je da se u argumentaciji izraelskog suda koncept osećanja pravde, utemeljen u svakom čoveku, predstavlja kao jedina zamena za poznavanje zakona. Njena uverljivost zasniva se na pretpostavci da zakon izražava samo ono što svakom čoveku njegova savest ionako nalaže.

Ako taj način razmišljanja smisleno primenimo na Eichmannov slučaj, onda moramo da zaključimo da je on do kraja postupao u granicama one vrste prosuđivanja koja se od njega tražila: delovao je u skladu s pravilima i razmišljao da li je izdato mu naređenje „očigledno“ legalno, odnosno u skladu s pravilima. Nije morao da se oslanja na svoju „savest“, pošto nije spadao među one koji nisu poznavali zakone svoje zemlje. Slučaj je bio upravo obrnut.

Drugi razlog zbog kog se argumentacija zasnovana na poređenju pokazala manjkavom tiče se sudske prakse da se pozivanje na „naređenja starešina“ prihvati kao važna olakšavajuća okolnost, i ta praksa je u presudi eksplicitno pomenuta. U presudi se pomenuti slučaj masakra arapskih meštana iz Kfar Kasema navodi kao dokaz da izraelsko sudstvo optuženog ne

oslobađa odgovornosti zbog toga što je primio „naređenje od pretpostavljenog“. Tačno je da su izraelski vojnici bili optuženi za ubistvo, ali argument „naređenja pretpostavljenog“ pokazao se kao toliko važna olakšavajuća okolnost da su oni bili osuđeni na relativno kratke zatvorske kazne. No, treba reći da je ovaj događaj predstavljao jedan izolovan čin, a ne – kao u Eichmannovom slučaju – aktivnost koja je trajala godinama, aktivnost u kojoj su se zločini nizali jedan za drugim. Ipak, ne može se poreći da je on uvek postupao po „naređenjima pretpostavljenih“; da su na njega bile primenjene odredbe redovnog izraelskog zakona, bilo bi zaista teško izreći mu najtežu kaznu. Suština stvari jeste da izraelsko pravo, u teoriji i praksi, kao i zakonodavstvo drugih zemalja, mora da prizna da činjenica „naređenja pretpostavljenih“, čak i kad je njihova nezakonitost „očigledna“, može ozbiljno poremetiti normalno funkcionisanje ljudske savesti.

Ovo je samo jedan od mnogih primera koji pokazuju da su vladajući pravni sistem i postojeći pravni pojmovi neadekvatni za razmatranje činjenica administrativnih pokolja koje organizuje državni aparat. Ako se u to udubimo, neće nam biti teško da zapazimo da su sudije na svim tim procesima presude donosile isključivo na osnovu monstruoznosti tih dela. Drugim rečima, presuđivali su, da tako kažemo, slobodno, i nisu se oslanjali na standarde i pravne presedane kojima su manje-više ubedljivo pokušavali da opravdaju svoje odluke. To je postalo očigledno još u Nirnbergu, gde su sudije, s jedne strane, „zločin protiv mira“ proglasile najtežim od svih zločina kojima su morali da se bave, dok su, s druge, na smrt osudile samo one optužene koji su učestvovali u novom zločinu administrativnog masakra – prekršaja navodno lakšeg od zavere protiv mira. Bilo bi doista primamljivo pozabaviti se tim i sličnim nedoslednostima u oblasti kao što je pravo, koja je toliko opsednuta doslednošću. Naravno, to je ovde nemoguće učiniti.

I dalje, međutim, ostaje jedan temeljni problem koji je bio implicitno prisutan na svim posleratnim suđenjima, problem koji ovde mora da se pomene zato što se dotiče jednog od centralnih moralnih pitanja svih vremena, naime prirode i funkcionisanja ljudskog prosuđivanja. Na pomenutim suđenjima optuženima koji su počinili „legalne“ zločine, insistirali smo na tome da ljudi moraju biti sposobni da razluče ispravno od pogrešnog, iako je

jedino čime su mogli da se rukovode bio njihov sopstveni sud koji je, štaviše, ponekad bio u potpunoj suprotnosti s onim što su morali da smatraju jednodušnim stavom svih drugih oko sebe. To pitanje postaje još ozbiljnije zbog toga što znamo da se oni malobrojni koji su bili dovoljno „arogantni” da veruju samo sopstvenom sudu uopšte nisu podudarali s onim osobama koje su nastavile da poštuju stare vrednosti ili da se rukovode svojim verskim uverenjima. Pošto je čitavo ugledno društvo na ovaj ili onaj način podleglo Hitleru, moralne maksime koje određuju društveno ponašanje i verske zapovesti „Ne ubij!” – koje usmeravaju savest, praktično su nestale. Oni malobrojni koji su i dalje bili sposobni da razluče ispravno od pogrešnog rukovodili su se samo sopstvenim sudovima, i to su činili na svoju ruku. Nije bilo nikakvih pravila kojih bi mogli da se drže, pravila pod koja bi mogli da podvedu pojedinačne slučajeve s kojima su se suočavali. Svaki su morali da procene onda kad bi se pojavio, zato što nisu postojala pravila za slučajeve kakvih dotad nije bilo.

Koliko ljude našeg vremena muči pitanje prosuđivanja (ili, kao što se često kaže, koliko ih muče ljudi koji se usuđuju da „prosuđuju”) postalo je jasno u polemici oko ove knjige, kao i u vrlo sličnoj polemici oko Hochhuthovog *Namesnika*. Ono što je izbilo na svetlo dana nije bio ni nihilizam ni cinizam, kao što je moglo da se očekuje, već zaista neverovatna konfuzija o elementarnim pitanjima morala – kao da je instinkt vezan za tu problematiku bio istinski poslednja stvar koja se u naše vreme može uzeti zdravo za gotovo. Mnogi čudni tonovi koji su se čuli tokom tih rasprava čine se posebno ilustrativnim. Tako su neke učene američke glave iskazale naivno uverenje da su iskušenje i prinuda zapravo ista stvar, da se ni od koga ne može tražiti da se odupre iskušenju. (Ako vam neko prisloni pištolj na srce i naredi da ubijete svog najboljeg prijatelja, onda prosto *morate* da ga ubijete. Ili, kako su tvrdili neki – u vezi sa skandalom od pre nekoliko godina na nekom kvizu na kom je jedan univerzitetski profesor varao publiku – kad je toliki novac u pitanju, ko stvarno može da odoli?) Argument da ne možemo da sudimo ako nismo bili prisutni i lično uključeni čini se da je uverljiv za sve i svugde, iako bi, da je to tačno, izricanje pravde i pisanje istorije očigledno bili nemogući. Kao kontrast toj konfuziji, prigovor o nadmenosti koji se upućuje onima koji ipak

donose svoj sud prastar je, ali to ga ne čini ništa vrednijim. Svi nemački Jevreji jednodušno su osudili koordinirani talas koji je preplavio nemački narod 1933. i preko noći Jevreje pretvorio u parije. Da li je moguće da se niko od njih nije zapitao koliko bi pripadnika njegove sopstvene grupe uradilo to isto samo da im je bilo dopušteno? Ali, to ne znači da je zbog toga njihova osuda danas išta manje tačna.

Pomisao da biste pod istim okolnostima i sami počinili zločin može podstaći duh opraštanja, ali čini se da kod onih koji se danas pozivaju na hrišćansko milosrđe vlada konfuzija čak i oko tog pitanja. Tako u posleratnoj izjavi *Evangelische Kirche in Deutschland*, protestantske crkve, možemo pročitati sledeće: „Potvrđujemo da smo pred Bogom Milosti i mi krivi za zločine koje je nad Jevrejima počinio naš narod zato što smo ćutali i što ništa nismo uradili.”¹ Meni se čini da je hrišćanin kriv pred Bogom *Milosti* ako na zlo uzvrat zlo, pa bi tada crkve zgrešile protiv milosrđa da su milioni Jevreja bili pobijeni za kaznu zbog nekog zla koje su počinili. Ali, ako crkve učestvuju, kako i same kažu, u krivici zbog jednog, kratko i jasno rečeno, zločina, tada se i dalje mora smatrati da to ipak spada u delokrug Boga *Pravde*.

Ta jezička omaška, da je tako nazovemo, nije slučajna. Pravda, a ne milosrđe, jeste stvar prosuđivanja, i čini se da sveopšte javno mnjenje nigde nije u srećnijoj saglasnosti do u tome da niko nema pravo da sudi o drugom. Ono što nam javno mnjenje dopušta da prosuđujemo, pa čak i osudimo, jesu trendovi, ili čitave grupe ljudi – što veće to bolje – ukratko, nešto toliko uopšteno da se više ne mogu povući nikakve razlike, niti imenovati pojedinci. Nepotrebno je dodati da je taj tabu dvostruko jači kad se u pitanje dovedu dela ili reči slavnih ili uticajnih ljudi. Trenutno se to izražava bombastičnim tvrdnjama da je insistiranje na detaljima i pominjanje pojedinaca „površno”, dok je raspravljanje u opštim crtama, gde su sve mačke sive i gde smo svi podjednako krivi, znak sofisticiranosti. Stoga je optužbi koju je Hochhuth podigao protiv samo jednog pape – pojedinca, čoveka čije je ime lako identifikovati – odmah parirano osudom celokupnog hrišćanstva. Optužba protiv hrišćanstva uopšte, s njegove dve hiljade godina istorije, ne može biti dokazana, a ako

¹Citirano iz teksta sveštenika Aurela v. Jüchena u zbirci kritičkih osvrta na Hochhuthovu dramu – *Summa Iniuria*, Rowohlt Verlag, p. 195.

bi i bila dokazana, to bi bilo užasno. Ali, izgleda da za to niko ne mari sve dok nijedan *pojedinaac* nije umešan, pa se može mirno otići i korak dalje i reći: „Nesumnjivo je da postoji razlog za teške optužbe, ali na optuženičkoj klupi je čovečanstvo u celini.“ (Robert Weltsch u navedenoj *Summa Iniuria*; kurziv moj.)

Još jedno takvo bekstvo iz oblasti utvrdivih činjenica i lične odgovornosti predstavljaju bezbrojne teorije zasnovane na nespecifičnim, apstraktnim, hipotetičkim pretpostavkama – od *Zeitgeista* pa do Edipovog kompleksa – teorije koje su toliko opšte da objašnjavaju i opravdavaju svaki događaj i svako delo: ne razmatra se nikakva alternativa onome što se stvarno dogodilo i niko nije mogao da postupi drukčije nego što je postupio. Među konstruktima koji prikrivanjem svih detalja „objašnjavaju“ sve nalazimo i takve ideje kao što su „mentalitet geta“ među evropskim Jevrejima, ili kolektivna odgovornost nemačkog naroda izvedena iz *ad hoc* tumačenja njegove istorije, ili podjednako besmislena tvrdnja o nekoj vrsti kolektivne nevinosti Jevreja. Svim tim klišeima zajedničko je to što prosuđivanje čine suvišnim, a koristiti se njima lišeno je svakog rizika. I mada možemo razumeti uzdržanost onih koji su direktno pogođeni katastrofom – Nemaca i Jevreja – da detaljno istraže ponašanje grupa i pojedinaca za koje se čini da su bili, ili su morali biti, nepokolebani totalitetom moralnog sunovrata – tj. ponašanjem hrišćanskih crkava, jevrejskog vođstva, učesnika antihitlerovske zavere od 20. jula 1944 – ta razumljiva uzdržanost nije dovoljna da objasni očigledno opštu nesklonost prosuđivanju na temelju pojedinačne moralne odgovornosti.

Mnogi će se danas složiti s tim da ne postoji kolektivna krivica, kao ni kolektivna nevinost, jer kad bi one postojale, niko nikada ne bi bio ni kriv ni nevin. Time se, naravno, ne poriče da postoji *politička* odgovornost koja, međutim, postoji potpuno nezavisno od onoga što je učinio pojedini član neke grupe i koja se stoga ne može prosuđivati na temelju morala niti joj se može suditi na krivičnom sudu. Svaka vlada preuzima političku odgovornost za dela i nedela svoje prethodnice, a svaki narod za dela i nedela prošlosti. Kada je Napoleon, preuzevši vlast u Francuskoj poste Revolucije, rekao: preuzeću odgovornost za sve što je Francuska ikad učinila od Svetog Luja do Komiteta javnog spasa, on je samo nešto naglašenije iskazao jednu od temeljnih činjenica političkog života. Uopšteno govoreći, to ne znači ništa

drugo do da je svaka generacija, na osnovu toga što se rađa u istorijskom kontinuumu, opterećena gresima očeva kao što je i blagoslovena delima predaka. Ali, ta vrsta odgovornosti nije ono o čemu ovde govorimo. Ona nije lična, i samo se metaforički može reći da neko oseća krivicu za nešto što nije učinio on već njegov otac ili njegov narod. (Moralno govoreći, skoro je isto toliko pogrešno osećati se krivim ako ništa specifično nismo uradili, koliko i osećati se slobodnim od svake krivice ako smo zaista za nešto krivi.) Sasvim je moguće da će se jednog dana izvesnim vrstama političke odgovornosti u odnosima između država suditi na nekom međunarodnom sudu, ali nemoguće je da će takav tribunal biti krivični sud koji će prosuđivati o krivici ili nevinosti pojedinaca.

A pitanje pojedinačne krivice ili nevinosti, čin odmeravanja pravde i optuženom i žrtvi, to su dve jedine stvari bitne za krivični sud. Suđenje Eichmannu nije bilo izuzetak, iako se sud suočio sa zločinom koji nije mogao da nađe u pravnim knjigama, i sa zločincem kakvog, bar do Nirnberškog procesa, nije bilo ni na jednom sudu. Ovaj izveštaj ne bavi se ničim drugim do tim u kojoj meri je sud u Jerusalimu uspeo da ispuni zahteve pravde.

-

←

Bibliografija

Adler, H.G., *Theresienstadt 1941-1945*, Tübingen, 1955.

Adler, H.G., *Die verheimlichte Wahrheit. Theresienstädter Dokumente*, Tübingen, 1958.

American Jewish Committee, *The Eichmann Case in the American Press*, New York, s.a.

Anti-Defamation League, *Bulletin*, mart 1961.

Baade, Hans W., „Some Legal Aspects of the Eichmann Trial“, u *Duke Law Journal*, 1961.

Bamm, Peter, *Die unsichtbare Flagge*, München, 1952.

Barkai, Meyer, *The Fighting Ghettos*, New York, 1962.

Baumann, Jürgen, „Gedanken zum Eichmann-Urteil“, u *Juristenzeitung*, 1963, br. 4.

Benton, Wilbourn E., i Grimm, Georg, prii., *Nuremberg: German Views of the War Trials*, Dallas, 1955.

Bertelsen, Aage, *October '43*, New York, 1954 (O Danskoj)

Bondy, François, „Karl Jaspers zum Eichmann-Prozess“, *Der Monat*, maj 1961.

Buchheim, Hans, „Die SS in der Verfassung des Dritten Reichs“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, april 1955.

Centre de Documentation Juive Contemporaine, *Le Dossier Eichmann*, Pariz, 1960.

de Jong, Louis, „Jews and Non-Jews in Nazi-occupied Holland“, u *On the Track of Tyranny*, prii. M. Beloff, Wiener Library, London.

Dicey, Albert Venn, *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 9. izdanje, Njujork, 1939.

Drost, Pieter, *The Crime of State*, Lajden, 1959.

"Eichmann Tells His Own Damning Story". *Life*, 28. novembar i 5. decembar 1960.

Einstein, Siegfried, *Eichmann, Chefbuchhalter des Todes*, Frankfurt, 1961.

Fest, T.C., *Das Gesicht des Dritten Reiches*, Minhen, 1963.

Finch, George A., „The Nuremberg Trials and International Law“, *American Journal for International Law*, vol. XLI, 1947.

Flender, Harold, *Rescue in Denmark*, Njujork, 1963.

Frank, Hans, *Die Technik des Staates*, Minhen, 1942.

Globke, Hans, *Kommentare zur deutschen Rassegesetzgebung*, Minhen-Berlin, 1936.

Green, L.C., „The Eichmann Case“, *Modern Law Review*, vol. XXIII, London, 1960.

Hausner, Gideon, „Eichmann and His Trial“, *Saturday Evening Post*, 3. 10. i 17. novembar, 1962.

Heiber, Helmut, „Der Fall Grünspar“, *Vierteljahrsefte für Zeitgeschichte*, april 1957.

Henk, Emil, *Die Tragödie es 20. Juli 1944*, 1946.

Hesse, Fritz, *Das Spiel um Deutschland*, Minhen, 1953.

Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews*, Čikago, 1961.

Hoss, Rudolf, *Commandant of Auschwitz*, Njujork, 1960.

Hofer, Walther, *Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933-1945*, Frankfurt, 1957.

BIBLIOGRAFIJA

Holborn, Louise, pripr., *War and Peace Aims of the United Nations*, 2 toma, Boston, 1943, 1948.

Jager, Herbert, „Betrachtungen zum Eichmann-Prozess“, u *Kriminologie und Strafrechtsreform*, Heft 3/4, 1962.

Jaspers, Karl, „Beispiel für das Verhängnis des Vorrags nationalpolitischen Denkens“, u *Lebensfragen der deutschen Politik*, 1963.

Kaltenbrunner, Ernst, *Spiegelbild einer Verschwörung*, Stuttgart, 1961.

Kastner, Rudolf, *Der Kastner Bericht*, Minhen, 1961.

Kempner, Robert M.W., *Eichmann und Komplizen*, Ciriš, 1961 (Sadrži kompletan zapisnik konferencije u Vanzeu.)

Kimche, Jon i David, *The Secret Roads. The „Illegal“ Migration of a People, 1938-48*, London, 1954.

Kirchheimer, Otto, *Political Justice*, Princeton, 1961.

Kirchhoff, Hans, „What Saved the Danish Jews?“, u *Peace News*, London, 8. novembar 1963.

Klein, Bernard, „The Judenrat“, u *Jewish Social Studies*, vol. 22, januar 1960.

Knierim, August von, *The Nuremberg Trials*, Čikago, 1959.

Krug, Mark M., „Young Israelis and Jews Abroad – A Study of Selected History Textbooks“ u *Comparative Education Review*, oktobar 1963.

Lamm, Hans, *Über die Entwicklung des deutschen Judentums im Dritten Reich*, šapirografisana disertacija, Erlangen, 1951.

Lamm, Hans, *Der Eichmannprozess in der deutschen öffentlichen Meinung*, Frankfurt, 1961.

Lankin, Doris, *The Legal System*, serija „Israel Today“, br. 19, Jenusalim, 1961.

Lederer, Zdenek, *Ghetto Theresienstadt*, London, 1953.

Lehnsdorff, Hans Graf von, *Ostpreussisches Tagebuch*, Minhen, 1961.

Levai, Eugen, *Black Book on the Martyrdom of Hungarian Jews*, Ciri, 1948.

Losener, Bernhard, *Die Nürnberger Gesetze*, Sammlung Vahlen, vol. XXIII, Berlin, 1936.

Maschmann, Melitta, *Fazit*, Štuttgart, 1963.

Maunz, Theodor, *Gestalt und Recht der Polizei*, Hamburg, 1943.

Monneray, Henri, *La Persécution des Juifs en France*, Pariz, 1947.

Motzkin, Leo, prii., *Les Pogromes en Ukraine sous les gouvernements ukrainiens 1917-1920*, Comite des Délégations Juives, Pariz, 1927.

Mulisch, Harry, *Strafsache 40/61*, Keln, 1963.

Nazi Conspiracy and Aggression, 11 tomova, Vašington, 1946-1948.

Oppenheim, L., i Lauterpacht, Sir Hersch, *International Law*, 7. izdanje, 1952.

Paechter, Henry, „The Legend of the 20th of July, 1944“, u *Social Research*, proleće 1962.

Pearlman, Moshe, *The Capture of Adolf Eichmann*, London, 1961.

Pendorf, Robert, *Mörder und Ermordete. Eichmann und die Judenpolitik des Dritten Reiches*, Hamburg, 1961.

Poliakov, Léon, *Auschwitz*, Pariz, 1964.

Poliakov, Léon, i Wulf, Josef, *Das Dritte Reich und die Juden*, Berlin, 1955.

Reck-Malleczewen, Friedrich P., *Tagebuch eines Verzweifelten*, Štuttgart, 1947.

Reitlinger, Gerald, *The Final Solution*, Njujork, 1953; izd. Perpetua, 1961.

Reynolds, Quentin; Katz, Ephraim i Aldouby, Zwy, *Minister of Death*, Njujork, 1960.

BIBLIOGRAFIJA

Ritter, Gerhard, *The German Resistance: Carl Goerdeler's Struggle against Tyranny*, Njujork, 1958.

Robinson, Jacob, „Eichmann and the Question of Jurisdiction“, *Commentary*, jul 1960.

Robinson, Jacob i Friedman, Philip, *Guide to Jewish History under Nazi Impact*, bibliografija, zajedničko izdanje YIVO Institute for Jewish Research i Yad Vashem-a, Njujork i Jerusalim, 1960.

Rogat, Yosel, *The Eichmann Trial and the Rule of Law*, Center for the Study of Democratic Institutions, Santa Barbara, Kalifornija, 1961.

Romoser, George K., *The Crisis of Political Direction in the German Resistance to Nazism*, disertacija, Univerzitet u Čikagu, 1958.

Romoser, George K., „The Politics of Uncertainty: The German Resistance Movement“, u *Social Research*, proleće 1964.

Rothfels, Hans, *German Opposition to Hitler*, Čikago, 1948.

Rotkirchen, Livia, *The Destruction of Slovak Jewry*, Jerusalem, 1961.

Rousset, David, *Les Jours de notre mort*, Pariz, 1947.

Schneider, Hans, *Gerichtsfreie Hoheitsakte*, Tübingen, 1950.

Schramm, Percy Ernst, „Adolf Hitler – Anatomie eines Diktators“, u *Hitlers Tischgespräche*, 1964.

Servatius, Robert, *Verteidigung Adolf Eichmann, Plädoyer*, Bad Krojcnah, 1961.

Silving, Helen, „In Re Eichmann: A Dilemma of Law and Morality“, *American Journal of International Law*, vol. LV, 1961.

Stone, Julius, *Legal Controls of International Conflict*, Njujork, 1954.

Strauss, Walter, „Das Reichsministerium des Innern und die Judengesetzgebung. Aufzeichnungen von Bernhard Lösener“, *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, jul 1961.

Strecker, Reinhard, prir., *Dr. Hans Globke*, Hamburg, s.a.

Taylor, Telford, „Large Questions in the Eichmann Case“, *New York Times Magazine*, 22. januar 1961.

Torres, Henri, *Le Procès des Pogromes*, Pariz, 1928.

Trial of the Major War Criminals, The, 42 toma, Nirnberg, 1947-1948.

Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals, 15 tomo-
va, Vašington, 1949-1953.

Vabres, Donnedieu de, *Le Proces de Nuremberg*, Pariz, 1947.

Wade, E.C.S., „Act of State in English Law“, *British Year Book of International Law*, 1934.

Wechsler, Herbert, „The Issues of the Nuremberg Trials“, *Principles, Politics, and Fundamental Law*, Njujork, 1961.

Weisenborn Günther, *Der lautlose Aufstand*, Hamburg, 1953.

Wighton, Charles, *Eichmann, His Career and His Crimes*, London, 1961.

Woetzel, Robert K., *The Nuremberg Trials in International Law*, Njujork, 1960.

Wucher, Albert, *Eichmanns gab es Viele*, Miñhen-Cirih, 1961.

Wulf, Josef, *Lodz. Das letzte Ghetto auf polnischem Boden*, Schriftenreihe
der Bundeszentrale für Heimatdienst, vol. LIX, Bon, 1962.

Wulf, Josef, *Vom Leben, Kampf und Tod im Ghetto Warschau*, op. cit.,
vol. XXXII, Bon, 1960.

Yad Vashem, *Bulletin*, Jerusalem, april 1961, april-maj 1962.

Zaborowski, Jan, *Dr. Hans Globke, the Good Clerk*, Poznanj, 1962.

Zeisel, Hans, „Eichmann, Adolf“, *Britannica Book of the Year*, 1962.

Hannah Arendt
EICHMANN U JERUSALIMU
- IZVEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA

Izdavač
„K.V.S.” Beograd

Urednik SamizdatFreeB92
Veran Matić

Lektura i korektura
Lidija Kusovac
Stanislava Mijić

LayOut&Logo
turBo

Obrada teksta
Nikola Blagojević

Korice
Olivera Batajčić

Autor pisma za naslovnu stranu
Slavko Milenković

Štampa
Standard 2
Beograd, 2000

ISBN 86 -7464 - 016 - 8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929 : 329. 18 Ајхман А.

АРЕНТ, Хана

Eichmann u Jerusalimu : izveštaj o
banalnosti zla / Hannah Arendt ; s engleskog
preveo Ranko Mastilovic. - Beograd : K.V.S.,
2000 (Beograd : Standard 2). - 274 str. ; 22
cm. - (Samizdat / Free B92)

Tiraž 500. - Bibliografija : str. 269-274
ISBN 86 - 7464 - 016 -8

341.485 (= 924) "1939 / 1945" 329.18
a) Ајхман, Адолф (1906 - 1962) b) Холокауст

ID = 86954508

Hannah Arendt spada u najznačajnije predstavnike političke teorije našega vremena. Rođena je 1906. godine u jevrejskoj porodici; detinjstvo je provela u Kenigsbergu. Studirala je filozofiju kod Heideggera i Jaspersa, a doktorirala je sa temom *Ljubav kod Aurelija Avgustina* (1929). U to vreme nastaje i najveći deo teksta koji je mnogo kasnije objavljen pod nazivom *Rahela Varnhagen – život Jevrejke* (1958). Nemačku je napustila 1933. i do 1941. živela je uglavnom u Parizu, gde zbivanja preusmeravaju njen dotadašnji akademski način života i delokrug rada, usredsređen na filozofiju. Iz jednog od sabirnih logora uspeła je da pobjegne 1941. godine i da ode u SAD.

Njena nastojanja da razume svoje vreme sazrevaju u prvim tekstovima napisanim posle rata i kristalizuju se u delu *Izvori totalitarizma* (1951). Zatim slede *Vita Activa* (1958), *O revoluciji* (1963), zbirke eseja *Između prošlosti i budućnosti* (1961) i *Ljudi u mračnim vremenima* (1968) i najzad, posthumno objavljen, *Život duha* (1978). Ova dela čine temelje njene političke teorije za koju mnogi tvrde da izmiče svakoj klasifikaciji. Hannah Arendt je negovala provokativan i podsticajan teorijski pristup koji je nazivala 'mišljenjem bez oslonca' (*Denken ohne Geländer*). Taj pristup, iako čvrsto utemeljen na poznavanju evropske intelektualne tradicije, bio je zasnovan na potpuno samostalnom odnosu prema njoj.

Predavala je na nekoliko univerziteta, a najduže na New School for Social Research (Nova škola za društvena istraživanja) u Njujorku. Umrła je 1975. godine ostavivši nezavršen tekst *Život duha*.

... Ova knjiga ne bavi se istorijom najveće katastrofe koja je ikad pogodila jevrejski narod. Ona nije prikaz totalitarizma ni istorija nemačkog naroda u periodu Trećeg rajha. Najzad, ali ne i najmanje važno, ona nije ni teorijska rasprava o prirodi zla. U žiži svakog suđenja nalazi se ličnost optuženog, čovek od krvi i mesa i njegova pojedinačna istorija, jedan uvek jedinstven zbir odlika, mana, postupaka i okolnosti.

... Podnaslov knjige mogao je da izazove jednu autentičnu polemiku. Jer, kad govorim o banalnosti zla, to činim na strogo činjeničnom nivou i ukazujem na fenomen s kojim smo se na suđenju našli licem u lice. Eichmann nije ni Jago ni Magbet, i ni na kraj pameti mu nije bilo da poput Ričarda III odluči "da će biti nitkov".

... Kolokvijalno rečeno, on prosto nikad nije shvatio šta je radio.

... A da takva udaljenost od realnosti i takva nerazboritost mogu izazvati veće pustošenje nego svi zli nagoni koji su, možda, prirođeni čoveku - to je zapravo bila lekcija koja se mogla naučiti u Jerusalimu. Ali, bila je to lekcija, a ne razjašnjenje tog fenomena ili teorija o njemu.